



UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSEK ZA PSIHOLOGIJU

TIPOLOŠKI PRISTUP DIMENZIJAMA IDEOLOŠKE ORIJENTACIJE

DOKTORSKA DISERTACIJA

Mentor:
Prof. dr Snežana Smederevac

Kandidat:
mr Alija Selimović

Novi Sad, 2014. godine

**UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET**

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Alija Selimović
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Dr Snežana Smederevac, redovni profesor
Naslov rada: NR	Tipološki pristup dimenzijama ideološke orijentacije
Jezik publikacije: JP	Srpski
Jezik izvoda: JI	Srpski/engleski
Zemlja publikovanja: ZP	Srbija
Uže geografsko područje: UGP	
Godina: GO	2014
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Srbija

Fizički opis rada: FO	(4 poglavlja / 186 stranica / 29 tabela/ 5 slika / 5 grafikona / 299 referenci / 1 prilog)
Naučna oblast: NO	Psihologija
Naučna disciplina: ND	Psihologija ličnosti; Politička psihologija

Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Tipovi ličnosti, ideologija, vrijednosti, društveni stavovi, političko ponašanje
UDK	
Čuva se: ČU	
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	<p>Ispitivanje prikazano u radu problematizira relacije između ličnosti posmatrane sa tipološke perspektive i ideologije obuhvaćene preko sistema vrijednosti, društvenih stavova i religioznih uvjerenja. Istraživanje je provedeno na uzorku od 1046 ispitanika (65% žena), starosti 18-74 godine (prosječna starost 32,74 godine). U ispitivanju su korišteni sljedeći instrumenti: upitnik ličnosti Velikih pet plus dva (VP+2), Švarcov upitnik vrijednosti (PVQ), Ajzenkova skala društvenih stavova, Skala religioznih uvjerenja i Skala polariteta.</p> <p>Klasterizacija upitnika VP+2 dovela je do kategorizacije ličnosti na: hiperkontrolisani, rezilijentni i hipokontrolisani tip. Rezultati su pokazali da se za svaki od tipova ličnosti veže specifičan vrijedonosni profil. Rezilijentni tip ličnosti se uglavnom veže za klaster vrijednosti Otvorenost za promjene (Nezavisnost, Poticaj) i Sopstveno odricanje (Univerzalnost, Dobronamjernost), dok se hipokontrolisani tip uglavnom veže za klaster vrijednosti Samounapređenja (Postignuće, Moć). Oko 40% varijabiliteta vrijednosti može se objasniti preko tipova ličnosti. Društveni stavovi Etnocentrizam i Liberalizam slabo su povezani sa tipovima ličnosti. Isto je konstatovano i za religiozna uvjerenja i normativno-humanističku orijentaciju. U osnovi,</p>

	ličnost posmatrana preko tipova ili preko dimenzija, nije se pokazala kao značajan prediktor političkog ponašanja. Društveni stavovi i vrijednosti takođe su skromni prediktori političkog ponašanja, s tim da je prognoza nešto bolja u slučaju predikcije glasanja za stranke desnog centra (SDA), gdje je moguće objasniti oko 20% varijanse glasačkog ponašanja.
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	23.4.2010.
Datum odbrane: DO	
Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO	predsednik: član: član:

University of Novi Sad
Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	Doctoral dissertation
Author: AU	Alija Selimović
Mentor: MN	Snežana Smederevac, Ph.D. Professor of Psychology
Title: TI	Typological approach to dimensions of ideological orientation
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng. / serb.
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	
Publication year: PY	2014
Publisher: PU	
Publication place: PP	Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia

Physical description: PD	4 Chapters/ 186 Pages/ 29 Tables/ 5 Pictures/ 5 Figures/ 299 References/ 1 Appendix
Scientific field SF	Psychology
Scientific discipline SD	Personality Psychology, Political Psychology
Subject, Key words SKW	Personality types, ideology, values, social attitudes, political behavior

UC	
Holding data: HD	
Note: N	
Abstract: AB	<p>This study discusses relation between personality from aspects of typological perspective and ideology determined as system of values, social attitudes and religious beliefs. The research was conducted on sample of 1046 respondents (65% female), aged from 18 to 74 years (average age 32,74 years). The instruments administrated in research were: Big Five plus Two (Velikih pet plus dva, VP+2), Schwartz Value Survey (PVQ), Eysenck's Inventory of Social Attitudes, Religious Beliefs Scale and Polarity Scale.</p> <p>Clustering of Big Five plus Two (VP+2) inventory led to the categorization of personality to overcontrolled, undercontrolled and resilient type. The results showed that specific value profile is related to each type of personality. Resilient type is mostly related to the value cluster Openness to Change (Self direction and Stimulation) and Self-Transcendence (Universalism and Benevolence), while undercontrolled type is mostly related to value cluster Self-Enhancement (Power and Achievement). About 40% variance of values could be explained through personality types. Social attitudes Ethnocentrism and Liberalism are weakly associated with personality types. The same relation could be stated to religious beliefs and normative-humanistic orientation with personality types. Basically, personality operationalized through types or through dimensions either, has not showed as</p>

	<p>significant predictors of political behavior. Social attitudes and values are modest predictors of political behavior, although the prediction is somewhat better in case of prediction for right-wing parties (SDA), where is possible to explain about 20% of variance of political behavior.</p>
<p>Accepted on Scientific Board on: AS</p>	<p>23.4.2010.</p>
<p>Defended: DE</p>	
<p>Thesis Defend Board: DB</p>	<p>president: member: member:</p>

Rezime

Ispitivanje prikazano u radu problematizira relacije između ličnosti posmatrane sa tipološke perspektive i ideologije obuhvaćene preko sistema vrijednosti, društvenih stavova i religioznih uvjerenja. Istraživanje je provedeno na uzorku od 1046 ispitanika (65% žena), starosti 18-74 godine (prosječna starost 32,74 godine). U ispitivanju su korišteni sljedeći instrumenti: upitnik ličnosti Velikih pet plus dva (VP+2), Švarcov upitnik vrijednosti (PVQ), Ajzenkova skala društvenih stavova, Skala religioznih uvjerenja i Skala polariteta.

Klasterizacija upitnika VP+2 dovela je do kategorizacije ličnosti na: hiperkontrolisani, rezilijentni i hipokontrolisani tip. Rezultati su pokazali da se za svaki od tipova ličnosti veže specifičan vrijedonosni profil. Rezilijentni tip ličnosti se uglavnom veže za klaster vrijednosti Otvorenost za promjene (Nezavisnost, Poticaj) i Sopstveno odricanje (Univerzalnost, Dobronamjernost), dok se hipokontrolisani tip uglavnom veže za klaster vrijednosti Samounapređenja (Postignuće, Moć). Oko 40% varijabiliteta vrijednosti može se objasniti preko tipova ličnosti. Društveni stavovi Etnocentrizam i Liberalizam slabo su povezani sa tipovima ličnosti. Isto je konstatovano i za religiozna uvjerenja i normativno-humanističku orijentaciju. U osnovi, ličnost posmatrana preko tipova ili preko dimenzija, nije se pokazala kao značajan prediktor političkog ponašanja. Društveni stavovi i vrijednosti takođe su skromni prediktori političkog ponašanja, s tim da je prognoza nešto bolja u slučaju predikcije glasanja za stranke desnog centra (SDA), gdje je moguće objasniti oko 20% varijanse glasačkog ponašanja.

Ključne riječi: tipovi ličnosti, ideologija, vrijednosti, društveni stavovi, političko ponašanje

Abstract

This study discusses relation between personality from aspects of typological perspective and ideology determined as system of values, social attitudes and religious beliefs. The research was conducted on sample of 1046 respondents (65% female), aged from 18 to 74 years (average age 32,74 years). The instruments administrated in research were: Big Five plus Two (Velikih pet plus dva, VP+2), Schwartz Value Survey (PVQ), Eysenck's Inventory of Social Attitudes, Religious Beliefs Scale and Polarity Scale.

Clustering of Big Five plus Two (VP+2) inventory led to the categorization of personality to overcontrolled, undercontrolled and resilient type. The results showed that specific value profile is related to each type of personality. Resilient type is mostly related to the value cluster Openness to Change (Self direction and Stimulation) and Self-Transcendence (Universalism and Benevolence), while undercontrolled type is mostly related to value cluster Self-Enhancement (Power and Achievement). About 40% variance of values could be explained through personality types. Social attitudes Ethnocentrism and Liberalism are weakly associated with personality types. The same relation could be stated to religious beliefs and normative-humanistic orientation with personality types. Basically, personality operationalized through types or through dimensions either, has not showed as significant predictors of political behavior. Social attitudes and values are modest predictors of political behavior, although the prediction is somewhat better in case of prediction for right-wing parties (SDA), where is possible to explain about 20% of variance of political behavior.

Key words: Personality types, ideology, social attitudes, political behavior

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. IDEOLOGIJA	2
1.1.1. <i>Određenje pojma ideologija.....</i>	3
1.1.2. <i>Ideologija kao unidimenzionalni lijevo-desni koncept.....</i>	6
1.1.3. <i>Multidimenzionalni modeli ideologije.....</i>	9
1.2. IDEOLOGIJA KAO STRUKTURIRANOST DRUŠTVENIH STAVOVA	13
1.2.1. <i>Hijerarhijski model strukture društvenih stavova.....</i>	15
1.2.2. <i>Ideološke dimenzije u Ajzenkovom modelu strukture društvenih stavova.....</i>	17
1.2.3. <i>Drugi pristupi i modeli društvenih stavova.....</i>	21
1.2.4. <i>Problem broja i prirode temeljnih dimenzija društvenih stavova.....</i>	26
1.3. IDEOLOGIJA IZRAŽENA U TIPOVIMA VRIJEDNOSTI	28
1.3.1. <i>Problem određenja vrijednosti.....</i>	28
1.3.2. <i>Od antropološkog do psihološkog pristupa</i>	32
1.3.3. <i>Švarcova teorija univerzalnih sadržaja i strukture vrijednosti.....</i>	37
1.4. LIČNA IDEOLOGIJA U TOMKINSOVOJ TEORIJI POLARITETA.....	44
1.4.1. <i>Scene i ideološki skripti: Humanizam i Normativizam</i>	44
1.4.2. <i>Razlike između humanizma i normativizma</i>	48
1.4.3. <i>Empirijske provjere humanizma i normativizma</i>	53
1.5. LIČNOST I IDEOLOGIJA	58
1.5.1. <i>Savremeni pristupi u psihologiji individualnih razlika.....</i>	58
1.5.2. <i>Pristup usmjeren na varijable i pristup usmjeren na osobu</i>	62
1.5.3. <i>Tri replikabilna tipa ličnosti</i>	66
1.5.4. <i>Odnos ličnosti, vrijednosti i stavova: empirijske studije</i>	72
1.6. PROBLEMI LIČNOSTI, IDEOLOGIJE I ODNOSA LIČNOSTI I IDEOLOGIJE.....	79
2. METOD	85
2.1. UZORAK ISPITANIKA	85
2.2. INSTRUMENTI	85
2.2.1. <i>Velikih pet plus dva (V5+2 Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010).....</i>	85
2.2.2. <i>Švarcov upitnik vrijednosti Portrait Value Questionnaire (PVQ, Schwartz, 1994).....</i>	88
2.2.3. <i>Skala polariteta (Tomkins, 1964; Stone & Schaffner, 1988)</i>	89
2.2.4. <i>Skala društvenih stavova (Eysenck, 1971).....</i>	91
2.2.5. <i>Skala religioznih uvjerenja</i>	92
2.2.6. <i>Upitnik političke uključenosti i opredjeljenosti.....</i>	93
2.3. POSTUPAK	94
2.4. METOD ANALIZE I OBRADJE PODATAKA	95
2.4.1. <i>Validacija klusterskih rješenja.....</i>	96
2.4.2. <i>“MOCCA” algoritam- Multikriterijumski pristup za poređenje klusterskih solucija ..</i>	98
3. REZULTATI.....	99
3.1. ANALIZA UPITNIKA VELIKIH PET PLUS DVA	99
3.2. KLASTER ANALIZA U PROSTORU PRVOG REDA	100
3.2.1. <i>Procjena broja klastera</i>	100
3.2.2. <i>Struktura klastera u prostoru ličnosti Velikih pet plus dva.....</i>	101
3.3. ANALIZA UPITNIKA VRIJEDNOSTI.....	104
3.3.1. <i>Konfirmacijska faktorska analiza vrijednosti višeg reda.....</i>	109
3.3.2. <i>Razlike među preferencijama vrijednosti: uticaj obrazovanja, hronološke dobi i spola</i> <i>110</i>	
3.4. TIPOVI LIČNOSTI I VRIJEDNOSTI	114
3.5. TIPOVI LIČNOSTI, DRUŠTVENI STAVOVI, RELIGIOZNOST I HUMANISTIČKO-NORMATIVISTIČKA IDEOLOŠKA ORIJENTACIJA	118
3.6. IDEOLOŠKE ODREDNICE, LIČNOST I POLITIČKO PONAŠANJE	125

4. DISKUSIJA	131
4.1. STRUKTURA IZDVOJENIH KLASTERA LIČNOSTI	131
4.2. STRUKTURA VRIJEDNOSTI I VRIJEDNOSNIH SISTEMA KAO ODREDNICA IDEOLOGIJE	134
4.3. RAZLIKE MEĐU PREFERENCIJAMA VRIJEDNOSTI: UTICAJ OBRAZOVANJA, SOCIO- EKONOMSKOG STUATUSA, HRONOLOŠKE DOBI I SPOLA.....	138
4.4. TIPOVI LIČNOSTI I VRIJEDNOSTI	143
4.5. TIPOVI LIČNOSTI DRUŠTVENI STAVOVI, RELIGIOZNOST I SKALA POLARITETA	146
4.6. IDEOLOŠKE ODREDNICE, LIČNOST I POLITIČKO PONAŠANJE	150
4.7. ZAVRŠNA RAZMATRANJA.....	153
5. LITERATURA.....	156
6. PRILOG.....	186

1. UVOD

Pretpostavka po kojoj je ličnost stabilna i konzistentna struktura koja utiče na ideološka uvjerenja i ponašanje, ne samo da je privlačna, jer svi mi težimo razumijevanju uzroka, već je i zasnovana na mnogim analizama i istraživanjima. Pragmatičan interes u proučavanju ličnosti prije svega uslovljen je potrebom razumijevanja konkretnog ponašanja. *Zašto se pojedinac u nekoj situaciji ponaša na određeni način i hoće li se u nekoj sličnoj situaciji ponašati na isti način?* Pomenuto pitanje relevantno je u svim područjima socijalnog života, pa prema tome i u političkom ponašanju, koje je u najvećoj mjeri određeno ideološkom orijentacijom. Ideološko određenje i ponašanje ne bi trebalo biti slučajno, nego bi trebalo odražavati lične vrijednosti, ali i ličnost koja ponašanje čini dosljednim.

Istraživanje ličnosti i političkog ponašanja predstavlja najstariju tradiciju u političkoj psihologiji. Pojam ličnosti upotrebljavan je kako bi se vrednovao niz političkih ponašanja, od psihologije političkih vođa, psihopatologije ljudi koji su počinili politički motivirane zločine, do prosječnih građana i uloge koju ličnost ima u rasnim i etničkim stavovima, uvjerenjima i sistemu vrijednosti koji vode njihovo ponašanje, zanimanju za politiku i spremnost pokoravanja autoritetu. Međutim, ono što je obilježilo istraživanja ličnosti i ideologije je neslaganje autora oko određenja i strukture ličnosti, ali i razmimoilaženja u pogledu određenja ideologije, koja se najčešće (neopravdano!) izjednačava sa političkom ideologijom.

Dok su pedesetih i šezdesetih godina prošlog vijeka teoretičari društvenih nauka, poput Arona, Šilsa, Bela i Konversa, govorili kako je došao „*kraj ideologijama*“ i podjeli na „*lijevo*“ i „*desno*“, na manjak interesa za proučavanje razlika u političkim stavovima uticala je i kriza psihologije ličnosti, odnosno naglašavanje uticaja situacije na ponašanje. Danas se pitanje odnosa ideologije i ličnosti ponovo aktuelizira, jer se ne može zanemariti postojanje političke i ideološke polarizacije društva i na globalnom planu. Razlike u osobinama ličnosti s obzirom na političku orijentaciju od osamdesetih godina do sada, najčešće su istraživane u okviru modela

„Velikih pet“ dimenzija ličnosti. Dobiveni rezultati pokazali su kako su najveće razlike konzervativaca i liberala dobivene za osobinu ličnosti Otvorenost prema iskustvu i Savjesnost. Otvorenost prema novim iskustvima je izraženija kod liberala, a savjesnost je izraženija kod osoba konzervativnih stajališta. S obzirom na to da su se razlike u ličnosti između osoba različitih političkih orijentacija pokazale značajnim i stabilnim, može se postaviti pitanje koje je aplicirao Džost (Jost, 2006) *je li došlo do „kraja kraju ideologije?“*.

Dosadašnja praksa pokazala je da su istraživanja ličnosti i ideoloških odrednica bila usmjerena na to kako se određeni aspekti ličnosti očituju u ideološkom ponašanju, prije svega političkom. Tako su istraživanja ličnosti u ideologiji isključivo usmjerena na istraživanje *individualnih razlika* u pogledu ideoloških orijentacija, pri čemu ideologija nije razmatrana kao širi pogled na svijet određen sistemom vrijednosti, već redukcionistički, uglavnom kao političko određenje i politička uključenost. *Umjesto da traže cjelinu, istraživači se selektivno usmjeravaju na određeni broj pojedinačnih aspekata ličnosti, povezujući ih sa političkim ponašanjem, koje ne može obuhvatiti svu ukupnost pojma ideologije, osobito ne njene psihološke odrednice.*

Pokušavajući razumjeti kakav je odnos ličnosti i ideologije, u ovom radu se neće baviti pitanjem *Koje su osobine ličnosti najvažnije za ideološko ponašanje?* nego će se pokušati dati odgovor na pitanje *Jesu li ljudi posve jedinstveni ili dijele različite kombinacije osobina ličnosti, zbog čega su njihova ideološka uvjerenja manje ili više slična?* Stoga će okosnicu ovog rada činiti manje popularni tipološki pristup ličnosti i veza potencijalno identifikovanih tipova ličnosti sa ideološkim dimenzijama, kako bi se pokušala razumjeti zanemarena psihološka pozadina ideoloških razlika.

1.1. Ideologija

Ideologija se opisuje kao jedan od najnedostižnijih konstrukata u svim društvenim naukama, ponajviše zbog toga što je brojnim istraživačima bilo teško da se slože oko jasne, a

ipak sveobuhvatne definicije ideologije (Gerring, 1997; McLellan, 1995; Mullins, 1972, prema Jost, Federico, & Napier, 2009). Džost (Jost, 2006) navodi da se pokušaji naučnika da opišu ideologiju mogu uporediti sa dobro poznatom Indijskom legendom o slijepcima koji opisuju slona. Prema legendi šest slijepaca nije uspjelo opisati slona, jer je svaki od njih zaključivao samo na osnovu karakteristika dijela slona koji je dodirnuo. Teško je izbjeći ovu sudbinu u pokušaju da se obuhvati višeznačan konstrukt ideologije. Bilo koja pojedinačna definicija suočava se sa ograničenim pristupom ovom konstrukt, te je time bar djelomično nepotpuna (Eagleton, 1991).

Osim navedene teškoće, bliska povezanost pojma ideologije s političkim djelovanjem i političkom moći odredila je njegovu istoriju¹ i njegovu pretežno negativnu upotrebu, što dodatno usložnjava problem određenja pojma ideologije.

1.1.1. Određenje pojma ideologija

Pod pojmom ideologija najčešće se podrazumijevaju usklađena uvjerenja i opredjeljenja o opštim pitanjima života, društva i svijeta, koja obuhvataju širok krug pojava i utiču na široku oblast ponašanja. Često se ideologije određuju kao sistemi vrijednosti i stavova o opštim, za ljude važnim pitanjima. Međutim, rukovodeći se rezultatima istraživanja koja svjedoče o manjkavom znanju znatnog djela građanstva o važnim pitanjima, kao i kolebanju stavova u funkciji mjernih instrumenata i nekonzistentnost bliskih stavova, dio autora (Bell, 1960; Converse, 1980; prema Milas, 2004) smatra postojanje jasne vertikalne strukture društvenih

¹ Pojam se pojavljuje 1796. u Francuskoj u značenju nauke o idejama, a skovao ga je Antoan Destut de Trasi (Antoine Destutt de Tracy), koji je ideologiju nastojao uspostaviti kao svojevrsnu nadnauku, koja se bavi analizom svih ljudskih ideja i nadređena je drugim naukama. Skupina francuskih filozofa okupljena oko Nacionalnog instituta, koji je on osnovao i vodio, nazvala je sebe ideolozima a svoju filozofiju ideologijom. Pojam ideologije u svom je prvom značenju sadržavao četiri elementa: prvo, relativno cjelovitu teoriju koja objašnjava ljudski svijet i iskustvo; drugo, program društvene i političke organizacije; treće, upućenost na javno djelovanje radi pridobivanja potpore za taj program i njegovo ostvarenje, te, četvrto, ideju o posebnoj ulozi intelektualaca. Tom se prvom značenju pojma ubrzo priključilo drugo kad je Napoleon Bonaparte predstavnike te filozofije, koji su se kritički odnosili prema njegovim cezarističkim ambicijama i osvajačkim pothvatima, u ironičnome, negativnom smislu nazvao ideolozima – onima čija filozofija nema veze s političkom stvarnošću, teoretičarima i metafizičarima koji su udaljeni od života. Napoleonova kritika nije ostala na ironiji i poruzi, u decembru 1812. on je ideologe okrivio za francuske vojne neuspjehe. Pojam tako dobiva moderno negativno značenje, koje zadržava u raznim oblicima do danas. Tokom 19. vijeka posve se afirmirao negativni, kritički i polemički pojam ideologije. Tome je pridonio najveći kritički mislilac toga stoljeća Karl Marx. Naime, kod Marxa nalazimo dva pojma ideologije. Prvo, on ideologiju koristi u širokom značenju, kao sinonim za duhovnu proizvodnju. Ideologija je nadgradnja, koja obuhvaća sva područja duhovne djelatnosti – moral, religiju, znanost i dr. U drugom i kod Marxa mnogo češće korištenom značenju ideologija je izvrnuta, lažna i iskrivljena svijest i spoznaja, što proizlazi iz njezine posebne klasne uslovljenosti i određenosti (prema Ravlić, 2001).

stavova koju bi se moglo nazvati ideologijom, upitnim. Stoga, jedan broj psihologa, sociologa i politologa ostaje skeptičan o ideji da je većina ljudi „ideološka“, u bilo kojem stabilnom, konzistentnom i dubokom smislu, odnosno da ima čvrst ideološki okvir (Bishop, 2005; Converse, 1964; 2006; McGuire, 1985; Zaller, 1992). Prisutan skepticizam o ideologiji perzistira djelomično zbog dvosmislenosti i složenosti određenja i pristupa ovom pojmu, koje su prisutne i u popularnim i u naučnim diskusijama (Gerring, 1997; Jost, 2006).

Određujući ideologiju kao “porodicu ideja”, Plamenac (Plamenatz, 1970, str. 15, prema Milas, 2004) smatra da je ideologija "skup usko povezanih vjerovanja, ideja ili stavova, svojstvenih nekoj skupini ili zajednici". Političku ideologiju koju se u literaturi najčešće poistovjećuje s najvišom hijerarhijskom razinom društvenih stavova, Makridis i Hjulung (Macridis & Hulliung, 1996; prema Milas, 2004) definiraju kao: "skup ideja ili vjerovanja, koje osobe imaju o političkom sistemu, njegovim institucijama te svome položaju i ulozi u njemu". Ajzenk (Eysenck, 1954) određuje ideologiju kao sistem stavova koji su međusobno povezani u određene nadređene strukture. Rokič definiše ideologiju kao organizaciju religijskih, političkih ili filozofskih stavova koji su više ili manje institucionalizirani, ili koje dijeli većina članova određene skupine ljudi, a koji dolaze od vanjskog autoriteta (Rokeach, 1968). Kreč, Krečfeld i Balaki (Kretch, Crutchfield & Ballachey, 1972) ideologiju određuju kao skup uvjerenja, vrijednosti i normi koje dijeli većina članova grupe. Prema Knutsonu (Knutson, 1955) predispozicije ličnosti, socijalne i kulturne vrijednosti, kao i situacijski i iskustveni faktori dovode do konkretne političke ideologije i razine političkog aktiviteta. Politička je ideologija, prema tome, rezultat interakcije predispozicija ličnosti, socijalnih i kulturnih podražaja i stvarne situacije. Šiber (1998) smatra da prihvaćanje neke ideologije znači zauzimanje određenih stavova prema nekim vrijednostima, ciljevima i oblicima razrješavanja društvenih suprotnosti. Pantić (2005) ideološke orijentacije određuje kao skupine socijalnih stavova, prije svega političkih stavova, to jest stavova koji se odnose na pitanja u vezi s organizovanjem društvenog života.

Kako bi se otrglo iskušenju, kojem su u definicijskom izazovu pokleknuli mnogi istraživači navodeći prekobrojne definicije koje egzistiraju u literaturi, čini se praktičnim vratiti se jednostavnoj, opštoj, „nekontroverznoj“ definiciji ideologije, kao što je ona ponuđena od

Eriksona i Tedina (2003): “Ideologija je set vjerovanja o ispravnom poretku društva i načinu na koji se taj poredak može ostvariti” (Ericson & Tedin, 2003. p. 64). Slično, Dencau i Nort (Denzau & North 1994/2000, prema Jost, Federico & Napier, 2009), predlažu jednostavnu definiciju, ali u određenje uvode socijalne grupe pa kažu da “Ideologije predstavljaju zajednički okvir mentalnih modela koje posjeduju *grupe pojedinaca* da bi ponudili, kako interpretaciju okoline, tako i propis o tome kako bi ta okolina trebala biti strukturirana” (u Jost, Federico & Napier, 2009., p.309). I Torisdottirova (u Jost, Kay, & Thorisdottir, 2009) navodi da relativno jednostavne praktične definicije kakve se mogu naći u rječnicima mogu adekvatno poslužiti kao polazište o ideološkom diskursu: “Ideologija je skup ideja koje odlikavaju društvene potrebe i aspiracije pojedinca, grupe, klase ili kulture”, ili “Set doktrina ili vjerovanja koje čine temelj političkog, ekonomskog ili drugog sistema”.

Specifične ideologije odražavaju zajednička vjerovanja, mišljenja i vrijednosti određene grupe, klase ili društva (Freeden, 2001; Knight, 2006). Ideologije takođe nastoje opisati i interpretirati svijet kakav jeste – navodeći tvrdnje ili pretpostavke o ljudskoj prirodi, historijskim događajima, postojećoj stvarnosti ili budućim perspektivama – i predvidjeti kakav bi svijet trebao biti, specificirajući prihvatljiv način postizanja društvenih, ekonomskih i političkih ideala. Uprkos tome što se termin „ideologija“ često koristi na različite načine, ipak se većina autora slaže da izučavanje ideologije podrazumijeva izučavanje integrativnih vrijednosnih sistema, svjetonazora ili ideja različitih socijalnih skupina, institucija i društava (Billig, 1996; Wilson, 1992., prema Jost et al., 2009).

Uzete kao polazište, široke definicije ideologije omogućavaju značajnu fleksibilnost u istraživanju ideologije sa socio-psihološke perspektive. Takođe naglašavaju da se ideologija može izučavati ne samo sa deduktivnog (*top-down* pristupa) koji su zastupali filozofi i politolozi i koji je osporavao važnost psiholoških odrednica ideologije, već i sa induktivnog (*bottom-up*) pristupa koji je zasnovan na pretpostavci da brojni psihološki faktori (i dispozicijski i situacijski) određuju ideološke sklonosti.

Pojednostavljeno, može se reći da lična ideologija predstavlja individualnu filozofiju o tome kako bi trebalo živjeti, i o silama koje utiču na ljudski život. Ideološki okvir pojedinca najčešće se posmatra kroz političku orijentaciju, sistem vrijednosti, moralnost, religioznost, odnos prema ljudskoj prirodi. Međutim, ideologija je širok i heterogen koncept, te se ne može tvrditi da se u navedenim pojedinačnim domenima iscrpljuje sve ono što ideologija može obuhvatiti. Osim toga, iako su stavovi i vrijednosti sastavni dio ideologije, ideologija nije samo njihov prosti zbir već čvrsta povezanost i objedinjenost. Upravo priroda te povezanosti i objedinjenosti predstavlja drugi temeljni problem u ideološkoj debati i neslaganju teoretičara o broju dimenzija koje su potrebne (ili neophodne) za određenje i organizaciju sadržaja ideoloških shema običnih građana.

1.1.2. Ideologija kao unidimenzionalni lijevo-desni koncept

I najranija i nedavna istraživanja koja su uključivala različite odrednice ideološkog okvira iznijela su jake empirijske dokaze o ideološkoj polarizaciji u američkom i evropskom društvu (Abramowitz & Saunders, 2008; Bishop, 2005; Bobbio, 1996; Jost, 2006). Nalazi istraživanja pokazali su da se ideologija polarizira kroz „lijevu“ i „desnu“ (u Evropi), odnosno „liberalnu“ i „konzervativnu“ (u SAD-u) dimenziju, te da većina ljudi prema svojim uvjerenjima tendira ka jednom ili drugom ideološkom polu.

Zanimljivo je da su termini „lijevo“ i „desno“ među onim rijetkim pojmovima u političkoj nauci koji su direktno preuzeti iz žargona politike, a bez posebnih pokušaja da im se promijeni njihovo izvorno fleksibilno značenje ili da ih se pokuša koristiti na neki drugi, naučno precizniji i teorijski određeniji način. Njihova recepcija u društvenim naukama nije promijenila ništa od njihovog izvornog značenja, te su lijevo i desno i dalje uglavnom etikete kojima se opisuju i klasificiraju ideje, ideologije, pokreti, stranke, frakcije, porecti, organizacije, i sl. Vladajući se parsimonijiskim načelom, brojni autori društvenih nauka i danas smatraju da je lijevo-desna distinkcija najsnažniji način klasifikacije političkih stavova, ili u širem smislu, ideologije.

Posljednjih dvadesetak godina u empirijski orijentisanoj političkoj nauci i socijalnoj psihologiji napravljeni su ozbiljniji pokušaji da se koncept lijevog i desnog shvati u smislu odnosa između kognitivnih pretpostavki i stavova, na jednoj strani, i ponašanja, na drugoj. Drugim riječima, pokrenuto je pitanje mogućnosti da se ono što se naziva ideološkim prostorom, svede na jednu takvu prostu shemu kao što je dimenzija lijevo-desno. To je potaknulo i čitav niz drugih, konkretnijih pitanja, od kojih su neka još uvijek otvorena. Većina istraživača pretpostavlja da se ideologija reprezentira u pamćenju kao vrsta sheme, kao na primjer struktura znanja sastavljena od međusobno povezane mreže uvjerenja, stavova i vrijednosti (Erikson & Tedin, 2003; Kinder 1998; Jost, Federico & Napier, 2009). Ipak, ustrajava rasprava i neslaganje oko prirode i broja dimenzija prezentovanih putem navedenih shema.

Formulacije lijevo-desne distinkcije uključuju dva međusobno povezana aspekta: zagovaranje nasuprot otpora prema društvenim promjenama, te odbacivanje nasuprot prihvatanju nejednakosti (Jost, Federico & Napier, 2009). Navedena dvodijelna definicija je relativno nekontroverzna, te je saglasna sa brojnim karakterizacijama i određenjima lijevog i desnog (Erikson & Tedin, 2003; Lipset & Raab, 1978; McClosky & Zaller, 1984; Rathbun, 2007). Desna orijentacija se najčešće povezuje sa terminima konzervativno, održavanje sistema, red, individualizam, kapitalizam, fašizam, dok se lijeva orijentacija određuje terminima, progresivno, promjena sistema, jednakost, solidarnost, protest, opozicija, radikal, socijalizam i komunizam (Fuchs & Klingermann, 1990). Brojni termini koji se koriste da bi se označila lijeva ili desna orijentacija u svojoj osnovi sadržavaju dva temeljna aspekta lijevo-desne dimenzije: stavove prema promjeni nasuprot stabilnosti i stavove prema jednakosti nasuprot nejednakosti.

Pojmovi lijevog i desnog u političkoj nauci tradicionalno se smatraju ideološkim odrednicama. Označavajući neki pokret ili stranku lijevim ili desnim, mi ih zapravo prostorno smještamo, vodeći se kriterijem ideologije koju zagovaraju i u skladu s kojom djeluju. Pri tome se pretpostavlja da je ideologija skup određenih vrijednosti i prema njima konzistentno izvedenih načela, kojima se vrednuje stvarnost oko sebe i zauzimaju stavovi prema čitavoj lepezi političkih pitanja. Ovo je gledište, međutim, stavljeno pod znak pitanja. Počevši s Konversom (Converse, 1964), koji je tvrdio da je glavna odrednica masovnog razumijevanja politike nedostatak ideološkog razmišljanja u smislu kognitivnog, deduktivnog pristupa političkom i da se samo o

manjini birača može govoriti kao o “*ideologues*”, pojavilo se pitanje o strukturnim odrednicama koje leže iza popularnog shvatanja lijevog i desnog. Pojam ideologije postupno je ustupio mjesto pojmu “sistem uvjerenja”. Time se željela naglasiti činjenica da uzajamna povezanost političkih stavova i preferencija ne mora nužno biti određena logičkim, već prije svega socijalnim ili psihološkim mehanizmima (Feldman, 1988., p.416-417). Drugim riječima, popularna lijevo-desna orijentacija, izražena kroz stavove o političkim problemima ili kao lijevo-desna samoidentifikacija, odražava uvijek nešto više od čiste ideološke pozicije (Fuchs & Klingermann, 1990., p.233-234). U istom tonu, pojedini su autori ukazali na to da ljestvica lijevo-desno nije najbolji mjerni instrument stavova birača zbog činjenice da ljudima uopšteno nedostaje pravo razumijevanje pojmova lijevo i desno, barem ako govorimo o ideološki smisljenoj samoidentifikaciji većine biračkog tijela, te se opravdano postavilo pitanje je li *jednostavna skala na kojoj se ispitanici samopozicioniraju na lijevo-desnom kontinuumu, teorijski i metodološki korisna?*

Da bi odgovorio na ovo „lukavo“ pitanje Džost (Jost, 2006) je preispitao tvrdnju da obični građani nisu „ideološki“, te je našao da je ideološko samopozicioniranje bilo veoma snažan prediktor namjera glasanja na Američkim Nacionalnim izbornim studijama između 1972. i 2004. godine. Zajedno sa drugim dokazima to je pokazalo da ideologija „pogađa“ čak i građane umjereno informisane o političkim stavovima. Iako su manje obrazovani i manje zainteresovni birači suočeni s teškoćama u konceptualizaciji pojmova lijevo i desno, to još uvijek ne znači da lijevo i desno nemaju baš nikakvo značenje za njih. To je značenje posredovano drugim, društvenim i psihičkim mehanizmima identifikacije, kao npr. političkom simbolikom, stranačkom identifikacijom ili identifikacijom s društvenim slojem ili društvenom grupom kojima pripadaju ili sveukupnim pogledom na svijet.

Džost (Jost, 2006) je naglasio da iako je jasno da su ljudi daleko od savršeno precizne upotrebe apstraktnih ideoloških koncepata, većina građana može i koristi subset temeljnih vrijednosti ili principa koji se mogu smatrati ideološkim u smislu širih stajališta kojima objašnjavaju i obrazlažu različite društvene ili političke okolnosti. To ukazuje da dimenzionalna struktura i stavski sadržaj liberalizma i konzervativizma, odnosno lijevog i desnog ideološkog opredjeljenja, bar djelomično proizilaze iz temeljnih psiholoških i socijalnih orijentacija.

1.1.3. Multidimenzionalni modeli ideologije

Iako je lijevo-desni model ideološke strukture imao naučnu parsimoniju na svojoj strani i pokazao iznenađujuće dobru teorijsku korisnost i empirijsku validaciju (Benoit & Laver 2006; Bobbio 1996; Campbell, Converse, Miller & Stokes, 1960/1965; Carney, Jost, Gosling & Potter, 2008; Fuchs & Klingemann 1990; Jost 2006, Knight 2006, Knutsen 1995, Tomkins 1963), jedan broj autora smatrao je da je potrebno više od jedne dimenzije kako bi se rasvijetlila struktura ideoloških uvjerenja većine građana (e.g., Conover & Feldman 1981; Kerlinger 1984; Kinder 1998, Jost et al., 2009). Pošto je pitanje ideološke strukture jedno od važnijih pitanja prilikom pokušaja određenja prostora ideologije, u nastavku će biti dat kratak pregled najuticajnijih multidimenzionalnih modela.

Može se reći da je problem dimenzionalnosti ideološke strukture potaknut pitanjem *jesu li liberalizam i konzervativizam ortogonalne dimenzije?* Autori koji su smatrali da lijevo i desno predstavljaju dvije nezavisne unipolarne dimenzije, prije nego suprotne krajeve jedne bipolarne dimenzije, postavili su prvi izazov pristalicama unidimenzionalnog pristupa (Conover & Feldman 1981; Kerlinger, 1984). Eksplanatorna i konfirmatorska faktorska analiza pokazale su da su evaluacije liberalnih i konzervativnih objekata stavova često zasićeni na dvije različite latentne dimenzije, koje su bar djelomično nezavisne jedna od druge. Ipak, treba napomenuti da su mjere konzervativizma i liberalizma rijetko, ako i ikada istinski bile do kraja nepovezane. Nakon brojnih godina pokušavanja da razvije skalu koja će mjeriti liberalizam i konzervativizam kao ortogonalne dimenzije, Kerlindžer (Kerlinger, 1984) je našao da skorovi na skali liberalizma „tvrdoglavo“ koreliraju sa -0.20 sa skalom konzervativizma. Naknadne faktorsko-analitičke studije još više su učvrstile negativnu povezanost između liberalizma i konzervativizma nakon uključivanja nesistematske greške mjerenja pripisanu formatu odgovora (Federico, 2007; Green, 1988; Sidanius & Duffy, 1988).

Multidimenzionalni pristup koji zadobiva sve više pažnje je model koji zagovara socijalnu i ekonomsku dimenziju ideologije. Brojne studije pokazale se da su stavovi o kulturnim

i društvenim pitanjima faktorski različiti od stavova koji se tiču ekonomskih pitanja (Duckitt, Wagner, du Pleiss, Birum, 2002; Evans, Heat, Lalljee, 1996, Layman & Carsey 2002; Saucier 2000; Stenner 2005) neki istraživači su otišli još dalje u objašnjenju, sugerišući da su socijalne i ekonomske dimenzije u osnovi ortogonalne. Pokazalo se da je moguće da ljudi budu društveno liberalni, a ekonomski konzervativni („libertrarian“), ili da budu društveno konzervativni, a ekonomski liberalni („populist“), iako ni jedna od navedenih grupa nije brojna (Zaller, 1992). Istraživanje (Jost, Federico & Napier, 2009) o autoritarnosti radničke klase pokazalo je da će ljudi niskog socio-ekonomskog statusa biti privrženi desničarskoj ideologiji zbog brojnih društvenih i kulturalnih problema, dok će ljudi visokog socio-ekonomskog statusa vjerovatnije biti privrženi desničarskoj ideologiji zbog ekonomskih problema. Ipak, i društveni i ekonomski konzervativizam bili su pozitivno povezani sa desničarskom orijentacijom u 19 ispitanih zemalja. Benoi i Laver (Benoit & Laver, 2006) takođe su pokazali da društvena i ekonomska dimenzija ideologije pozitivno koreliraju u 41 od 44 nacija koje su ispitali. Tako, iako društvena i ekonomska dimenzija ideologije mogu biti različite u konceptualnom i faktorsko analitičkom poimanju, rijetko se pokazuju kao potpuno ortogonalne.

Još jedan dimenzionalan model ideološkog prostora vrijedan pomena je Dvojni procesni model ideologije od Djukita (Duckitt, 2001), koji je djelomično i proizašao iz distinkcije između socijalnih i ekonomskih stavova. Djukit (Duckitt, 2001) smatra da ako postoje dvije relativno nezavisne dimenzije ideoloških stavova, one izražavaju različite motive i vrijednosti, te imaju različite socijalne i psihološke osnove. Prema dvojnog procesnog modelu ideologije autoritarnost (RWA) i socio-dominantna orijentacija (SDO) predstavljaju dvije temeljne dimenzije ideoloških stavova, od kojih svaka izražava motivacijske ciljeve i vrijednosti istaknute pojedinčevim viđenjem svijeta i njegovom ličnošću (Duckitt, 2001).

U posljednje dvije decenije ideja da bi mogle postojati dvije različite dimenzije ideoloških stavova zadobila je značajnu empirijsku podršku. Prvo je Oltemajer (Altemeyer, 1981) razvio skalu Desničarske autoritarnosti (*Right-Wing Autoritarianism scale*, RWA), koja je za razliku od svoje prethodnice F-skale, bila jasno jednodimenzionalna, te postigla visok nivo

interne pouzdanosti. Oltemajer je limitirao prostor svoje RWA skale na stavsku ekspresiju samo tri, od originalnih devet istraženih karakteristika autoritarnosti od Adorna i saradnika (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson & Sanford, 1950): konvencionalizam, autoritarna submisivnost i autoritarna agresivnost. Kasnije, u 1990-im, Džim Sidanius i Feliša Prato (Pratto, Sidanius, Stallworth & Malle, 1994) razvili su drugu mjeru koja se odnosila na drugačiji klaster stavova u odnosu na karakteristike stavova Adorna i saradnika. Skala Socio-dominantne orijentacije uključuje „opštu stavsku orijentaciju prema međugrupnim odnosima, odražavajući da li osoba preferira te odnose jednakim ili hijerarhijskim“ (Pratto et al, 1994, p.742). Iako je isprva pretpostavljeno da RWA i SDO mjere veoma slične ili možda iste dimenzije ideoloških stavova, istraživanja nisu potkrijepila navedenu pretpostavku pokazujući da RWA i SDO skale mjere različite dimenzije, koje su često nezavisne jedna od druge (Altemeyer, 1998; Duckitt, 2001; Duckitt et al., 2002). Autoritarnost i socio-dominantna orijentacija razlikuju se prije svega u sadržaju itema. Osim toga, istraživanja su pokazala da RWA i SDO skale koreliraju različito sa drugim značajnim varijablama (Altemeyer, 1998; Pratto et al., 1994). Takođe, dobivene korelacije između RWA i SDO skale sugeriraju da se radi o supstancijalno različitim dimenzijama. Iako su u nekim studijama Zapadno-evropskih zemalja dobivene snažne pozitivne korelacije (Jost, Federico & Napier, 2009; Sibley & Duckitt, 2010) u većini istraživanja u Sjevernoj Americi, te bivšim komunističkim Istočno-evropskim zemljama našla se beznačajna ili značajna negativna korelacija (prema Jost, Federico & Napier, 2009). Ovi nalazi indicirali su da, iako RWA i SDO predviđaju stavske i bihevioralne fenomene povezane sa ideološkom ljevicom i desnicom, oni predstavljaju različite i nezavisne dimenzije ideoloških stavova. Dimenzije slične RWA označavaju se najčešće kao autoritarnost, socijalni konzervativizam ili tradicionalizam nasuprot otvorenosti, liberalizmu, autonomiji ili ličnim slobodama. Dimenzije slične SDO orijentaciji označavane su kao ekonomski konzervativizam, moć, vjera u hijerarhiju i nejednakost, s jedne strane, nausprot egalitarizmu, humanitarnosti, društvenoj dobrobiti i brizi, s druge strane.

Konzistentno s Djukitovom formulacijom ideologije, istraživanja pokazuju da SDO rezultati tendiraju ka predikciji ekonomskog konzervativizma više nego socijalnog konzervativizma, dok RWA skorovi bolje predviđaju socijalni konzervativizam, nego

ekonomski. Ipak, vrlo je važno imati na umu činjenicu da SDO i RWA skala ipak prema nekim nalazima pozitivno koreliraju, čak i ako nisu tako visoko povezane da čine redundantne varijable (Jost, Federico & Napier, 2009).

Navedeno upućuje na činjenicu da diskurs o dimenzionalnosti i strukturi ideološkog prostora još nije završen, te da bi dalja istraživanja trebala biti usmjerena na otkrivanje sadržaja ideologije, na možda „više“ jednodimenzionalnih ili višedimenzionalnim modelima, ali nužno uključujući funkciju ideologije koja ima socijalno-psihološke temelje. Sadržaj i struktura cjelokupnog ideološkog prostora prevazilazi cilj ovog rada, čija je prvobitna namjera ponovo oživjeti istraživanje psiholoških funkcija ideologije. Poimanje ideologije kao seta međusobno povezanih stavova, vrijednosti i uvjerenja koje imaju kognitivna, afektivna i motivacijska svojstva, implicira da ideologije, mogu i trebaju biti analizirane i po pitanju njihovog sadržaja i njihovih funkcija. To podrazumijeva da ideologija može biti razmatrana i kao socijalno konstruisana superstruktura i funkcionalna (ili motivacijska) substruktura. Kao socijalna supersktruktura podrazumijeva mrežu socijalnih stavova, vrijednosti i uvjerenja, koji su povezana sa određenom ideološkom pozicijom u određeno vrijeme i na određenom prostoru. Funkcionalna substruktura ukazuje na ukupnost socijalnih i psiholoških potreba, ciljeva i motiva koji usmjeravaju interese pojedinaca i predstavlja diskursivni sadržaj ideologije.

Iako politolozi priznaju da dispozicijske karakteristike građana utiču na njihovu sposobnost i motivaciju za usvajanjem ideoloških poruka koje prenose političke elite, fokus ipak usmjeravaju generalno na varijable kao što su politička uključenost, sofisticiranost i stručnost. Psihološki pristup bi stoga trebao naglašavati širi raspon varijabli ličnosti i individualnih razlika koje bi mogle uticati, ne samo na prijemčivost različito obojenih ideoloških poruka, već na samu sklonost pojedinca ka određenoj ideologiji. Iako su istraživanja o odnosu ličnosti i političke orijentacije dugo bila u nemilosti, ponajviše zbog stava o „kraju ideologije“ (Bell, 1960), ali i krize same psihologije ličnosti, postoje jasne inidikacije da je ponovo oživljen interes za istraživanje psiholoških procesa koji doprinose ideološkim ishodima. Psihološka perspektiva treba dati odgovor na ponavljano pitanje Sindermana i Baloka (Sinderman & Bullock, 2004,

p.353) „Zbog čega su neke osobe sklone liberalnoj, ili šire lijevoj orijentaciji, dok su drugi skloniji konzervativnoj, odnosno desnoj orijentaciji?“.

Rastući broj dokaza sugerira da lijevo-desna ideološka gledišta, između ostalog, reflektuju i uticaj naslijeđa, ličnosti, situacijsku i dispozicijsku varijabilnost, te socijalne, kognitivne i motivacijske potrebe (Block & Block, 2006; Duckitt, 2001; Duriez & Soens, 2006; John & Srivastava, 1999; Pratto et al., 1994; Sibley & Duckitt, 2010). Upravo odnos ličnosti i ideološkog opredjeljenja leži u fokusu ovog rada, pri čemu se primarno posmatra tipološka struktura ličnosti, te refleksija ideologije u sistemu vrijednosti, društvenih stavova i normativističko-humanističkog pogleda na svijet oslikanog preko teorije lične ideologije, sve kako bi se naglasila psihološka motivaciona osnova ideologije i izbjegao redukcionistički pogled na ideologiju kao set političkih stavova ili političko opredjeljenje.

1.2. Ideologija kao strukturiranost društvenih stavova

Stav se rijetko kada može posmatrati kao izolovani odnos pojedinca i neke pojave. Kao i kod mnogih drugih osobina ličnosti, tako i kod stavova, postoje međusobni odnosi, određena struktura i determinisanost nekim opštim faktorima. Na to je, prije mnogih psiholoških analiza ukazao Manhajm (Mannheim, 1968/2007), kada je tvrdio da svaki politički stav znači mnogo više od potvrđivanja ili negiranja neke pojave, jer taj stav istovremeno znači i zaokruženi pogled na svijet.

Nastojanje da se u stavu prema nekom društvenom problemu prepozna očitovanje dosljednog ideološkog opredjeljenja, odražava uvjerenje da su stavovi međusobno povezani, a ne izolovani, te kako se na temelju njihove međusobne povezanosti mogu utvrditi temeljne odrednice na kojima počivaju (Milas, 2004). Već su i neki od pionirskih radova (Ferguson, 1939; Eysenck, 1954) pokazali da se društveni stavovi koje pojedinci zastupaju ne javljaju izolovano, već da su odraz određenog, manjeg broja temeljnih odrednica. Modeli pojedinih

teoretičara u tom su se trenutku, pa i kasnije, razlikovali samo prema broju pretpostavljenih i otkrivenih temeljnih dimenzija i njihovom sadržaju. Ipak, treba napomenuti da dio autora, osobito onih politološkog usmjerenja, smatra da je postojanje jasne organizacije društvenih stavova, koju bi se moglo nazvati ideologijom, upitno (Bell, 1960; Converse, 1964; 1970). Rukovodeći se rezultatima istraživanja koja svjedoče o manjkavom znanju znatnog djela građanstva o važnim pitanjima kao i kolebanju stavova u funkciji mjernih instrumenata i nekonzistentnost bliskih stavova, navedeni autori doveli su u pitanje postojanje vertikalne strukture stavova. Kao razlog navodili su nevažnost društvenih pitanja za svakodnevni život, nedovoljnu kognitivnu sofisciranost pojedinaca i ideološku rastrojenost pojedinih društava (McGuire, 1985). Međutim, izostanak očekivane koherencije među stavovima može ukazivati samo da polazni ideološki model nije skladan sa javnim viđenjem. Vanjske pojave i činjenice „prelamajući se“ kroz postojeće stavove osiguravaju konzistentnost doživljaja. Procesom socijalizacije i preko ličnog iskustva formira se cjelovit pogled na svijet, te se u tom kontekstu može se govoriti o svjetonazoru, životnoj filozofiji, odnosno ideologiji. Pojedinci usvajaju ona ideološka uvjerenja koja na najbolji način zadovoljavaju njihove psihološke potrebe i motive.

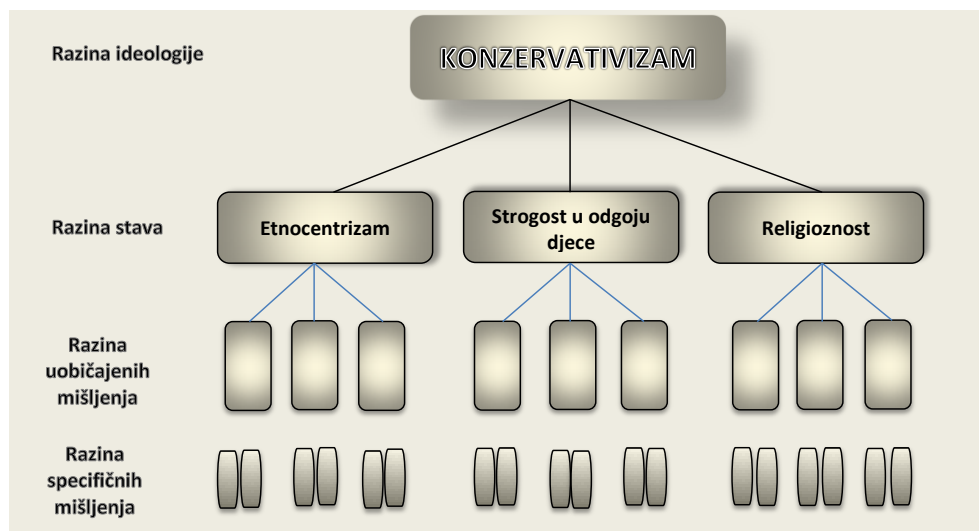
Međustavska struktura, odnosno kompleksna mreža odnosa među stavovima, vjerovanjima i vrijednostima ukazuje na određenu komponentu ideologije ili na ideološki sistem. Radi se dakle o klasterima stavova i vjerovanja koja su međusobno zavisna u smislu da su organizovani oko određene socijetalne teme. Rokič (Rokeach, 1960; 1973) takođe navodi da su stavovi dio veće psihološke strukture i da su na taj način povezani s drugim stavovima i vrijednostima koji ukazuju na određeni ideološki obrazac.

Iako Ajzenkov pristup, zbog kanonade kritika koje su se sručile na njegove radove nedugo nakon njihovog objavljivanja (Rokeach, 1960; Christie, 1956, prema Petrović 2001), danas za neke autore (Petrović, 2001) vrijedi samo kao primjer jednog lošeg istraživačkog poduhvata, njegov hijerarhijski model možda najjasnije objašnjava odnos stava i ideologije. Njegov doprinos polju ispitivanja vertikalne strukture stavova, i pored svih kritika koje je pretrpio, nezaobilazan je zbog činjenice da su njegova istraživanja bila podsticaj za dalje

provjere hijerarhijske organizovanosti stavova, te da su uobličena u model koji je postao paradigma svim kasnijim sličnim nastojanjima.

1.2.1. Hijerarhijski model strukture društvenih stavova

Ajzenk (Eysenck, 1954) je smatrao da su stavovi konstrukti nadređeni specifičnim i uobičajenim razinama mišljenja, koji zajedno čine nadređenu strukturu najviše hijerarhijske razine, a to su ideologije. Kako bi uveo što više reda u rezultate dotadašnjih istraživanja Ajzenk postulira vertikalnu organizovanost stavova na četiri razine (Slika 1).



Slika 1. Prikaz Ajzenkovog hijerarhijskog modela strukture stavova

Najnižu, razinu specifičnih mišljenja predstavljaju mišljenja koja nisu ni u kakvim relacijama s drugim mišljenja, koja nisu karakteristična za osobu koja ih ispoljava i koja nisu ponovljiva u tom smislu što se mogu promijeniti u ponovljenom ispitivanju u drugačijim okolnostima. Te, u svemu efemerne reakcije, nisu od interesa za istraživanje jer nemaju nikakve vrijednosti za generalizaciju o ideologiji ili ličnosti osobe koja ih iskazuje.

Drugi nivo predstavljaju relativno stalna mišljenja o određenim objektima, koja čine konstantu u ponašanju pojedinca. Ta mišljenja će osoba iskazivati kao konstantu svog psihičkog ustrojstva u istim ili sličnim situacijama, te ona neće biti podložna iznenadnim promjenama. Prema Ajzenku, istraživanja javnog mnijenja („*public opinion pools*“) mjere upravo ovakve vrste reakcija, a njihova pouzdanost direktna je funkcija stabilnosti mjerene pojave. Ova mišljenja na određen način izražavaju stav, ali nisu stav po sebi.

Tek kombinacijom većeg broja mišljenja dolazimo do pojma stava koji se nalazi na trećoj razini i već iz same operacionalizacije mjerenja stavova može se zaključiti da je riječ o trajnim oblicima ponašanja s određenim stepenom generalnosti. Stoga stav predstavlja relativno stabilnu psihičku strukturu koja okuplja niz reakcija na slične objekte u različitim situacijama. Upravo stavovi predstavljaju prvu naznaku strukturiranosti reakcija jer okupljaju više reakcija (mišljenja) na različite objekte.

Na najvišoj, četvrtoj razini, nalazi se ideologija kao strukturiran i organizovan sistem povezanih stavova. Tu nadređenu strukturu najviše hijerarhijske razine, Ajzenk naziva nadstavovima ili ideologijama, koje predstavljaju sistem koreliranih vjerovanja (Eysenck, 1954).

U istraživačkom smislu stavovi predstavljaju manifestacije ideološkog sistema, koji se može dokazati tek postupcima faktorske analize kojima ukazujemo na latentne strukture koje generalizovano utiču na više različitih stavova. Drugu razinu mišljenja može se mjeriti ispitivanjem mišljenja prema različitim objektima, dok prva razina specifičnih mišljenja nije istraživački interesantna.

Hijerarhijski sistem stavova Ajzenka (Eysenck, 1954) u velikom dijelu kopira model ličnosti koji je isti autor predstavio nekoliko godina ranije i u prvom redu cilj mu je razriješiti neke relacije između psihologije stavova i ispitivanja javnog mnijenja. Uzimajući kao osnovu evaluacije metrijski razrađeniji postupak mjerenja stavova u odnosu na mjerenje javnog mnijenja Ajzenk postulira da je mnijenje sastavnica stavova (Rimac, 1999). Nejasno je, takođe, u kakvom su hijerarhijskom odnosu pojedine razine u modelu. Dok Ajzenk jasno eksplicira odnos stavova i ideologije, relacija stavova i mišljenja nije do kraja definisana. Specifična mišljenja koja su

opisana kao prva razina, ne koreliraju međusobno, niti pokazuju ikakvu stalnost u vremenu, pa se ne može pretpostaviti kakav psihički supstrat je u osnovi takvog ponašanja. Mnogo je vjerojatnije da Ajzenk tom nivou želi pripisati sve izvore nestabilnosti i intraindividualna variranja mišljenja pojedinca. Kako se iz današnje perspektive takvi oblici varijanse pripisuju grešci mjerenja, čini se neadekvatnim tu grešku proglašavati mehanizmom ponašanja (Rimac, 1999).

Bez obzira na nedorečenosti postuliranog modela hijerarhije socijalnih stavova, rezultati istraživanja i analiza koje je Ajzenk proveo na tim rezultatima pokazuju da je usmjerenost na istraživanje organizovanja stavova u ideološki sistem bilo plodonosan pristup.

1.2.2. Ideološke dimenzije u Ajzenkovom modelu strukture društvenih stavova

U brojnim istraživanjima koje je proveo, Ajzenk (Eysenck, 1954; 1975; Eysenck & Wilson, 1978) je pokazao da se prostor društvenih stavova može svesti na dvije temeljne ideološke dimenzije koje bi prema njegovom mišljenju mogle objasniti razlike među britanskim političkim strankama. Razvrstavajući konzervativce, liberale, socijaliste, komuniste i fašiste u dvodimenzionalnom prostoru, Ajzenk zaključuje da bi za klasifikaciju mogle biti dovoljne dimenzija konzervativno-radikalno kao poznat i u politologiji naširoko korišten konstrukt kojim je opisan raspon između konzervativnih (desnih) i radikalnih, ili kasnije, terminološki ublaženo, progresivnih (lijevih) uvjerenja (Eysenck & Wilson, 1978) i dimenzija autoritarno-demokratsko. Radikalni ispitanici su skloniji pacifizmu, više vjeruju u društveni progres i zastupaju ideju za većom slobodom ličnosti. Konzervativniji ispitanici ispoljavaju veći stepen religioznosti, etnocentrizma, nacionalizma i strožiji su u odgoju djece. U pretpostavljenom latentnom prostoru, dominantna bi bila opisana dimenzija konzervativno-radikalno, dok bi druga postulirana dimenzija služila odvajanju fašističke i komunističke ideologije od ostalih stranaka. Fašizam bi,

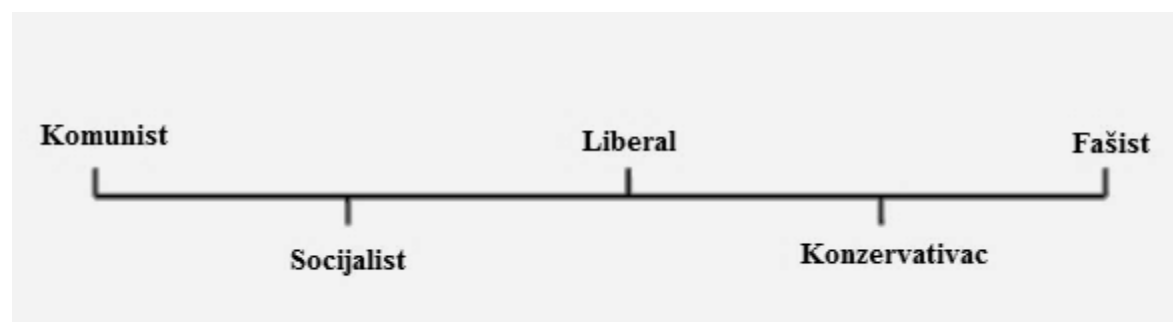
prema Ajzenku, bio okarakterisan kao izrazito autoritaran oblik konzervativne ideologije, a komunizam kao nedemokratski oblik socijalističke tj. radikalne ideologije.

Faktorska analiza 40 čestica, skale Likertovog tipa, koju Ajzenk naziva *Inventory of Social Attitudes* (Skala društvenih stavova) pokazala je da je postulirani dvodimenzionalni prostor dovoljan za objašnjenje kovarijabiliteta čestica. Pored već poznatog faktora konzervativizma-radikalizma (R-faktor), Eysenck drugi faktor umjesto autoritarno-demokratski naziva *tough-mindedness - tender-mindedness* (T-faktor), prema tipizaciji temperamenata Vilijema Džejmsa (James, 1907), koje je teško prevesti na naš jezik. *Tender-minded* (nježni, osjetljivi, toleranti, popustljivi) pojedinci opisani su kao osobe kojima snažno dominira etičnost, moralnost, super-ego, altruizam, dok su s druge strane *tough-minded* pojedinci (tvrdokorni, netolerantni, surovi, bezobzirni, nepopustljivi) više realistični i egoistični po svojim društvenim karakteristikama. Za T-faktor je svojstvena dihotomija empatično-neempatično, pa se stoga kao najizrazitija karakteristika uzima društvena osjetljivost prema društvenoj neosjetljivosti (tvrdokornosti). Kako unutar Inventara socijalnih stavova ne postoje čestice koje bi jednoznačno opisale T-faktor on je određen sekundarnim projekcijama čestica koje imaju primarnu projekciju na R-faktor. Opisana druga dimenzija nije uopšte stavska, nego je projekcija ličnosti na polje društvenih stavova. Često se, stoga, prva dimenzija opisuje kao prava ideološka dimenzija, ili ona koja se odnosi na sadržaj, a drugoj se pridaje tek stilski značaj, pri čemu se koncipira kao način (više autoritaran ili demokratičan, netolerantan ili tolerantan) na koji osoba zastupa temeljne, ideološki konzervativne ili radikalne orijentacije.

Nezavisno od Ajzenka, Katel (Cattell, 1950, prema Milas 2004) je došao do sličnih zaključaka, nalazeći da se društveni stavovi mogu, na najopštijoj razini, svesti na dvije temeljne odrednice – radikalizam i tvrdoglavi realizam, čime je podupro osnovne Ajzenkove hipoteze. Na ovaj način Ajzenk je slično timu sa Berklija (Adorno et al., 1950) pokušao povezati socijalne stavove sa faktorima ličnosti. No, za razliku od Berkli modela Ajzenkova dvofaktorska analiza je više induktivna i bazirana je na interpretaciji rezultata faktorsko analitičkih studija stavova. Svoju teoriju Ajzenk je izveo na osnovu velikog istraživanja koga je sproveo još 1947 godine. U istraživanju je učestvovalo blizu hiljadu ispitanika iz srednje klase i 137 ispitanika iz radničke

klase. U svom bazičnom ispitivanju Ajzenk je odabrao 40 stavki koje su prezentirane preko Likertove petostepene skale. Na ove stavke su odgovarali ispitanici simpatizeri konzervativne, liberalne i socijalističke partije. Nakon toga njihovi odgovori su analizirani uz pomoć faktorske analize. Kao što je već pomenuto, ekstrahirana su dva faktora. Budući da je Ajzenk bio opterećen potvrđivanjem svojih hipoteza, opredijelio se za rotacije koje će maksimalno saturirati čestice u prvi faktor koji se odnosio na ekonomsko političke stavove. Kao direktan rezultat tih mahinacija većina čestica visoko je zasićena prvim faktorom, koji objašnjava 18% varijanse među 40 ispitivanih ajtema. Drugi faktor, T, objašnjava 8%, i po sadržaju ajtema koji su najzasićeniji prije bi se mogao nazvati "moralnost" ili "religiozna i seksualna moralnost" nego "tolerantnost". Drugi faktor nije "čist" ni zbog toga što ti ajtemi imaju visoko zasićenje i na R faktoru.

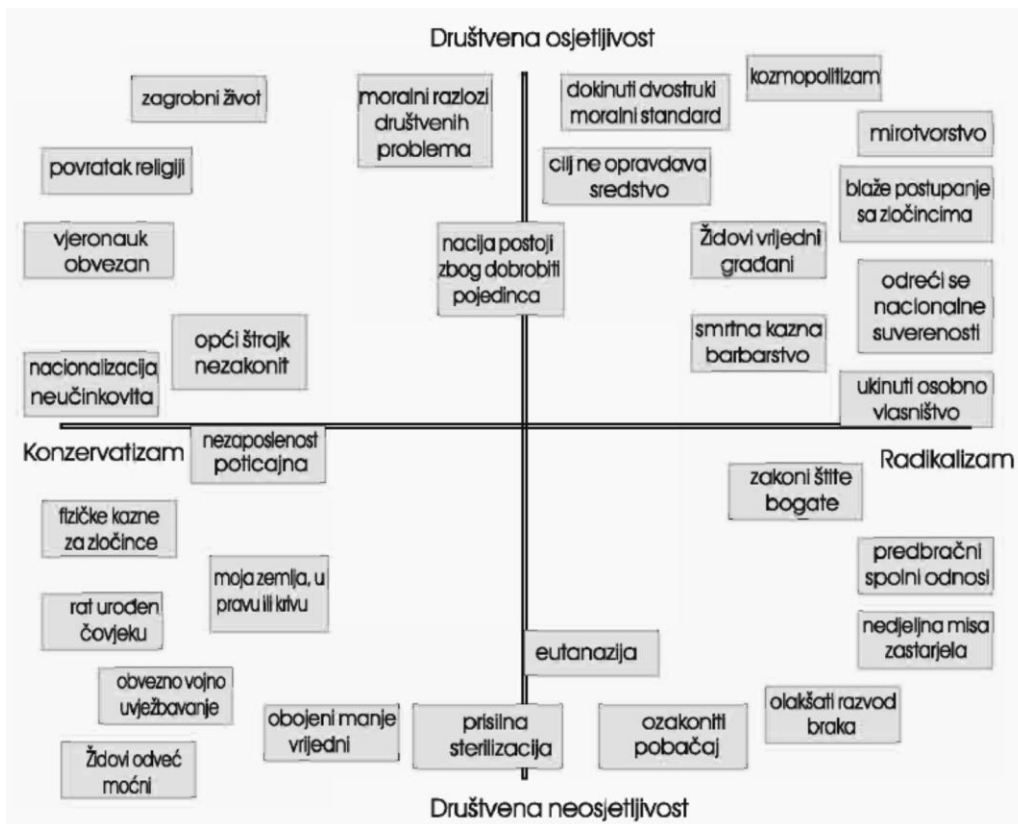
Posebna preokupacija Ajzenka bila je da specificira određene veze između "lijeve" i "desne" ideologije. I tu je Ajzenk pokazivao krajnju nepopustljivost. Osnovu za takvu komparaciju autor je našao u Hitlerovom diktatorskom vođenju na desnoj strani i podjednakoj isključivosti lijevog režima Staljina. Ajzenk je insistirao da, iako postoje udaljenije razlike između komunista i fašista, u isto vrijeme postoje i sličnosti kada je riječ o relaciji ova dva pola prema demokratiji i slobodi govora. Odnos glavnih političkih stranaka u engleskom društvu na dimenziji komunizam - fašizam možda je najlakše razumjeti iz narednog shematskog prikaza:



Slika 2. Raspon političkih ideologija (adaptirano prema Eysenck, 1954)

Na temelju ovakve koncepcije Ajzenk je konstatovao da su moderni socijalisti i konzervativci mnogo manje demokratični nego što su istinski liberali.

Da bi se adekvatnije shvatio odnos između demokratije i ideologije, Ajzenk ističe da je za to nužno poslužiti dvodimenzionalnim prikazom koji bi uključivao rastući nivo kontrole. Zagovaranje nekog stava određeno je položajem pojedinca na dvije temeljne ideološke odrednice (Slika 3).



Slika 3. Ajzenkov model strukture društvenih stavova (Eysneck, 1954; preuzeto iz Milas, 2004)

Ističući da je "...prezentovanje ovih dvodimenzionalnih obrazaca samo kao heuristički pretpostavljenih, a ne konačnih fakata, importovano da bi se ukazalo na vrstu deskriptivnih rezultata koje mi možemo steći iz dvodimenzionalne studije o strukturi mišljenja i stavova." Ajzenk (Eysenck, 1954, p. 110) dopušta da postoji mogućnost davanja novih dimenzija ovom modelu, kao različitih korelata koji proizilaze iz postojeće dvije dimenzije.

Iako je Ajzenk zvučno ime u psihologiji, nedugo nakon što je okončao radove, na njega se sručila kanonada kritika. U tim kritikama su prednjačili Kristi i Rokič (Christie 1956., Rokeach, 1960., prema Petrović, 2001). Kristi je posebno bio britak pa se naročito surovo obračunao sa Ajzenkom u svom radu koji je naslovio "*Neke zloupotrebe psihologije*", parafrazirajući naslov Ajzenkove knjige „*Upotrebe i zloupotrebe psihologije*“. Ajzenk je u toj mjeri stavljan na metu da danas, neki smatraju da Ajzenkov pristup uglavnom vrijedi kao primjer jednog lošeg istraživačkog poduhvata. Međutim, od svog nastanka, Ajzenkov model je neprekidno provjeravan pri čemu je zadobio znatnu empirijsku podršku (Dator, 1969; Eysenck, 1975; Bruni & Eysenck, 1976; Hewitt, Eysenck & Eaves, 1977; Eysenck & Wilson, 1978; Milas & Rihtar, 1998; Rimac, 1999) što mu je, uprkos oštrim kritikama, očuvalo aktuelnost do današnjih dana.

1.2.3. Drugi pristupi i modeli društvenih stavova

Ajzenkovi napori potakli su nove i različite teorije o strukturi društvenih stavova, a među njima i one koje su bile u suprotnosti sa Ajzenkovim nalazima (Guilford, 1959; Kerlinger, 1972; Wilson, 1973). Kao teorije koje se izdižu iznad brojnih i nesistematskih pokušaja određivanja ideoloških odrednica, osim ranih istraživanja Fergusona i Gilforda, značajno je spomenuti Vilsonovu teoriju konzervativizma i Kerlindžerovu teoriju kriterijskih pojmova.

Fergusonova (Ferguson, 1939) istraživanja strukture društvenih stavova nezaobilazno je spomenuti zbog same činjenice da je on bio začetnik prvih teorijskih pokušaja utvrđivanja strukture društvenih stavova. Analizirajući temeljene odrednice skala društvenih stavova koje je konstruisao Terston (Thurstone, 1947, prema Milas 2004), faktorskom analizom pokazao je da se stavovi mogu svesti na tri široke dimenzije koje je nazvao religioznost, humanitarnost i nacionalizam. Upotreba kosougaonih rotacija rezultirala je, pored ostalog visokim korelacijama među faktorima, pa je otvoreno pitanje opravdanosti egzistencije istih. Naknadne provjere strukture od strane samog Fergusona pokazale su da bi dvodimenzionalna struktura bila znatno

primjerenija. Primjenom na različitim grupama studenata, te analizom rezultata postupkom faktorske analize došao je do zaključka o postojanju dva statistički značajna faktora: humanitarizma i religioznosti, te o nedovoljno potkrepljenoj činjenici o postojanju faktora nacionalizma (Rimac, 1999).

Gilford (Guilford, 1959) je smatrao da se društveni stavovi ne mogu svesti na manje od pet dimenzija koje je nazvao: liberalizam – konzervativizam, religioznost – ateizam, humanitarnost – nehumanitarnost, nacionalizam – internacionalizam, evolucionizam – revolucionarnost. Gilfordova teorija se u svojoj osnovi ne kosi sa Ajzenkovom, jer se svi njegovi faktori mogu svesti na Ajzenkove dimenzije (Milas, 2004).

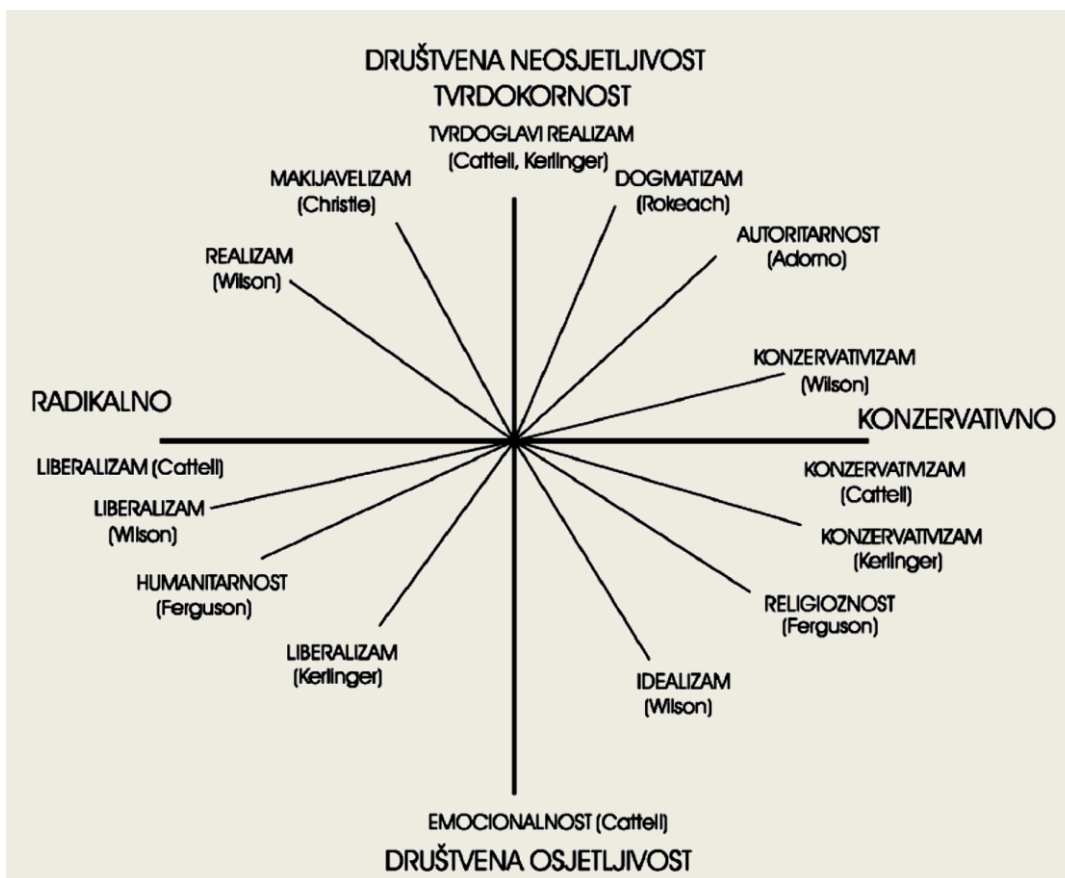
U modelu koji je predložio Vilson pod „konzervativizmom“ podrazumijeva se „otpornost promjeni i tendencija ka preferiranju sigurnih, tradicionalnih i konvencionalnih institucija i ponašanja“ (Wilson, 1973, p.4). Prema Vilsonovom mišljenju ovaj konstrukt je iznimno važan i originalan, mada mu se ne može prećutati očigledna sličnost sa Ajzenkovim shvatanjem, određenjem konzervativizma. Konzervativizam je „koncipiran kao generalni faktor koji je u osnovi cjelokupnog polja socijalnih stavova“ (Wilson, 1973., p.3). Kao takav, zamišljen je da predstavlja jedinstvenu dimenziju ličnosti, sličnu onoj koja je ranije opisana u polunaučnoj literaturi kroz mnoštvo naziva kao što su „fašizam“, „autoritarnost“, „rigidnost“ i „dogmatizam“, i također „antinaučni stav“. Vilson sugerira da je „konzervativizam“ najprecizniji (i najtačniji) naziv za ovu dimenziju, i također da je manje pogrđan nego autoritarnost ili dogmatizam. Vilson konzervativizmu pristupa kao psihološkoj crti ličnosti i naglašava da je, za razliku od političko-ekonomskog konzervativizma koji predstavlja oblik političke ideologije, psihološki konzervativizam slab prediktor političkog ponašanja pojedinca, čije odluke u glasačkom ponašanju više reflektuju navike glasanja, pripadnost socijalnoj klasi i pretpostavljeni lični napredak nego bilo koju crtu ličnosti. Uvažavajući, operacionu definiciju konstrukta konzervativizma, C skala konzervativizma, kao najkarakterističnija odlika Vilsonovog pristupa, pokazala se valjanim instrumentom zadovoljavajućih mjernih osobina (Wilson, 1973). Faktorizacijom skale autor je utvrdio snažan opšti faktor *konzervativizma* kojim su bile zasićene

gotovo sve čestice sadržane u instrumentu (Wilson, 1973). Takav početni zaključak ipak nije bio u potpunosti opravdan, jer ga je Vilson temeljio na prvoj glavnoj komponenti prije rotacije, što je postupak koji nedvojbeno favorizira uopštenost, čak i kad nije prisutna. Nerotirana struktura slijedi Ajzenkove nalaze iz 1954. (Eysenck, 1954) s prvom osi kao faktorom konzervativizma-liberalizma i na nju ortogonalnim faktorom idealizma (*tendermindedness*) - realizma (*toughmindedness*) koji prema Vilsonu sadržajno odgovara Ajzenkovom T-faktoru. Priroda faktora *idealizma* koji, prema autoru, odjeljuje moralne i idealističke stavove od onih utemeljenih na ličnom iskustvu, naglašeno je slična Ajzenkovoj *društvenoj osjetljivosti*, tako da se Vilsonov i Ajzenkov model uglavnom mogu poistovjetiti (Milas, 2004).

Kerlindžer (Kerlinger, 1972) polazi od pretpostavke da ni jedna varijabla stavova po prirodi nije bipolarna i da svaki pokušaj konstrukcije bipolarnih skala stavova stvara artificijelnu situaciju u mjerenju. Njegovim je postavkama, suprotno Ajzenkovoj teoriji (Eysenck, 1954; Eysenck & Wilson, 1978) odbačena bipolarnost faktora konzervativizma – liberalizma. Faktorskom analizom drugog reda nad interkorelacijama čestica koje mjere socijalne stavove, Kerlindžer pruža i empirijski dokaz da postoje svega dvije pozicije u socijalnim stavovima: liberalna i konzervativna. Liberalizam je predstavljen kao preferencija inovacija, a konzervativizam kao preferencija uspostavljenih procedura i institucija. Međutim, za razliku od većine dotadašnjih istraživanja, po Kerlindžerovoj su teoriji ove dvije pozicije ortogonalne, tj. ne postoji nikakva prediktivnost od konzervativizma na liberalnost i obrnuto. Teorijske postavke Kerlindžerovog modela često su provjeravane, i iako je bilo osporavanja (Sidanius & Duffy, 1988), nalazi su uglavnom ukazivali na njenu ispravnost (Birenbaum & Zak, 1982., Kerlinger, 1978., Marjoribanks & Josefowitz, 1975., prema Milas, 2004).

Najsnažniju kritiku Kerlindžerovom modelu iznio je sam Ajzenk (Eysenck & Wilson, 1978). Uporedba Kerlindžerovih rezultata s Ajzenkovim (Eysenck, 1954), koji su pokazivali izrazitu negativnu korelaciju između konzervativizma i radikalizma, ukazuje da su moguće znatne varijacije odnosa među dimenzijama uzrokovane u prvom redu uzorkom varijabli kojima su mjereni stavovi, te razlikama u stavovima ispitanika iz različitih zemalja. Ajzenkova teorija pretpostavlja dvije temeljne dimenzije višeg reda, ali broj nižih faktora nije ograničen ni specifikovan, te je u nju jednostavno ugraditi i teorije koje nalaze veći broj temeljnih odrednica

društvenih stavova (Guilford, 1959; Ferguson, 1973) argumentacijom kako je riječ o stavovima nižeg nivoa, a i predstaviti druge dvofaktorske teorije samo kao posebne inačice Ajzenkove paradigme (Slika 4).



Slika 4. Položaj konstruktata različitih teorija u prostoru Ajzenkovih dimenzija (preuzeto iz Milas, 2004)

Uprkos brojnim kritikama koje su upućene Ajzenkovom modelu, jedna od prednosti Ajzenkove ideje mogla bi se ogledati u navedenoj činjenici, koja je potvrđena i Šubertovom (Schubert, 1987., prema Milas & Rihtar, 1998) analizom krosnacionalno robusnih obrazaca konglomeracije različitih društvenih sadržaja. Pomenuta analiza zasnovana na rezultatima empirijskih istraživanja u kojima su korištene vrlo heterogene skale, i prema formalnim osobinama i prema tematskom opsegu, pokazuje grupiranje ključnih ideoloških sadržaja ekvivalentno onome kako je u vlastitim istraživanjima zabilježio Ajzenk.

Problem istraživanja strukture stavova otežan je činjenicom da je postojalo relativno malo pokušaja da se utvrde temeljne dimenzije stavova (Duckitt, 2000; Ferguson, 1939; 1973; Eysenck, 1954; Guilford, 1959; Milas & Rihtar, 1998). Iako se pod stavovima podrazumijeva evaluativni odnos prema stavskom objektu zasnovan na kognitivnim, afektivnim i bihevioralnim informacijama, i iako je moguće ispoljavati (i proučavati) stavove prema određenom stavskom objektu, ipak se stavovi rijetko javljaju izolovano, već su često povezani sa nizom drugih stavova, čineći pri tome sistem. Ovo je posebno važno kada su u pitanju socijalni stavovi, koji se određuju kao sistemi uverenja i mišljenja od opšte socijalne važnosti za mnoge ljude u religijskom, ekonomskom, političkom, obrazovnom, etničkom i drugim socijalnim domenima (Krauss, 2006). Različita istraživanja pokazala da postoji izvjesna korelacija između sistema stavova, ali i da se oni mogu posmatrati i kao nezavisni entiteti. U tom smislu, može se govoriti o postojanju bazičnih dimenzija stavova, generalnih osnovnih dimenzija koje se manifestuju u nizu pojedinačnih stavova ili sistema stavova.

Pokušaji određivanja bazičnih dimenzija stavova su pretrpjeli značajne kritike, koje su pretežno usmjerene na arbitraran izbor pojedinačnih stavova koji su ušli u analizu, mali broj tih stavova, te teškoće u replikaciji faktora (Saucier, 2000). Kako bi izbjegao navedene primjedbe Sosier (Saucier, 2000) je pronašao leksički pristup kao okvir koji će ponuditi veliki i reprezentativan uzorak stavova, čijom se analizom može doći do bazičnih dimenzija stavova. Iako je leksički pristup dominantan u psihologiji ličnosti, pošto stavovi imaju veliki uticaj na ponašanje, posebno socijalno, i ukupan odnos prema svijetu u svim njegovim aspektima, logično je pretpostaviti da su i stavovi reprezentovani u jezičkoj supstanci (Saucier, 2000). Tako je autor pristupio izolaciji riječi sa sufiksom *-ism*, te na osnovu analize konstruisao instrument koji je nazvao Inventar na rječniku zasnovanih izama (*Survey of dictionary-based Isms, SDI*). Faktori su interpretirani na osnovu analize sadržaja faktora, kao i povezanosti faktora sa drugim mjerama stavova, poput mjera religioznosti, konzervatizma, autoritarizma, makijavelizma i socio-dominantne orijentacije. Faktore je autor imenovao oslanjajući se na grčki alfabet, te ih je nazvao alfaizmima, betaizmima, gamaizmima, i deltaizmima (u slučaju četvorofaktorske strukture) odnosno, gamadeltaizmima (u slučaju trofaktorske strukture) (Saucier, 2000). Alfa faktor odnosi

se na poštovanje tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta. Beta faktor reflektuje odbijanje političke korektnosti, odnosno zadovoljenje ličnih interesa. Gama faktor predstavlja poštovanje vrijednosti građanskog društva, a delta faktor odnosi se na subjektivnu spiritualnost (Saucier, 2000).

U posljednjih nekoliko godina, navedeni leksički model bazične strukture stavova, kao i instrumenti proistekli iz njega (Saucier, 2008), sve se češće koriste, kako u istraživanjima u kojima su bazični socijalni stavovi značajni korelati (Stankov, 2007; 2009; Stankov, Saucier, & Knezevic, 2010), tako i u istraživanjima koja imaju za cilj utvrđivanje bazične strukture socijalnih stavova (Petrović & Međedović, 2011).

1.2.4. Problem broja i prirode temeljnih dimenzija društvenih stavova

Iako su modeli strukture društvenih stavova drugih autora (Ferguson, 1939; 1973; Guilford, 1959; Wilson, 1973; Kerlinger, 1972; Sidanius & Ekahammar, 1983), u većoj ili manjoj mjeri, suprotstavljeni Ajzenkovom modelu, detaljnija analiza pokazuje kako je svaki od nabrojanih modela u određenoj mjeri uklopiv u Ajzenkovu temeljnu organizacijsku paradigmu (Eysenck i Wilson, 1978.). Neki od njih već su joj, na prvi pogled, u bitnim karakteristikama podudarni (Wilson, 1973) ili su na nju, i prema mišljenju samih autora, svodivi (Sidanius i Ekahammar, 1983), drugi isti dvofaktorski prostor opisuju drugačije rotiranim dimenzijama (Ferguson, 1939; Kerlinger, 1972), a u trećem je slučaju riječ o nepoklapanju broja pretpostavljenih temeljnih odrednica (na primjer Guilford, 1959).

Razmimoilaženja u pristupima odražavaju, osim terminoloških i sadržajnih, i osnovne metodološke probleme s kojima se suočavaju nastojanja da se utvrde temeljne ideološke dimenzije. Temeljni problemi istraživanja broja i sadržajne prirode niza raznovrsnih, ali svakako relevantnih društvenih stavova, kao i njihova uporedba sa rezultatima provedenim u drugim zemljama i postojećim teorijskim modelima kojima obiluju psihološka i sociološka literatura,

nužno dovode do postavljanja pitanja koja se tiče metodološke utemeljenosti strukture društvenih stavova i pitanja univerzalnosti strukture društvenih stavova.

Postojeći modeli strukture društvenih stavova uglavnom su na proizvoljan način došli do procjene broja temeljnih dimenzija, pri čemu se taj broj, zavisno od teorijskog okvira ili sadržajnog obuhvata skala, kretao od jedan do pet ili više dimenzija. Najveći nedostatak provedenih istraživanja neupitno je manjak jasnih kriterija koja ukazuju gdje povući granicu između primarnih i sekundarnih faktora, prepuštajući to najčešće slijepom postupku faktorizacije, ili ostajući pri postavljenim teorijskim pretpostavkama bez obzira na pokazatelje koji ih problematizuju. Navedeno ukazuje da je potrebno problematizovati dosadašnju manjkavost metodološke utemeljenosti izlučenih ideoloških dimenzija (Milas & Rihtar, 1998).

Važno pitanje o strukturisanosti društvenih stavova tiče se uticaja specifičnog društveno – ekonomskog ustrojstva sredine na strukturiranje ideološkog prostora. Zbog pretpostavljene zasićenosti temeljnih ideoloških dimenzija specifičnom društvenom stvarnošću i socijalizacijskim praksama, za pretpostaviti je da će se nalazi dobiveni u društvima bitno različitih tipova političke kulture značajno međusobno razlikovati. Stoga je, u jeku tranzicijskih procesa u nizu zemalja istočne i srednje Evrope, nezaobilazno postaviti pitanje hoće li struktura društvenih stavova slijediti zakonitosti utvrđene u kapitalističkim zemljama, ili će struktura društvenih stavova zemalja u tranziciji, u određenoj mjeri, sadržavati obilježja oba društvena sistema. Neka istraživanja provedena na našim područjima (Šiber, 1975; Jerbić & Lukić, 1979; prema Milas & Rihtar, 1998) nisu ni po izboru stavki (društvenih stavova) niti po metodologiji potpuno uporediva s onim na Zapadu, tako da je teško zaključiti razlikuju li se konačni nalazi zbog metodoloških razloga ili su odraz bitnih društvenih razlika. U kontekstu ovog rada istraživanje strukture stavova izuzetno je značajno, jer može dati korisne informacije o tome kako dolazi do načina vezivanja društvenih stavova u nadređene ideološke dimenzije.

1.3. Ideologija izražena u tipovima vrijednosti

1.3.1. Problem određenja vrijednosti

Vrijednosti, kao relativno stabilne i trajne kognitivne strukture, usmjeravaju odabir i procjenu ponašanja i događanja te, nadilazeći specifične situacije, utiču na dosljednost u ponašanju pojedinca. Izučavanje ideologije nužno podrazumijeva izučavanje vrijednosnih sistema i svjetonazora, jer upravo vrijednosti predstavljaju onu tačku u kojoj se najjasnije ukrštaju psihološko i socijalno, vodeći osobu ka formiranju ličnog i socijalnog identiteta. Olport je smatrao da "ljudske vrijednosti određuju pojedinčevu percepciju stvarnosti" (Allport, 1955., p. 89), ističući da su vrijednosti "Vodeća sila u životu", jer usmjeravaju cjelokupnu aktivnost pojedinca prema ostvarenju njegovih uvjerenja (Allport, 1961, p. 543). Vrijednosti se tako mogu razumjeti kao temeljni uzroci stavova i ponašanja, a ideologije kao svjesno promišljanje odluka vođenih vrijednostima. Drugim riječima, dok vrijednosti predstavljaju temeljne ili implicitne uzroke stavova i ponašanja, ideologije su vrijednostima vođene eksplicitne konstrukcije koje se koriste u svjesnom promišljanju o odlukama baziranim na stavovima i ponašanjima. Sistem vrijednosti tako omogućava standarde koji upravljaju našim djelovanjem. Donošenje životnih odluka, određivanje ciljeva i sredstava za njihovo dostizanje, evaluacija, moralno suđenje, stavovi, ideologija – dobrim dijelom jesu determinisani upravo vrijednostima.

Vrijednosti kao izraz ideologije, u pokušaju pojmovnog određenja dijele istu sudbinu kao i sam pojam ideologija, jer gotovo svaki autor prilagođava definiciju konstrukta potrebama svog istraživanja. Klakonova (Kluckhohn & Strodtbeck 1961, p.390) navodi da se „u literaturi, unutar različitih naučnih područja, moglo pronaći vrijednosti definisane kao stavove, norme, motive, ciljeve, uopštene oblike ponašanja, emocionalno usmjeravane običaje ili tradicije, te veze i odnose među pojedincima, grupama, predmetima ili događajima“. Problem određenja vrijednosti otežan je i činjenicom da različiti autori koriste različite termine (vrijednosti, vrijednosne orijentacije, preferirani životni stilovi, idejne orijentacije), pri čemu pridaju vrijednostima različit

koneceptualni status (stav, bazični stavovi, bazične dimenzije socijalnog ponašanja, ali i crte ličnosti, motivi i sl.).

Ni povećan interes za problematiku vrijednosti koji je prisutan u drugoj polovini 20. vijeka, nije rasvijetlio problem određenja vrijednosti, izražen prije više od pedeset godina, već je doveo do diversifikacije teorijskih i metodoloških pristupa u vezi sa ovim pojmom, što je u znatnoj mjeri otežalo i empirijska istraživanja. Konceptualna heterogenost i neujednačenost metodoloških standarda čini sadržaj pojma vrijednosti i njegove osnovne karakteristike, a samim tim i način njegovog ispitivanja u velikoj mjeri zavisnim, ne samo od različitog shvatanja vrijednosti unutar različitih disciplina (filozofsko, kulturno-antropološka, sociološka, psihološka shvatanja vrijednosti), već i od priklanjanja teorijskom stanovištu određenog autora i konkretne definicije vrijednosti (Pavlović, 2009).

Analiza relevantne literature pokazala je da postoji preko četristo definicija vrijednosti i čak osamnaest kriterijuma sa kojima se autori suočavaju pokušavajući da odrede sadržaj ovog pojma (Pantić, 2005). Unutar psihološkog pristupa postoji nekoliko različitih usmjerenja u proučavanju vrijednosti, pri čemu se one najčešće definiraju i proučavaju kao: *viša razina stava, izraz potreba, temeljna područja interesa i preferencije* (Ferić, 2009).

Ajzenkov (Eysenck, 1954) model hijerarhijske strukture stavova jedan je od primjera shvatanja vrijednosti kao *više razine stava*, odnosno sistema vjerovanja koji odražava svojevrsan svjetonazor i opšti pogled na život i svijet. Prema Ajzenkovom shvatanju na najvišoj hijerarhijskoj razini organizacije stavova nalazi se ideologija, kao strukturiran sistem povezanih stavova koja predstavlja opći sistem vrijednosti.

Vrijednosti kao *izraz potreba* posmatraju se u širem okviru motivacije i motivacijskog ciklusa, a definišu se kao ciljevi čije ostvarenje vodi do zadovoljenja potreba. Takvo gledište zastupao je Super (Super, Šverko i Super, 1995; prema Ferić, 2009) u području proučavanja radnih vrijednosti, smatrajući da vrijednosti, kao i interesi proizilaze iz potreba.

Pojam vrijednosti Olport, Vernon i Lindzi (Allport, Vernon & Lindzey, 1960) primjenjuju *kao temeljna područja interesa*, odnosno dominantni životni ciljevi i interesne orijentacije. Olport vidi vrijednosti kao vjerovanja koja su u skladu s čovjekovim djelovanjem,

dajući im osobito značenje kao svojevrsni duhovni motivacijski faktor u ljudskom ponašanju. Vrijednosti su krajnji ciljevi ljudske motivacije, koji se mogu izravno pripisati ili proizilaze iz pojedinačnih osnovnih potreba ili instinkata, a obezbjeđuju pojedincu dominantni životni cilj, interesnu orijentaciju ili svrhu koja njegov život čini smislenim (Allport, 1960).

Klaxon (Kluckhohn, 1951), definiše vrijednosti kaoeksplicitno ili implicitno shvaćanje, svojstveno pojedincu i karakteristično za grupu, nečeg poželjnog što utiče na selekciju prikladnih načina, sredstava i ciljeva akcije. Iz navedenog određenja proizilazi da poželjnost i/ili vrijednosti nečega, ljudi mogu, ali i ne moraju biti svjesni. Ovako definirane vrijednosti dobivaju novu dimenziju. Implicitno shvaćanje postojanja vrijednosti kao mjerila za vrednovanje mišljenja, verbalnog i neverbalnog izražavanja odnosa prema sebi i okolini, izbora optimalne alternative, ponašanja uopšte, pokazuje dubinu i opseg njihove integriranosti u cjelokupni čovjekov mentalni sklop, ponašanje i međusobne odnose.

Milton Rokič jedan je od najistaknutijih predstavnika pristupa koji vrijednosti određuje kao *preferencije*, odnosno poželjnost određenih objekata situacija ili ponašanja, ili doživljavanje ispravnog i neispravnog, dobrog i lošeg, poželjnog i nepoželjnog. Elementi tri pomenuta određenja vidljiva su u Rokičevom određenju vrijednosti. On smatra da su vrijednosti “trajno vjerovanje da je specifičan način ponašanja ili egzistencije lično ili društveno poželjniji od suprotnog ili obratnog načina ponašanja ili egzistencije” (Rokeach, 1973., p.5).

Uz Rokičevo određenje vrijednosti, najdominantniji pristup vrijednostima danas je onaj koji je predložio Švarc, koji vrijednosti vidi kao „poželjne ciljeve različite važnosti, koji nadilaze specifične situacije, a djeluju kao usmjeravajuća načela u čovjekovom životu“ (Schwartz, 1992., p.2). Švarc i Bilski (Schwartz & Bilsky 1990) su, opsežnom analizom literature objavljene u području istraživanja vrijednosti, utvrdili da je, uprkos brojnosti i različitosti postojećih određenja pojma vrijednosti, moguće izdvojiti pet osnovnih obilježja koja se sistematski povezuju s određenjem pojma vrijednosti. Prema tim obilježjima vrijednosti se definišu kao: *ideje ili vjerovanja, o poželjnim ciljevima ili ponašanjima, koja nadilaze specifične situacije, usmjeravaju odabir i procjenu ponašanja i događanja, hijerarhijski su organizovane s obzirom*

na njihovu relativnu važnost među pojedincima (takve se hijerarhijske strukture vrijednosnih prioriteta nazivaju sistemima vrijednosti).

Svako od navedenih određenja, implicitno ili eksplicitno definiše vrijednosti kao apstraktne ideale koji predstavljaju temeljne vodeće principe koje ljudi slijede u životu. Ipak, ostaje pitanje na koje načine vrijednosti usmjeravaju ljudsko ponašanje, tačnije, usmjeravaju li vrijednosti čovjeka da čini ono što misli da bi trebao činiti ili da čini ono što želi činiti? Jesu li vrijednosti odraz poželjnog ili željenog? Prema autorici Meg Roan (Rohan, 2000), najveća razilaženja u mišljenjima različitih autora vezana su upravo za navedena pitanja. Sistematskim analiziranjem literature Roan je odgovore koje su autori pokušali dati na ova pitanja svrstala u tri grupe:

1. Jedan broj autora smatra da su vrijednosti vodiči za preživljavanje, odnosno da je njihova svrha omogućiti čovjeku održanje u socijalnom okruženju. U tom smislu vrijednosni prioriteti usmjeravaju čovjekovo ponašanje, tako da on čini ono što misli (ili osjeća) da bi trebao činiti, zato što želi opstati u svome društvenom okruženju.
2. Prema drugima, vrijednosti su odraz „poželjnog“, tj. one su okvir za razlikovanje ispravnog od neispravnog, dobrog od lošeg. Vrijednosni prioriteti usmjeravaju čovjeka prema dobrom i ispravnom ponašanju, te mu pružaju osnovu za moralno i etično življenje, a ne nužno za prilagođavanje okruženju u kojem živi.
3. Treća skupina autora navodi dva osnovna prigovora prethodnim određenjima vrijednosti, a to su: vrijednosti su sigurno više od pukih vodiča za preživljavanje, jer ljudi često potpuno svjesno ugrožavaju vlastitu dobrobit, čak i vlastiti život, kako bi pomogli drugima, te da ne postoji „jednoznačno određenje dobrog i lošeg“, već je procjena dobrog i poželjnog (odnosno lošeg i nepoželjnog) često vrlo subjektivna: čovjek ne želi nešto zato što smatra da je to dobro, već procjenjuje da je nešto dobro zato što to želi“ (Rohan, 2000.).

Roan (Rohan, 2000) ipak naglašava da sve tri skupine autora, bez obzira na stavove koji zastupaju, većinom podržavaju istu pretpostavku: postoji konačan broj „univerzalnih

vrijednosti“, odnosno svi ljudi posjeduju iste vrijednosti, a razlike postoje samo s obzirom na hijerarhiju tih vrijednosti, odnosno relativnu važnost koju im pojedinci pridaju. Ta je – danas i empirijski potvrđena – pretpostavka ujedno i osnovna karakteristika i poveznica svih teorija vrijednosti – od ranih teorija postavljenih krajem 19. i početkom 20. vijeka, pa do danas dviju najpoznatijih i najčešće citiranih i primjenjivanih teorija vrijednosti: Rokičeve (Rokeach, 1973) i Švarcove (Schwartz, 1992).

1.3.2. Od antropološkog do psihološkog pristupa

Doprinos antropologa istraživanju vrijednosti ogledao se u njihovoj opservaciji životnih stilova. Veoma rano ukazali su da se određena kultura može sagledati sistematskom studijom njenih institucionalizovanih motiva i vrijednosti. Dok je Klajd Klakon (Kluckhohn, 1951) dao operacionu definiciju vrijednosti kao unutrašnjih motivatora, distinktivnih karakteristika između pojedinaca i grupa koji utiču na djelovanje i moguće ponašanje, Florens Klakon (Kluckhohn & Strodtbeck, 1961) je sa svoje strane zamislila vrijednosti kao hijerarhijsku strukturu, unutar koje pojedine vrijednosti za pojedinca imaju veći značaj nego neke druge. Klakonova i Strodtbek (Kluckhohn & Strodtbeck, 1961) razvili su sistem za opisivanje vrijednosti unutar i između društava. Oni taj sistem nazivaju vrijednosnim orijentacijama, i definišu ih kao ljudska uvjerenja o tome čemu treba težiti. Prateći taj put, navode četiri tipa fundamentalnih orijentacija: vezu sa prirodom, vremenom, sa drugima i sa ličnom aktivnošću, te smatraju da svaka od njih potiče različitu vrstu ponašanja, ali da svaka od njih postoji u svim društvima, i prema Klakonovoj, omogućuje nam da identifikujemo kulturalne varijacije i orijentacije. Time ističu da među različitim etničkim grupama i društvenim klasama postoje različite vrijednosne orijentacije, koje se čak mogu mijenjati i kroz vrijeme. Za svako društvo postoji određena grupa centralnih vrijednosti koje su međusobno povezane u sistem koji određuje šta je dobar i poželjan način života. Tako su, prema njihovom određenju, dominante vrijednosti karakteristične za grupu, odnosno ono što je eksplicitno ili implicitno shvaćeno kao poželjno utiče na sveukupno ponašanje pojedinca, to jest odabir prikladnih načina sredstava i ciljeva akcije. Opisani

antropološki pristup se velikim dijelom podudara sa današnjim operacionim defincijama ideologije kao sistema vrijednosti i stavova o opštim, za ljude važnim pitanjima, čime njegov doprinos ponovo izbija na površinu naučnog diskursa o ideologiji.

Jedna od najpoznatijih tehnika za mjerenje vrijednosti je razvijena od strane Olporta i saradnika (Allport, et al., 1960), a bazirana je na teorijskim razmatranjima vrijednosti koje je načinio njemački filozof Špranger (Spranger, 1922; prema Allport et al., 1960). Špranger je smatrao da se sve ljudske vrijednosti mogu klasifikovati u šest osnovnih kategorija, odnosno, može se reći da on pravi tipologiju ljudi prema tome kojoj vrijednosnoj orijentaciji dominantno pripadaju, te ih posmatra kao teorijski, ekonomski, estetski, socijalni, politički ili religiozni tip. Špranger smatra da u svim ljudima postoji šest navedenih tipova vrijednosti, ali u različitim razmjerama, pri čemu samo onaj dominantni određuje tip ličnosti pojedinca. Šprangerovoj su se tipologiji upućivale kritike da je „preoptimistična“, te da, na primjer, ne uzima u obzir hedonističku vrijednosnu orijentaciju (Allport et al., 1960.). Takođe i sam Špranger je priznao da se veliki broj ljudi ne može svrstati u isključivo jedan tip ličnosti, već predstavljaju kombinaciju nekih od tipova (Spranger, 1928., prema Eysenck, 1954). Ipak, uprkos upućenim kritikama ova se tipologija vrijednosnih orijentacija pokazala vrlo korisnom za dalju teorijsku analizu, a u praktičnoj primjeni popularnost je doživjela ponajviše kroz dalji rad Olporta, Vernona i Lindzija.

U okviru svoje teorije ličnosti kao jedno među 6 osnovnih obilježja koja karakterišu zdravu i zrelu ličnost Olport (Allport, 1955) navodi jedinstvenu životnu filozofiju. Upravo tu jedinstvenu životnu filozofiju prema Olportu u najvećoj mjeri određuje sistem vrijednosti koji je pojedinac razvio. Različiti ljudi imaju različite centralne vrijednosti oko kojih se njihov život odvija na svrhovit način, stoga ne postoji neka apsolutno najbolja ili najveća vrijednost u životu ili najbolja životna filozofija. Životnu filozofiju čine upravo one vrijednosti koje su za pojedinca dominantne i koje mu pružaju smisao i značenje u svemu što čini i poduzima. Pridajući posebnu važnost upravo utvrđivanju i mjerenju takvih vrijednosti, Olport je u saradnji s Vernonom i Lindzijem, izradio upitnik za ispitivanje vrijednosti, nazvavši ga *Study of Values*, koji je danas u literaturi poznatiji kao „*Olport – Vernon - Lindzijeva*“ skala (Allport et al., 1960).

Olport je smatrao kako svaki pojedinac može biti okarakterisan *obrascem* vrijednosti, a ne samo dominantnim tipom vrijednosti te je, na osnovu ovih Šprangerovih zamisli, uradio studiju vrijednosti na taj način što je pravio profile prosječnih skorova na 6 navedenih vrijednosnih orijentacija za četiri grupe ženskih ispitanika: nastavnice za osoblje mirovnih misija, studentkinje ekonomije i administracije, učenice medicinske škole i studentkinje koledža. Upitnik je ubrzo stekao popularnost i dugo vremena bio je jedan od osnovnih instrumenata za mjerenje vrijednosti i vrijednosnih preferencija, i u praksi i u velikom broju naučnih istraživanja. Stečena popularnost podržana je time da je pokazao dobre metrijske karakteristike, te dobru diskriminativnost vrijednosne orijentacije ljudi različitih zanimanja (Allport et al., 1960; Braithwaite & Scott, 1991., prema Ferić, 2009). Iako su naknadno upućene izvjesne kritike i ukazano na nedostatke upitnika, Olport je dao značajan doprinos proučavanju vrijednosti, prije svega zbog toga jer je bio jedan od prvih teoretičara ličnosti koji se počeo ozbiljnije baviti istraživanjem vrijednosti, te je svojom Studijom Vrijednosti (*Study of Values*) potaknuo druge teoretičare i istraživače na empirijsko ispitivanje vrijednosti i vrijednosnih orijentacija.

Među savremenim istraživačima vrijednosti, Milton Rokič (Rokeach, 1973) bio je jedan od najvažnijih autora koji su pospjeli rad na istraživanju vrijednosti u drugoj polovini 20. vijeka. Pomjeranje njegovog primarnog naučnog interesa sa područja društvenih stavova, na proučavanje vrijednosti rezultiralo je prvom sveobuhvatnom teorijom vrijednosti, novim pristupom mjerenju vrijednosti i novim mjernim instrumentom. Rokičevi koncepti o vrijednostima vođeni su i oblikovani Olportovim, Klakonovim i Vilijemsovim radom. Olport je (Allport (1961) vidio vrijednosne prioritete (preferencije) kao dominantnu silu u ljudskom životu; Klakon (Kluckholn, 1951) je vidio vrijednosne orijentacije kao koncepcije o “prirodi, mjestu čovjeka u njoj, odnosu čovjeka prema čovjeku, i o poželjnim i nepoželjnim odnosima između ljudi i ljudi i prirode (Kluckholn, 1951., p.411); Vilson (Willson, 1968., prema Ferić, 2009) je smatrao da vrijednosti predstavljaju kriterije koje ljudi koriste za evaluaciju. Elementi sva tri navedena pristupa mogu se vidjeti u Rokičevoj definiciji vrijednosti prema kojoj su “vrijednosti trajna vjerovanja o tome da su određeni načini ponašanja ili krajnja stanja

postojanja, lično ili društveno poželjniji od oprečnih ili suprotnih načina ponašanja ili stanja (Rokeach, 1973, p.5).

Rokičevo određenje vrijednosti naglašava da vrijednosti uključuju kognitivnu, afektivnu i bihevioralnu komponentu. Kognitivna komponenta se odnosi na to da pojedinac zna pravilan način ponašanja ili pravilno stanje kojem treba težiti. Emocionalna komponenta je vezana uz osjećaje koje imamo prema tome ponašanju ili stanju, odnosno da smo emocionalno za ili protiv. Bihevioralnu komponentu vrijednosti posmatra kao intervenišuću varijablu koja, kada je aktivirana, dovodi do akcije i djelovanja. Vrijednosti su naučene kao apsolutne istine u našoj mladosti i trajne su kroz život. Rokič je naglašavao da postoje dva tipa vrijednosti koje su, iako međusobno povezane, ipak organizovane u zasebne sisteme. Nazvao ih je *instrumentalne* i *terminalne* vrijednosti. Instrumentalne vrijednosti su one koje se odnose na načine ponašanja, te predstavljaju poželjne ili idealizirane načine ponašanja koji pridonose ostvarivanju terminalnih vrijednosti. Terminalne vrijednosti odnose se na krajnja stanja postojanja i označavaju poželjna krajnja stanja, ili idelana stanja zadovoljenosti određenih potreba. Ovisno o tome jesu li usmjerene na samu osobu ili na društvo, terminalne vrijednosti mogu biti lične (intrapersonalne) i društvene (interpersonalne). Slično, instrumentalne vrijednosti razlikovao je kao društveno i kulturalno potaknute moralne vrijednosti, čije neispunjavanje dovodi do osjećanja krivice, i kao vrijednosti kompetencije i samoaktualizacije, koje zbog svog intrapersonalnog karaktera izazivaju osjećaj lične neadekvatnosti pojedinaca koji ih ne uspijevaju ispuniti. Terminalne vrijednosti koje se definišu kao “poželjna stanja stvari” čine sljedeći ciljevi: udoban život, uzbudljiv i aktivan život, osjećaj doprinosa nečemu, mir u svijetu, ljepota, jednakost, porodična sigurnost, sloboda, lična sreća, unutrašnja smirenost, ljubav, nacionalna sigurnost, lično zadovoljstvo, spasenje duše, samopoštovanje, uspjeh i priznanje u društvu, iskreno prijateljstvo, mudrost. Instrumentalne vrijednosti su načini na koji se dostižu terminalne vrijednosti, i to su sljedeći atributi, odnosno poželjni načini ponašanja koji dovode do krajnjih poželjnih životnih vrijednosti: ambiciozan, slobodouman, sposoban, radostan, čist, hrabar, tolerantan, uslužan, pošten, kreativan, samostalan, inteligentan, logičan, srdačan, poslušan, ugladen, disciplinovan, odgovoran (Rokeach, 1973).

Bez obzira kojoj vrsti pripadaju, Rokič nalazi da postoje dvije osnovne funkcije vrijednosti: motivacijska i regulatorna. Terminalne vrijednosti su motivišuće jer predstavljaju biološki važne ciljeve, dok su instrumentalne vrijednosti motivišuće jer ih pojedinac doživljava kao načine postizanja tih željenih ciljeva. Regulatorna funkcija ogleda se u činjenici da vrijednosti, kao svojevrsna internalizovana viđenja poželjnog s obzirom na opšta društvena uvjerenja, djeluju i kao standardi ponašanja, odnosno kao opšti plan za razrješavanje socijalnih konflikata i donošenje odluka.

Rokič je smatrao da čovjek ukupno posjeduje relativno mali broj vrijednosti, te da većina ljudi dijeli određeni broj istih vrijednosti. Razlike među ljudima javljaju se samo s obzirom na relativnu važnost koju oni pridaju pojedinim vrijednostima ili sistemu vrijednosti. Do tih razlika dolazi zbog toga što vrijednosti imaju dva izvora: ličnost pojedinca i društvo sa svojom kulturom i socijalizacijskim institucijama, čijim međudjelovanjem nastaju različite hijerarhije vrijednosnih prioriteta.

Rokičev je rad naglo pobudio interes za istraživanje vrijednosti u području psihologije, a mnogi su autori, po uzoru na Rokiča, te uvodeći neke modifikacije, započeli s izradom vlastitih mjernih instrumenata (Braithwaite, 1984; Kahle, 1983., Mitchell 1983., prema Ferić 2009). Napredak je učinjen i u proučavanju pojedinih specifičnih područja vrijednosti (Cochrane et al., 1979; Inglehart, 1977; Super, 1970; Triandis, 1990; prema Ferić, 2009), ali i u području opštih ljudskih vrijednosti, što je dovelo i do povećanog broja kritika koje se upućivane Rokičevom pristupu (Braithwaite, 1994; Schwartz & Bilsky, 1987). Rokiču su zamjerali nesistematsko testiranje statističkih razlika bez polaznih hipotetskih očekivanja, te sam način interpretacije uočenih razlika. No, najviše kritika bilo je upućeno nepostojanju teorijskog objašnjenja strukture vrijednosnog sistema, odnosno načina na koji su proučavane vrijednosti međusobno povezane. Stoga su autori sve više počeli isticati potrebu za novim pristupom u proučavanju vrijednosti koji neće biti isključivo usmjeren na pojedine vrijednosti, već će omogućiti proučavanje vrijednosnih sistema kao integrisanih cjelina, njihove strukture, te dinamičke povezanosti i načina funkcionisanja vrijednosnih prioriteta.

Važnu ulogu u pokušaju prevazilaženja ovog problema odigrali su Švarc i Bilski (Schwartz & Bilsky, 1987; 1990.), koji su prihvatili Rokičevo određenje vrijednosti, ali su više naglasili motivacijski aspekt, smatrajući kako pojedine vrijednosti prije svega određuje tip cilja odnosno motivacijskog interesa kojem je ta vrijednost usmjerena. Detaljnim proučavanjem literature i dotadašnjih istraživanja Švarc i Bilski došli su do zaključka da je moguće razlikovati deset motivacijski različitih tipova vrijednosti koji čine jednu cjelinu. Samostalnim radom Švarc je dalje detaljno razradio i empirijski dokazao postojanje i dinamičku strukturalnu povezanost motivacijskih tipova vrijednosti, a potom je 1992. godine objavio *Teoriju univerzalnih sadržaja i strukture vrijednosti* – danas vodeću teoriju i najšire priznati teorijski model funkcioniranja vrijednosnih sistema.

Iako je Rokičeva teorija vrijednosti bez konkurencije dominirala područjem socijalne psihologije više od 20 godina, te je potaknula niz daljih istraživanja, danas je njegov teorijski i metodološki pristup, postupno zamijenjen Švarcovim pristupom vrijednostima (Rohan, 2000).

1.3.3. Švarcova teorija univerzalnih sadržaja i strukture vrijednosti

Pokrenut željom da unaprijedi i proširi studije vrijednosti i vrijednosnih orijentacija u psihološkom smislu, Švarc (Schwartz, 1992, 2000) je pokušao da objasni veze između sociodemografskih karakteristika i vrijednosnih prioriteta, zatim veze između vrijednosti i ponašanja i, na kraju, težio je otkrivanju međukulturalnih razlika u prioritetima vrijednosti. Prihvatajući Rokičevo određenje vrijednosti, Švarc i Bilski (Shwartz & Bilsky, 1987; 1990) odlaze korak dalje i naglašavaju motivacijski aspekt vrijednosti. Polazeći od pretpostavke da vrijednosti, kao osvijesteni ciljevi, odražavaju tri univerzalna zahtjeva ljudskog postojanja: biološke potrebe, potrebe za usklađenom socijalnom interakcijom, te potrebe za opstankom i funkcionisanjem grupa, oni definiraju i razlikuju deset motivacijski različitih tipova vrijednosti. Navedenu tipologiju Švarc dalje samostalno razrađuje i empirijski dokazuje postojanje i dinamičku strukturalnu povezanost navedenih tipova vrijednosti, te objavljuje *Teoriju*

univerzalnih sadržaja i strukture vrijednosti. U okviru ove teorije vrijednosti se definišu kao poželjni ciljevi, različite važnosti, koji djeluju kao usmjeravajuća načela u čovjekovom životu (Schwartz, 1992).

Postulirajući tezu da se vrijednosti razlikuju prvenstveno prema tipu motivacijskog cilja kojem su usmjerene, Švarc izvodi deset različitih motivacijskih tipova: Moć, Postignuće, Hedonizam, Poticaj, nezavisnost, Univerzalnost, Dobronamjernost, Tradicija, Konformizam i Sigurnost, i razvija tipologiju različitih sadržaja vrijednosti (Schwartz, 1992). Ovih deset vrijednosnih tipova su indikatori koji su sastavljeni od pojedinačnih, specifičnih vrijednosti. Švarc (Schwartz, 1992) definiše specifične vrijednosti kao one koje predstavljaju određeni tip vrijednosti onda kada ponašanje koje se kreće prema njihovom ispunjavanju podupire motivacijski cilj tog tipa. Deset motivacijskih tipova vrijednosti sadržajno su predstavljeni s 56 specifičnih vrijednosti. Tabela 1 prikazuje takvo sadržajno određenje motivacijskih tipova vrijednosti, u terminima motivacijskih ciljeva kojima su usmjereni i specifičnih vrijednosti koje ih predstavljaju.

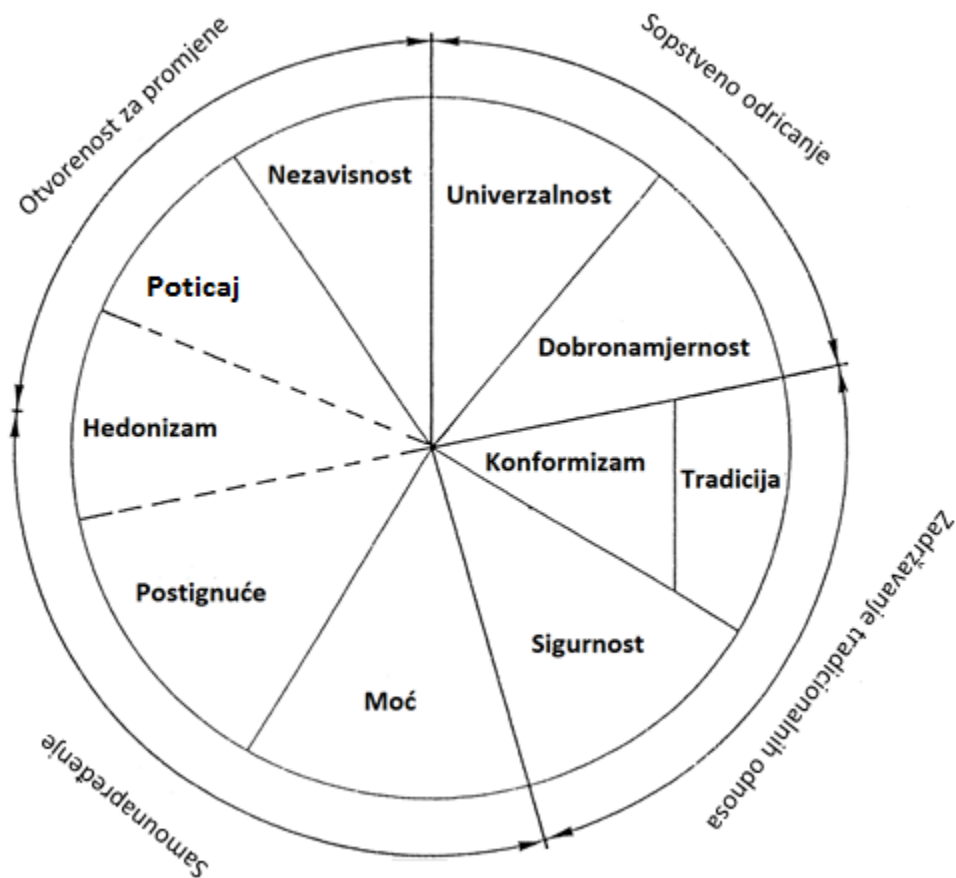
Tabela 1

Tipovi vrijednosti, njihovi motivacijski ciljevi i specifične vrijednosti koje ih predstavljaju (Schwartz, 1992)

Tip vrijednosti i motivacijski cilj	Specifične vrijednosti
MOĆ: Društveni status i prestiž, kontrola i dominacija nad pojedincima i materijalnim dobrima	društvena moć, bogatstvo, društveni ugled, autoritet, očuvanje slike o sebi i društvu
POSTIGNUĆE: Ostvarivanje ličnog uspjeha iskazivanjem kompetencije u skladu s društvenim standardima	samopoštovanje, ambicioznost, uticajnost, sposobnost, inteligencija, uspješnost
HEDONIZAM: Ugoda ili zadovoljenje vlastitih tjelesnih želja	zadovoljstvo, uživanje u životu
POTICAJ: Uzbudjenje, novost, izazov u životu	uzbudljiv život, raznovrstan život, odvažnost
NEZAVISNOST: Sloboda misli i djela, kreativnost, istraživanje novog	sloboda, kreativnost, privatni život, samostalnost, odabir vlastitih ciljeva, znatiželja
UNIVERZALNOST: Razumijevanje, poštivanje, prihvaćanje i zaštita dobrobiti svih ljudi i prirode	jednakost, unutarjni sklad, mir u svijetu, jedinstvo s prirodom, mudrost, svijet lijepoga, društvena pravda, tolerancija, očuvanje okoliša
DOBRONAMJERNOST: Očuvanje i unapređivanje dobrobiti ljudi s kojima je pojedinac u čestom osobnom kontaktu	duhovni život, smisao u životu, zrela ljubav, iskreno prijateljstvo, odanost, iskrenost, uslužnost, odgovornost, spremnost na opraštanje

TRADICIJA: Poštivanje, prihvaćanje i održavanje običaja i ideja tradicionalne kulture ili religije kojoj pojedinac pripada	poštivanje tradicije, umjerenost, poniznost, prihvaćanje vlastitog života, pobožnost
KONFORMIZAM: Suzdržavanje od akcija, namjera i sklonosti koje bi mogle uznemiriti ili povrijediti druge osobe i narušiti društvena očekivanja i norme	pristojnost, samodisciplina, poštivanje roditelja i starijih, poslušnost
SIGURNOST: Sklad, stabilnost i sigurnost unutar društva, međuljudskih odnosa ili samog pojedinca	osjećaj pripadnosti, društveni poredak, nacionalna sigurnost, uzvratanje usluga, porodična sigurnost, zdravlje, čistoća

Osim što ova teorija utvrđuje i sadržajno određuje motivacijske tipove vrijednosti, ona pretpostavlja i postojanje dinamičkih odnosa među njima (Schwartz, 1992). Švarc je smatrao da ponašanja usmjerena prema određenom tipu vrijednosti imaju psihološke, praktične i društvene posljedice, koje mogu biti kompatibilne ili su u konfliktu s ponašanjima usmjerenima prema nekom drugom tipu vrijednosti. Prirodu kompatibilnosti između vrijednosnih tipova Švarc objašnjava tako što pretpostavlja da susjedni motivacijski tipovi imaju zajedničku motivacijsku orijentaciju. Prema Švarcovom viđenju, cjelokupni odnos konflikata i kompatibilnosti među tipovima vrijednosti stvara cirkularnu strukturu vrijednosnog sistema (Slika 5).



Slika 5. Strukturalni odnosi između 10 motivacijskih tipova vrijednosti (preuzeto i prilagođeno prema Schwartz, 1992)

Kako se može primijetiti, predstavljeni model nije u potpunosti “pravilni kružni model”, kao što je u prvotnoj postavci Švarc pretpostavio (Schwartz, 1992; Schwartz, 1994), nego se vrijednosni tipovi Konformizam i Tradicija nalaze jedan iznad drugog, a ne jedan pored drugog. Prema Švarcu (Schwartz, 1992, 2006b) deset navedenih motivacijskih tipova vrijednosti mogu se podijeliti u 4 tipa vrijednosti viših razina:

- *Sopstveno odricanje* (ovdje se ubrajaju vrijednosni tipovi Univerzalnost i Dobronamjernost) koje odražava prihvaćanje drugih kao jednakih, te brigu za njihovu dobrobit)

- *Samounapređenje* (vrijednosni tipovi Postignuće i Moć) koji odražava postizanje ličnog uspjeha i dominacije nad drugima,
- *Otvorenost za promjene* (vrijednosni tipovi Nezavisnost i Poticaj) koja odražava slobodu misli i djelovanja te sklonost prema promjenama
- *Zadržavanje tradicionalnih odnosa* (vrijednosni tipovi Sigurnost, Konformizam i Tradicija) odražava poslušnost i ograničavanje vlastitih akcija s ciljem održavanja postojećeg stanja.

Nadalje, Švarc smatra, da su ova četiri tipa vrijednosti viših razina, zapravo suprotni polovi dviju dimenzija. Prema Švarcu (Schwartz,1992) prva dimenzija obuhvata *Otvorenost za promjene* u koju se ubrajaju vrijednosni tipovi: Nezavisnost i Poticaj, nasuprot *Zadržavanju tradicionalnih odnosa*, u koje se ubrajaju Sigurnost, Konformizam i Tradicija. Ova dimenzija odražava konflikt koji se javlja između naglašavanja slobode vlastitih misli, djela i želje za promjenama, s jedne strane, te submisivnog samoograničavanja, zadržavanja tradicije i očuvanja stabilnosti, s druge strane.

Druga dimenzija obuhvata vrijednosti Sopstvenog odricanja (Univerzalnost i Dobronamjernost) nasuprot vrijednostima Vlastitog unapređenja (Postignuće i Moć) i održava konflikt, koji se javlja između prihvatanja drugih kao jednakih i brige za njihovu dobrobit, s jedne strane te težnje za ostvarivanjem vlastitog uspjeha i dominacije nad drugima, s druge strane. Jedini tip vrijednosti koji sadrži elemente koji se mogu pronaći u obje dimenzije, a istovremeno je povezan s Otvorenošću za promjene i Samounapređenjem je motivacijski tip Hedonizam (Schwartz, 1996; Rohan & Zanna, 1992).

Švarc (Schwartz, 1992; 2000; 2006) je postulirao da jedino ovako podijeljeni tipovi vrijednosti, na konflikt i kompatibilnost, omogućuju proučavanje strukture sistema vrijednosti kao cjeline. Nadalje, na ovaj način moguće je preciznije objasniti odnos između vrijednosti i ponašanja pojedinca.

Švarc je dokazao strukturu vrijednosnog sistema preko istraživanja različitih kulturalnih, lingvističkih, geografskih, religijskih i rasnih grupa. Iako se ljudi jako međusobno razlikuju u svom odabiru vrijednosti, koje uključuju 10 vrijednosnih tipova, struktura vrijednosnog sistema koristi 10 vrijednosnih tipova kao univerzalne vrijednosti, koje su potvrđene na preko 95% uzoraka iz 41 zemlje (Bardi & Schwartz, 2003; Schwartz, 1994; Schwartz, 2005). To se može uočiti i u samom naslovu ove teorije – teorije univerzalnih sadržaja i strukture vrijednosti. Švarc (Schwartz, 2005) je smatrao da se univerzalnost postojećih 10 univerzalnih tipova vrijednosti može se objasniti time da odražavaju tri objašnjena univerzalna zahtjeva ljudskog postojanja koja se u istom obliku javljaju kod svih pojedinaca ili grupa. Razlike u vrijednosnim sistemima mogu postojati samo prema relativnoj važnosti koju pojedinci ili grupe pridaju pojedinim vrijednostima s obzirom na hijerarhiju vrijednosnih tipova, ali sadržajno određenje vrijednosnih tipova, kao i njihov strukturalni odnos konflikta i kompatibilnosti, uvijek ostaju isti (Schwartz, 1992, 1994, 2000).

Iako je teorija vrijednosti stimulisala značajan broj istraživanja, studije koje su istraživale cirkularnu strukturu i univerzalnost teorije, uglavnom su se oslanjale na subjektivne interpretacije dobivene obično preko eksplanatorne analize (Hinz, Braehler, Schmidt & Albani 2005; Lindeman & Verkasalo 2005; Schwartz & Bilsky 1987). U slučajevima kada su istraživači primjenili striktniji metod (Perrinjaquet et al. 2007; Schwartz & Boehnke 2004; Vecchione, Casconi & Barbaranelli, 2009), došli su do drugačije solucije. Opsežna meta-analitička studija o cirkularnoj strukturi provedena na 88 studija Evropskog društvenog istraživanja (*European Social Survey, ESS*) pokazala je da je trofaktorska solucija viših nivoa vrijednosti mnogo prihvatljivija od četverofaktorske koju je postulirao Švarc (Steinmetz, Isidor & Baeuerle, 2012). Iako rezultati provjera Švarcovog modela nisu uvijek saglasni sa pretpostavkama njegove teorije, Švarcov motivacijski model vrijednosti poprimio je veliku popularnost kod istraživača. Još veću primjenljivost zadobio je uključivanjem modela u Evropska društvena istraživanja (*European Social Survey, ESS*) preko upitnika PVQ (Portrait Value Questionnaire), koji predstavlja skraćeni model mjerenja vrijednosti koje je razvio Švarc (Schwartz et al., 2001), a u kojem ispitanici trebaju uporediti sebe sa imaginarnom opisanom osobom koja ispoljava određene vrijednosti. Stoga se cirkumpleks model vrijednosti široko koristi u različitim istraživačkim područjima, osobito u istraživanjima ličnosti (Bilsky & Schwartz, 1994; Roccas, Sagiv, Schwartz & Knafo, 2002).

Kao relativno stabilne dispozicije, vrijednosti zauzimaju centralno mjesto u strukturi ličnosti pojedinca i imaju veliki motivacioni potencijal koji utiče na sve što čovjek želi, misli ili radi. Izučavanje odnosa vrijednosti i ličnosti može poslužiti kao interpretacijska kategorija u objašnjavanju ideološkog opredjeljenja.

1.4. Lična ideologija u Tomkinsovoj teoriji polariteta

Prednost u lijevo-desnoj polarizaciji vidio je i Tomkins (Tomkins, 1963; 1965; 1979; 1987) koji je kroz svoju teoriju polariteta obuhvatio ideologiju na način koji nudi sveobuhvatno razumijevanje ideološkog stajališta koje osoba održava prema komponentama ljudskog života. Tomkinsova (1963, 1965) teorija lične ideologije usmjerava pitanja, kako prema sadržaju viđenja svijeta („*worldview*“), tako i prema njegovom razvoju, uključujući i individualni aspekt razvoja i socijalnu perspektivu. Jačina njegove teorije polariteta ogleda se u tome da je ona ugrađena u njegovu širu teoriju ličnosti – teoriju skripta, koja objašnjava razvoj ideologije i emocionalne temelje specifičnih ideoloških orijentacija. Tomkins je smatrao da se individualne, grupne ili kulturne ideologije mogu razumjeti kroz dvije ortogonalne dimenzije humanizam i normativizam, te se prema njegovoj teoriji polaritetata razlikuju humanistička i normativna ideološka orijentacija. Humanizam i normativizam uključuju individualni pogled na svijet, vjerovanja o ljudskoj prirodi i lične vrijednosti. Oni su integrisani kroz osnovne emocionalne obrasce koji se prema Tomkinsovoj (Tomkins, 1965) teoriji ideo-afektivnih skripta razvijaju još od djetinjstva i temeljno određuju ličnu orijentaciju prema svijetu. Tomkins vjeruje da od stepena pozitivnog ili negativnog osjećanja prema sebi i drugima zavisi opšti odnos prema cijelom području ideologije.

Tomkins (1965) je postavio tezu kako su razlike između lijeve i desne opcije ukorijenjene u osnovnim osobinama ličnosti, te da ideologija ujedno odražava i podržava individualne razlike u smislu potreba, motiva i orijentacije pojedinaca prema svijetu.

1.4.1. *Scene i ideološki skripti: Humanizam i Normativizam*

Tomkins je imao aspiraciju da objasni heterogenost ličnosti kroz integrišuću funkcionalnost kognitivnog i motivacionog sistema. Umjesto da krene od crta, tipova ili self koncept teorije, Tomkins je postulirao scene (*scenes*) i skripte (*script*) kao primarne jedinice

analize ličnosti. Scene su afektima zasićene epizode koje su pohranjene u memoriji (Tomkins, 1965). One uključuju osobe, mjesta, vrijeme i postupke koji su povezani s afektima. Prema Tomkinsu afekti su urođeni biološki mehanizmi koji igraju glavnu ulogu kao motivatori ljudskih postupaka. Tomkinsonova teorija afekata obuhvata pozitivna osjećanja radosti i uzbuđenja, negativna osjećanja ljutnje, prezira, odvratnosti, uznemirenosti, straha, i srama, i opetovanog afekta iznenađenja (Carlson & Levy, 1970).

Scene su specifični iskustveni događaji u ljudskom životu, s percipiranim početkom i krajem, a uključuju najmanje jedan objekt i aktivaciju najmanje jednog afekta (de St. Aubin, 1999). Da bi scene zadržale značajnost tokom vremena, one moraju postati međusobno povezane, te kao takve formiraju skripte. Percepcija sličnosti i različitosti između starog i novog iskustva vodi ka generalizaciji koja scene čini „ugradljivim“ unutar skripta. Ove konstrukcije prošlosti mogu biti promijenjene naknadnim iskustvom, te i anticipacija budućnosti može biti obojena sadašnjošću i tako revidirati prošlost. Svaki događaj kojeg se prisjetimo nije doslovna slika realnosti, već je izmijenjen afektom koji je nastupio kao primarna reakcija na taj događaj kao podražaj, i reakcijom na taj afekt. Scene veoma variraju prema sadržaju, važnosti i stepenu povezanosti sa drugim scenama (Carlson & Levy, 1970).

Analogno postojanju kontinuuma lijevo-desno u oblasti ideologije, Tomkins (Tomkins, 1963, 1964) predlaže takav kontinuum i u oblasti ličnosti, i prvobitno tu oblast naziva *ideo-afektivna stanovišta*, a zatim *skripti*. Skripte opisuje kao karakteristične afekte (emocionalne odgovore) nastale u periodu rane socijalizacije. Skripti generišu pravila za predikciju, kontrolisanje i povezivanje značenja sa događajima. Skripti organizuju scene tako što se slične scene povezuju u isti skript. Skript u koji je pojedina scena uklopljena daje smisao iskustvu. Scene se na početku povezuju na osnovu sličnosti, i na taj način formiraju stavove i skripte, no s vremenom skripti počinju dominirati tako da se scene počinju doživljavati kroz pravila tog skripta. Tako skripti postaju set pravila za predviđanje, interpretaciju i kontrolisanje scena. Sakupljanjem scena u stavove dolazi do ignorisanja ili potcjenjivanja onoga što je različito u svakom članu stava, odnosno skripta. Skript se širi ulaskom nove scene u stav, koja sadrži neke

bitno različite karakteristike od već postojećih scena. Jednom kada je skript formiran, on postaje entitet sam za sebe, te je sposoban aktivirati afekte i inicirati scene kakve nisu postojale dok formacija nije stvorena. Na taj način dolazi do redukcije afekata koji su povezani sa pojedinim scenama, a zamjenjuju ih afekti povezani sa skriptom (Tomkins, 1963).

Ideološki skripti se prema Tomkinsu (Tomkins, 1963) javljaju kao najvažniji i najkompleksniji tip skripata. Ideologija ili ideološki stav je visoko organizovani set ideja u vezi kojih je osoba snažno i strastveno povezana, iako nema jasnih dokaza kako dolazi do toga. Tomkins je naveo nejasnost tih ideja, tvrdeći da je nedostatak dokaza povezan sa strašću i sudbinom, bez kojih, kako se čini, ljudska bića ne mogu živjeti. Lična ideologija čini sistem vjerovanja preko kojeg sudimo koja su ponašanja, misli i osjećaji dobri, a koji loši, koje treba preferirati i koji su vrijedni da im se posvetimo (de St. Aubin, 1999).

Prema Tomkinsu (1963) neće svi ljudi razviti ličnu ideologiju, već se to dešava samo kada lična ideologija predstavlja elaborirani (razrađeni!) dio pogleda na svijet. Međutim, iako svaka osoba ne razvija individualnu ideologiju, svi ljudi imaju ideo-afektivne stavove koji su osnovna forma iz kojih se ideologija razvija. Ideo-afektivni stavovi su set slabo organizovanih osjećanja i ideja prema tim osjećanjima koji se razvijaju tokom socijalizacijskog iskustva. Ako je individua izložena ideologiji koja je dovoljno slična sa njenim vlastitim ideo-afektivnim stavovima, to će izazvati relacije koje su označene kao ideo-afektivna rezonanca između ideologije i ideo-afektivnih stavova, što obično u konačnici i vodi ka prihvatanju odgovarajuće ideologije. Integracija ličnosti postiže se tako što ideo-afektivni stavovi i ideologija koji su slične sa drugima učvršćuju i pojačavaju svaki drugi element koji nije u skladu ili koji nije uklonjen.

Ideo-afektivni stavovi moraju imati neka svojstva koja odgovaraju i koja mogu biti mapirana unutar analognih svojstava ideoloških stavova tako da nalikuju jedni drugima. Iako je detaljno razradio organizaciju scena u ideološke skripte, način na koji osjećanja i ideje o osjećanjima mogu biti slični idejama i tako dovesti do ideo-afektivne rezonance, nije objašnjen u Tomkinsonovim spisima (Tomkins, 1965; 1979; 1987). Umjesto bližeg određenja značenja

koncepta ideo-afektivne rezonance, Tomkins je svoje razmatranje proširio na isticanje ideologija koje prevladavaju u društvu i njihovim odgovarajućim ideo-afektivnim stavovima (Demos, 1995; Sommer 2002; Nilsson, 2007).

Tomkins se iz tada vladajuće glavne psihološke struje, nije izdvojio samo teorijski, nego i metodološki. On je istakao važnost proučavanja kulturnih produkata ljudi, kao dopunu studiji posljedičnih mehanizama koji se nalaze u osnovi ponašanja. Studirajući historiju Zapadnog mišljenja, a zatim i historiju Istočnjačkog mišljenja, našao je da oba sistema prožimaju polariteti koji egzistiraju u ljudskim postupcima (Tomkins, 1965). Taj polaritet nazvao je *humanizam* i *normativizam*. Kao izvor cjelokupnog značenja i vrijednosti humanizam uključuje pozitivno idealiziranje ljudskog iskustva. Normativizam uključuje negativnu, ali podjednako idealiziranu sliku ljudskog iskustva kao bezvrijednog i beznačajnog. Tomkins (1963) je smatrao da se refleksije ovakve polarnosti mogu naći u filozofiji, nauci i drugim područjima, od klasične ere do danas, te u svojim nalazima izvještava o humanističkoj i normativnoj polarizaciji u klasičnoj metafizici, teologiji, matematici, epistemologiji i u modernim teorijama estetike, percepcije, vrijednosti, politike, psihoterapije i ličnosti (Tomkins, 1963).

Prema Tomkinsu, pojedinci koji imaju ideo-afektivne stavove koji su u skladu s humanizmom imaju otvorene i pomirljive stavove prema svojim vlastitim iskustvima i osjećanjima. To ih čini da se osjećaju pozitivnima prema drugima ljudima i samima sebi. Ako se roditelji igraju sa svojom djecom, poklanjaju im pažnju i čine im zadovoljstvo dajući im na znanje da su tu za njih, ako su efikasni u kontroli njihove okoline i ako ta zajednička interakcija predstavlja duboko zadovoljavajuće iskustvo, to će voditi tome da djeca razviju ideo-afektivne stavove koji liče humanizmu. Takva djeca će kasnije naučiti cijeniti sreću i zadovoljstvo u sebi i drugima. Osobe koje imaju ideo-afektivne stavove koji su korespondentni s normativizmom imaju odbrambene i odbijajuće stavove prema sebi, svojim iskustvima i osjećanjima, što ih čini negativnim i prema sebi i prema drugim osobama. U dječjem razvoju će dominirati normativistički ideo-afektivni stavovi ukoliko roditelji pokušavaju da djecu ukalupe unutar moralnih i društvenih normi i stavova, takmičenja i nezavisnosti. U tim slučajevima, dječja

osjećanja i želje ostaju po strani, a prevladavaju ponašanja koja zahtijevaju roditelji. Rezultat svega toga je odricanje i obezvređivanje ličnih želja, a time i samih sebe. Kao dopunu ova dva prototipa ideo-afektivnih stavova, Tomkins (Tomkins, 1979; 1987) je pomenuo tri primjera socijalizacije. Roditelji mogu imati različite načine komunikacije s djecom, koji mogu polučiti jedinstven roditeljski stil odgoja ili roditeljski stil koji kombinira humanistički i normativni stil. Desničarski odgoj djeteta orijentisan je prema podučavanju standarda i normi i stoga je nazvan normativnom socijalizacijom. Cilj takve socijalizacije je da dijete postane okrenuto spoljašnjim standardima i da odbacuje ili odlaže prihvatanje sopstvenih osećanja. S druge strane, u humanističkoj socijalizaciji, koja stvara ljevičarske skripte, centralnu ulogu ima isticanje i potkrepljivanje dečjih osjećanja.

Lična ideologija kao jedan od osnovnih skripata prema Tomknisu, kao i svi ostali skripti formira se, pohranjuje i transformira kroz emocionalna iskustva (de St. Aubin, 1999). Osim o afektima, lična ideologija ovisi i o socijalnim faktorima, te o široj kulturalnoj ideologiji koja je određena i prostornim ograničenjima i specifičnim vremenom. Iako je ideološka polarnost djelimično bazirana na socijalnim faktorima, mjesto pojedinca u društvenoj strukturi ima manju važnost od njegove moguće identifikacije s grupom.

1.4.2. Razlike između humanizma i normativizma

Tomkinsova teorija polariteta objašnjava razlike u ideološkoj orijentaciji i ličnosti kroz humanističku i normativnu ideologiju. Humanistička ideološka orijentacija vidi ljudsku vrstu kao cilj samom sebi, kao aktivnu, kreativnu, misleću i poželjnu silu. Normativna ideološka orijentacija odražava stav da realnost postoji apriorno i nezavisno od ljudske vrste i da se ljudi moraju probijati prema ovom potencijalu kroz konformisanje normama i uspostavljenim vrijednostima.

U svojim najobuhvatnijim opisima razlika između humanističkih i normativnih skripata Tomkins (1963) objašnjava deset pretpostavki ovih ideologija. Prvu i najvažniju pretpostavku

Tomkins je oslikao u pitanju da li osoba nalazi ishodište u samoj sebi ili vrijednosti postoje nezavisno od individue. Za humanistu prototipski je vrijedno sve ono što poboljšava i održava čovjekovu egzistenciju, a sve ono što ga uništava ili mu prijeti je negativna vrijednost. Kao prototip normativiste bio bi čovjek koji vrijednost vidi samo u ponašanju koje se ogleda u konformizmu ili veličanju normi. Ovi postulati imaju brojne derivate. Za humanistu, ljudska bića su inherentno dobra, bezrezervna ljubav i poštovanje trebali bi biti usmjereni na sve ljude i sva postignuća trebala bi biti realizirana u skladu s poštovanjem, zadovoljstvom, ponosom i povjerenjem. Štaviše, humanisti imaju pozitivne stavove prema osjećanjima *per se*. Razum je prije svega shvaćen i vrednovan kao element koji omogućava otklon i izdizanje iznad neposredno datih iskustava, a nikako kao snaga koja zabranjuje i sprečava osjećanja. Za normativistu, ljudska bića su prije svega loša i trebaju naporno raditi kako bi postala dobra, trebaju biti voljena i poštovana samo u onoj mjeri u kojoj su usvojili vrijednosti kroz norme uspjeha i konformizma, uspjesi bi trebali biti popraćeni s umjerenim entuzijazmom i osjećanjem prezira prema ljudskoj slabosti. Normativist je nelagodan i netolerantan prema afektima *per se*, zato jer afekti ugrožavaju racionalnu kontrolu ponašanja i norme postignuća. Razum je viđen kao izvor mnogih grešaka u sticanju znanja, te stoga mora biti kontrolisan kroz autoritet eksternih normi. Prema normativistima razum bi se trebao koristiti kao sredstvo kontrole nagona i afekata.

Druga razlika ogleda se u vjerovanju da li je čovjek najstvarniji entitet u prirodi ili ne. Treća razlika ogleda se u činjenici da humanisti vide vrijednosti kao ljudske želje ili afekte koji su određeni od strane ljudi, dok normativisti vjeruju da vrijednosti egzistiraju nezavisno o ljudskim bićima.

Četvrta pretpostavka je, kako humanisti smatraju da ljudi trebaju zadovoljiti i maksimizirati njihove nagone i afekte, npr. seks, glad, rad, igru, rizik i familijarnost. Štaviše, humanisti naglašavaju one načine sticanja znanja koji se temelje na bliskosti između subjekta i objekta. Ali u isto vrijeme humanisti vrednuju perspektivu otuđenosti i racionalnu perspektivu, zato što viđenje objekta u njegovoj povezanosti s drugim objektima doprinosi razumjevanju samog objekta. O kulturnoj klimi zavisi da li se naglašava bliskost ili otuđenost. Normativni pol objedinjuje vjerovanje da ljudima treba vladati razum, da trebaju slijediti norme postignuća, držanje i moralnost koji oblikuju njihove nagone i afekte (npr. igra se odbacuje kao djetinjasta).

Normativist je skeptičan i prema prevelikoj bliskosti i prema prevelikoj otuđenosti od vanjskih objekata, bojeći se i zavodjenja od strane osjećanja i podrivanja autoriteta stvarnog svijeta.

Peta pretpostavka je da nezadovoljavanje nagona (gladi i seksa) i prisustvo negativnih afekata (npr. straha i stida uznemirenosti i agresivnosti) treba biti svedeno na minimum. Humanisti naglašavaju pravo pojedinca na život, slobodu i sreću, kao i slobodu od straha, poniženja uznemirenosti i od razloga za bijes. S druge strane, normativisti smatraju da je minimiziranje nezadovoljenja nagona i negativnih afekata prepreka za konformisanje s ustaljenim normama ili realizaciju tih normi. Oni vjeruju da pojedinci trebaju kontrolisati svoju agresivnost, ali u isto vrijeme oni koji ne poštuju norme su objekti vrijedni prezira i trebaju biti kažnjeni agresivnošću od strane autoriteta. U filozofiji nauke humanisti favorizuju otkrića, upotrebu imaginacije i maksimiziranje pozitivnih afekata uzbuđenja i uživanja. Normativisti naglašavaju potvrđivanje, disciplinu i strogost, minimizaciju grešaka i prezir prema onima koji ne uspijevaju dostići standard.

Šesta razlika ogleda se u tome da humanisti vjeruju da sputavanje afekata treba biti minimizirano dok normativisti vjeruju da afekti trebaju biti kontrolisani putem normi. Humanisti zastupaju slobodno ispoljavanje osjećanja, otvorenost i tolerantnost prema iracionalnom. Normativisti vjeruju u kontrolu afekata u cilju održavanja morala, postignuća, bogobojznosti ili klasične ljepote, i oni opravdavaju netrpeljivost prema onima koji dovode u pitanje dobrotu, istinu ili ljepotu.

Sedma razlika sastoji se u vjerovanjima koji se tiču svrhe u kojoj treba tražiti moć. Humanisti vjeruju da povećanje moći treba biti sredstvo koje će maksimizirati pozitivne afekte i minimizirati negativne. Oni naglašavaju zaštitu prava pojedinca i dostojanstva, i potrebu za jakim otporom prema pritiscima konformizma u slučajevima kada on prijeti maksimizaciji pozitivnih afekata i minimizaciji negativnih. Normativisti vjeruju da moć treba biti maksimizirana da bi maksimalno povećala saglasnost s normama i ispunjavanje istih (npr. biti krepostan, bogobojazan težiti ka savršenstvu, povećavanju bogatstva).

Osma razlika ogleda se u tome da humanisti vjeruju da konflikt između afekata unutar individue i između pojedinaca treba biti minimiziran, dok su normativisti neodređeni prema ovim konfliktima i određuju afekte prema normama koje su uspostavljene.

Deveta razlika ističe da humanisti vjeruju da konflikti između afekata trebaju biti riješeni maksimiziranjem pozitivnih afekata i minimiziranjem negativnih afekata, dok normativisti daju prednost afektima koji stoje visoko na normativističkoj hijerarhiji.

Posljednja od ovih razlika odražava se u tome da humanisti vjeruju u toleranciju i poboljšanje ljudskih nedostataka i slabosti, dok normativisti vjeruju u netoleranciju i kažnjavanje (Tomkins, 1963).

Iz Tomkinsovih opisanih temeljnih polariteta mogu biti derivirani i stavovi u mnogim drugim područjima, uključujući pretpostavke o ljudskoj prirodi, interpersonalnoj orijentaciji, stavovima i emocionalnosti, odgoju djece, političkim stavovima i dispozicijama za doživljavanje različitih afekata (Nilsson, 2014). Sumirajući navode Tomkinsa, Ston (Stone, 1986) navodi da tri ključne suprotnosti razlikuju ove ideološke orijentacije. Prvo, humanizam prihvata ljudsku prirodu kao dobru i kao cilj samom sebi, dok normativizam odbacuje ljudsku prirodu kao manjkavu, slabu i zlu. Drugo, humanizam zagovara otvoreno, prihvatajuće stanovište prema većini aspekata ljudskog iskustva, dok normativizam zauzima kritičko stajalište koje vrednuje svako iskustvo u terminima vanjskih (eksternalnih) standarda. Treće, humanizam naglašava direktne neinhibirane afektivne odgovore prema životnom iskustvu, dok normativizam naglašava indirektno i obuzdane afektivne odgovore na životno iskustvo. Ove tri suprotnosti zajedno opisuju humanističku orijentaciju prema kojoj je “dobar život” onaj koji je psihološki bogat, neobuzdan i neprocjenjiv, dok je s druge strane za normativiste “dobar život” uključuje samoobuzdavanje i procjenu cjelokupnog iskustva prema vanjskim standardima. Normativisti odbacuju iskustva koja padaju van tih standarda.

Analizom pretpostavki Tomkinsa (1963), te ključnih razlika Stona (Stone, 1986), Sent Obin (de St. Aubin, 1999) oslikava pojedince sa naglašenom humanističkom ili normativističkom ideologijom. Osobe normativne orijentacije smatraju da su ljudi općenito loši. Čovjeka treba voljeti i poštovati samo kada on to zaslužuje. Pojedinci sa naglašenom normativnom ideologijom druge ljude i njihova postignuća stavljaju u hijerarhijski poredak prema svojim standardima vrijednosti i zasluga. Oni koji se čine manje vrijednim postaju objekt

prezira i gađenja. Relativan pomak prema gore na toj imaginarnoj skali, pojedinac može postići izazivajući strah i nesigurnost kod drugih ljudi. Izazov postizanja superiornosti i zadržavanja dominacije u interpersonalnim odnosima rezultira uzbuđenjem i frustracijom što na kraju vodi ka ljutnji kao dominantnom afektu. Takvi pojedinci nemaju tolerancije za ljudske slabosti, nego ih smatraju znakom bezvrijednosti (de St. Aubin, 1999).

Kod osoba sa naglašenom humanističkom orijentacijom ne postoji hijerarhija ljudskih vrijednosti. Oni smatraju da ljude treba voljeti i poštovati, te da sva ljudska postignuća trebaju biti prihvaćena kao jedinstven i vrijedan doprinos. Ljubav prema čovječanstvu izaziva osjećanje radosti. Ljudske nesavršenosti smatraju se opštim ljudskim fenomenima, a afekti kao što su strah, stid i tjeskoba nisu percipirani kao inferiorni, te ne izazivaju prezir i gađenje.

Iako se humanistička orijentacija koja pretpostavlja čovjeka kao kreativno, slobodno biće vrijedno ljubavi i divljenja, nasuprot normativnoj orijentaciji koja pretpostavlja čovjeka kao biće koje treba disciplinirati, čini kao prihvatljivija i psihološki zdravija, teško je ne primijetiti da bi ekstremni humanizam podrazumijevao naivno vjerovanje svim ljudima, hedonizam i permisivni stil odgoja. Stoga bi možda integracija ove dvije ideologije trebala biti psihosocijalno najzrelija. Taj stav potvrđuju i nedavni nalazi Nilsona (Nilsson, 2014) koji je pokazao da su humanizam i normativizam konstrukti koji se uvjerljivo razlikuju u psihološkim osnovima i posljedicama, često produkuju suprotstavljena vjerovanja i stavove. Ipak, Nilson (Nilsson, 2014) naglašava da određena ideološka pitanja mogu biti nezavisna od uticaja humanizma ili normativizma, ili da se u nekim ideološkim stavovima humanizam i normativizam međusobno potkrepljuju. Da li će tenzija između humanizma i normativizma rezultirati polarizacijom ili integracijom, djelomično ovisi o kulturalnom kontekstu. Moguće je da su humanistički i normativistički pogledi na svijet u Zapadnim društvima bili više suprotstavljeni prije pola vijeka kada je Tomkins konstruisao svoju teoriju, nego što su danas, što je dovelo Tomkinsa do greške koja se ogleda u u prenaglašavanju i generaliziranju polarnosti između humanizma i normativizma.

1.4.3. Empirijske provjere humanizma i normativizma

Tomkins (1963) je izvorno nazvao humanističku ideologiju ljevičarskom, a normativističku ideologiju desničarskom ideologijom, u skladu sa široko rasprostranjenim simbolizmom kako u religiji tako i u politici. Prema Tomkinsu, normativistička ideologija je historijski usmjerena na odbranu i zaštitu trenutnog statusa i društva protiv promjena, dok se humanisti bore da promijene društvo kako bi što više umanjili probleme i patnje. Na kraju Tomkins vjeruje da se polaritet u mislima kristališe kroz ideologije i da su različite vrste ideologije u stvarnosti često nepovezane, tj. one su ortogonalne.

Tomkins (Tomkins, 1964) je podržao svoj koncept o dvije ideologije sa skalom koja je konstruisana da mjeri odobravanje ispitanika na itemima koje odražavaju svaku ideološku orijentaciju. Skala polariteta suprotstavlja normativne i humanističke poglede kroz uzastopne parove tvrdnji koje se odnose na sva područja ljudskog iskustva. Format skale omogućava ispitaniku da izabere humanističke alternative, normativnu alternativu, obje ili nijednu. Važno je naglasiti da se ideološki skripti ne mogu posmatrati isključivo kao humanistički ili normativni. Iako se ove orijentacije djelomično definišu kao jedna nasuprot drugoj, svaka individualna ideologija može uključiti i humanističke i normativne obrasce. Ovakav ortogonalni odnos između dvije orijentacije reflektira se i kroz pokušaj mjerenja ličnih ideologija, te je takođe podržan kroz empirijske nalaze. Empirijske provjere dovele su do revidiranja i skraćivanja Skale polariteta (Carlson & Brincka, 1987; de St. Aubin, 1996; Stone & Schaffner, 1997), te je dana jedna od najčešće korištenih verzija skale, skala sa izmijenjenim formatom odgovora PS43 koju su ponudili Ston i Šefner (Stone & Schaffner, 1988; 1997).

Iako teorijski zanimljiva, Tomkinsova koncepcija ličnosti i ideologije nije zadobila značajnu empirijsku pažnju u njegovom vremenu, a ni on sam nije proveo sistematske empirijske provjere teorije. Tek nastojanjima Stona i Šefnera (Stone & Schaffner 1997) oko validacije i revizije skale, Skala polariteta u izvornom ili izmijenjenom obliku primjenjena je u nizu

istraživanja (Carlson & Brincka, 1987; Carlson & Levy, 1970; Farre & Duckitt, 1994; Gürsimsek & Göregenli, 2006; Nilsson 2007; 2014; Stone, 1986; Stone & Schaffner, 1988; Stone & Schaffner, 1997; St. Aubin, 1996; Walter & Stone, 1997) i provjere Tomkinsovog modela ideologije stupile su na „scenu“.

Rana istraživanja teorije polariteta skoro isključivo su bila fokusirana na afektivne i socijalne temelje ideologije i bila su inspirisana psihoanalitičkim mišljenjem. U Tomkinsovim (1965; 1987) vlastitim eksperimentima humanizam je korelirao pozitivno sa sociofilijom na projektivnim testovima, dok je normativizam korelirao pozitivno sa sociofobijom, osobito u odnosu fizičkog kontakta između ljudi, sa očekivanjem agresivnosti od drugih. Kasnija istraživanja uglavnom su pokazivala pozitivnu korelaciju humanizma sa pozitivnim osjećanjima, te pozitivnu korelaciju normativizma sa negativnim osjećanjima i negativnu sa pozitivnim (Walter & Stone, 1997; Stone & Schaffner, 1997; Nilsson, 2007; 2013).

Najrecentnije publicirano istraživanje (Nilsson, 2014), koje se odnosilo direktno na provjeru hijerarhijske strukture Tomkinsovog modela, potvrdilo je da humanizam i normativizam formiraju dva koherentna i negativno povezana pogleda na svijet, koji uključuju stavove o ljudskoj prirodi, društvu, moralnosti, afektima, ali da su nepovezani kada je riječ o epistemologiji i političkim vrijednostima.

Tomkins je u svojim teorijskim postavkama pretpostavio snažnu vezu između humanizma i ljevičarske političke ideologije i normativizma i desničarske političke ideologije, te je čak koristio termine lijeva i desna orijentacija kao sinonime za humanizam i normativizam. Ova teorijski pretpostavljena relacija široko je podržana od najranijih empirijskih provjera do nekih recentnijih istraživanja. Koristeći Q metodologiju Tomas (Thomas, 1976, 1978) je našao vezu između humanističkih i normativnih Q faktora, te ljevičarskih i desničarskih Q faktora komponiranih od političkih, ekonomskih i društvenih stavova. Takođe je nađeno da normativizam korelira pozitivno sa desničarskom autoritarnošću (Albaugh & McAdams, 2007; Schultz, Stone, & Christie, 1997; Walter & Stone, 1997), socio-dominantnom orijentacijom

(SDO; Albaugh & McAdams, 2007; Caldwell, 2007; Walter & Stone, 1997), podržavanjem sistema „system justification“ (Gursimsek & Goregenli, 2006), samoprocijenjenim konzerativizmom (Albaugh & McAdams, 2007), i mjerama konzervativnih stavova (de St. Aubin, 1997), te da korelira negativno sa glasanjem za demokrate na izborima u SAD-u (de St. Aubin, 1997). S druge strane, nađeno je da je humanizam pozitivno povezna sa samoprocijenjenim liberalizmom (Albaugh & McAdams, 2007), mjerama liberalnih stavova i glasanjem za demokrate (de St. Aubin, 1997), te da negativno korelira sa desničarskom autoritarnošću (Albaugh & McAdams, 2007; Schultz, Stone, & Christie, 1997; Walter & Stone, 1997), socio-dominantnom orijentacijom (Caldwell, 2007; Walter & Stone, 1997), glasanju za republikance i javljanju konzervativnih tema u životnim narativima (de St. Aubin, 1997). Ipak, kada je riječ o južno-afričkom kontekstu nije nađena nikakva značajna povezanost između humanizma i normativizma i preferencije liberalizma i konzervativizma (Farre & Duckitt, 1994), a na osnovu istraživanja američkog i norveškog uzorka pokazalo se da teorija polariteta više odgovara strukturi društvenih stavova u Americi (Stone, Ommundsen & Williams, 1985). Rezultati koje je dobio Nilson (Nilsson, 2013) sugeriraju da je humanizam povezan sa političkom ideologijom kroz preferenciju ka jednakosti posredovanu kroz moralne stavove o pravdi, nenanošenju štete i emocionalnosti. S druge strane, normativizam je povezan sa političkom ideologijom kroz konzervativne stavove posredovane preko opravdavanja sistema, moralnih stavova o autoritetu, lojalnosti, čistoći i niskoj otvorenosti.

Ispitivanjem odnosa ideoloških orijentacija humanizma i normativizma sa karakteristikama ličnosti Ston (Stone & Schaffner, 1997) je pokazao da humanisti ispoljavaju više pozitivnih afekata, manje autoritarnosti i sociodominantnosti. Osobe koje tendiraju ka normativnoj ideološkoj orijentaciji ispoljavaju manje pozitivnih afekata, više negativnih afekata, više su autoritarni i generalno su manje društveno orijentisani. U studiji Valtera i Stona (Walter & Stone, 1997) humanizam je korelirao pozitivno sa Otvorenošću, Saradljivošću i Ekstraverzijom, ali ni humanizam ni normativizam nisu bili značajno povezani sa altruizmom. Nilson (Nilsson, 2013) je takođe našao pozitivnu povezanost između humanizma i empatije, zadovoljstva životom.

Postoje značajni empirijski dokazi koji podržavaju vezu da su ideološke dimenzije normativizam i humanizam na značajan način povezane sa specifičnim aspektima vrijednosti. Pokazalo se da normativisti više podržavaju individualističke vrijednosti dok su humanisti skloniji društvenim interpersonalnim vrijednostima (Carlson & Levy, 1970). Također se pokazalo da je skala polariteta značajno povezana sa skorovima na Švarcovej skali vrijednosti. Humanistička orijentacija negativno je poveznana sa Moći i pozitivno povezana sa univerzalnom jednakošću i demokratijom (Gürsimsek i Göregenli, 2006).

Humanizam je pozitivno povezan sa Hedonizmom, Nezavisnošću i Poticajem, dok je normativizam bio negativno povezan sa Moći i Tradicijom (Lindeman & Sirelius, 2001). Druga studija istih autora (Lindeman & Sirelius, 2001, prema Nilsson, 2013) pokazala je i pozitivnu korelaciju humanizma sa Univerzalnošću, Dobronamjernošću, Tradicijom i Postignućem, te negativnu sa Sigurnošću, dok je normativizam korelirao pozitivno sa Konformizmom, Sigurnošću, Poticajem i Postignućem.

Nekoliko istraživanja prigrilo je Teoriju polariteta kao okvir za razumijevanje religioznih uvjerenja (de St. Aubin, 1997, 1999; Graskamp, 2006; Lindeman & Aarnio, 2006). I sam Tomkins (Tomkins, 1964, 1965, 1979, 1987) je smatrao da se suština nečijih religioznih vjerovanja može razumjeti kroz dvije ortogonalne dimenzije lične ideologije humanizam i normativizam. Normativna ideološka dimenzija manifestirana u religioznosti karakterizirana je percepcijom Boga kao snagom temeljenom na pravilima, koja postoji neovisno o čovječanstvu. Za ove osobe Bog postoji u vanjskim religioznim autoritetima i takva religioznost odražava se sa malo sumnje u božanski autoritet i malo potrebe za razvojem čovjeka. Ljudi se percipiraju kao inherentno loši, te zbog toga moraju slijediti dosljedno religijska pravila kako bi postigli nagradu ili spas. Osobe koje su visoko humanističke smatraju da božanstvenost obitava djelimično kroz ljude i kroz kreacije i postignuća ljudske vrste. Religioznost kao takva viđena je više kao proces nego kao produkt, te ne počiva isključivo na vanjskim izvorima autoriteta. Ovakvo shvatanje odnosa između religioznosti potvrđeno je i od strane St. Aubina (de St. Aubin, 1997; de St.

Aubin, Wandrei, Skerven & Coppolillo, 2006), gdje se pokazala značajna pozitivna korelacija između humanističke orijentacije i humanističkih metafora o konceptu Boga te značajna negativna korelacija između humanističke ideološke orijentacije i normativističkih metafora o Bogu. U skladu sa pomenutim nalazima (de St. Aubin, 1997; de St. Aubin et al, 2006), veza između tradicionalne religioznosti i normativizma potvrđena je u nekoliko studija (Graskamp, 2006; Hakstian, Suefeld, Ballard, & Rank, 1986), dok su rezultati Nilsona (Nilsson, 2007) pokazali pozitivnu korelaciju između ateizma i normativizma. U bateriji različitih varijabli humanizam se pokazao kao drugi najjači prediktor religioznosti (Lindeman & Aarnio, 2006).

1.5. Ličnost i ideologija

1.5.1. Savremeni pristupi u psihologiji individualnih razlika

Raznolikost i širina teorijskih koncepcija ličnosti u savremenoj psihologiji, kao i njihove međusobne suprotnosti, ukazuju na ogromno područje koje predstavlja ljudska ličnost, na veliku različitost njenih aspekata, kao i na skoro neograničenu mogućnost njenog mijenjanja i nijansiranja. U oblasti teorija ličnosti razlikuje se nekoliko dominantnih paradigmi, koje kao opšte i najčešće implicitne ideje predstavljaju sadržinski i metodološki okvir istraživanja ličnosti. Prema klasifikaciji koju su predložili Knežević, Radović i Opačić (1997) teorijske modele i instrumente za procjenu ličnosti, zasnovane na ovim modelima, moguće je organizovati u nekoliko dominantnih paradigmi: *Patocentrična* koja ima praktične ciljeve, koji omogućavaju diferencijalnu dijagnostiku, stoga je najvećim dijelom vezana za psihopatološko ponašanje, *interpersonalna* koja je fokusirana na komunikacijski aspekt, *biologistička*, bazirana na empirijskim nalazima iz oblasti genetike ponašanja, uslovljavanja, instrumentalnog učenja, fiziologije i biohemije i *leksička* koja predstavlja metodski model baziran na ideji da jezik kao akumulirani supstrat ogromnog i raznolikog područja ljudskog iskustva može da posluži u razumijevanju strukture i funkcionisanja ličnosti (Knežević, Džamonja-Ignjatović, Đurić-Jočić, 2004).

Područje leksičke hipoteze predstavlja dominantnu paradigmu u savremenoj psihologiji individualnih razlika. Pretpostavka leksičke hipoteze je da će svi socijalno relevantni termini i termini važni za opis ličnosti biti kodirani u govornom jeziku. Ova ideja se vezuje za njemačke istraživače Klagesa i Baumgartena (prema Knežević i sar., 1997) koji su intenzivno proučavali jezik sa stanovišta razumijevanja ličnosti dvadesetih i tridesetih godina prošlog vijeka. Uslijedila su važna istraživanja podstaknuta ovom idejom, prije svih Katelova, Olportova i Odbertova, a kasnije Normanova i studija Telgena i Volera. Riječi koje ljudi koriste u svakodnevnoj komunikaciji mogu imati ulogu u označavanju individualnih razlika. Razlike su važnije od sličnosti, jer bivaju kodirane kao jedna riječ. Leksičku hipotezu su postavili 1936. godine Gordon Olport i H.S. Odbert, i pretpostavili da što je neka individualna razlika važnija, veća je

vjerovatnoća javljanja iste u vidu jedne riječi. Po uzoru na studiju u njemačkom jeziku Baumgartena, navedeni autori 1936. godine provode prvu psiholeksičku studiju u engleskom jeziku. Iz Websterovog internacionalnog rječnika izdvojili su više hiljada opisa ličnosti, da bi samo četvrtinu od ukupnog broja izdvojenih svrstali u grupu prirodnih opisa ličnosti. Izdvojene termine Olport i Odbert su odlučili da svrstaju u četiri kategorije – lični opisi, prolazna stanja i raspoloženja, socijalno vrednovanje i metaforički dvosmisleni termini (Čolović, Mitrović & Smederevac, 2005).

Petofaktorski model ličnosti polazi upravo od leksičke hipoteze, a svrstava se u deskriptivne modele, iako rad Koste i Mekrea (Costae & McCrae, 1995) predstavlja iskorak u pravcu određenja ovog modela kao kauzalnog modela ličnosti. Petofaktorski model ličnosti (Five factor model-FFM, Costa and McCrae, 1995) odnosno model “Big five” (Digman, 1990; Goldberg, 1990) sve su bliži statusu paradigmatškog modela u psihologiji ličnosti, s obzirom na njegov teorijski, istraživački i praktični značaj, a prije svega kros-kulturalnu validaciju. Prema petofaktorskom modelu, ličnost se može opisati preko pet osnovnih dimenzija: Neuroticizam, Ekstraverzija, Otvorenost, Saradljivost i Savjesnost. Ovih pet faktora opisuju ličnost u najvišem stepenu apstrakcije i svaka od ovih dimenzija uključuje veliki broj različitih specifičnih karakteristika. Zastupnici petofaktorskog modela ličnosti tvrde da on objašnjava strukturu ličnosti koja je univerzalna i nepromjenjiva, pojavljuje se dosljedno na različitim uzorcima i u različitim kulturama. Ovaj model nije potpuna novina u psihologiji ličnosti i opsežna analiza teorijskih koncepata i empirijskih rezultata ukazuje na činjenicu, da izdvajanje pet faktora ličnosti, ima svoj jasan istorijski razvoj. Iz prikaza istorijskih preteča Petofaktorskog modela ličnosti može se uočiti, da su različiti autori, polazeći od različitih početnih osnova, došli do ideje o postojanju pet bazičnih faktora kojima je moguće opisati ličnost. Poredeći Katelov, Gilfordov i Ajzenkov model dolazi se do zaključka da se svi oni mogu obuhvatiti petofaktorskim rješenjem (Digman, 1990). Danas se praktično istraživači u ovoj oblasti slažu da postoji između tri i sedam crta (broj pet plus-minus dva, kako kaže Goldberg (Goldberg, 1990)), koje su odgovorne za najveći dio varijanse individualnih razlika u nekognitivnoj sferi ponašanja (Knežević i sar., 2004).

Petofaktorski model integriše više metodskih pristupa koji su bili ranije prisutni u oblasti teorije ličnosti, a to su ideje o hijerarhijskoj organizaciji modela, leksička hipoteza i oslanjanje na faktorsku analizu u proučavanju individualnih razlika. Međutim, postoje i određene razlike između istraživača koji djeluju u okviru ove „petofaktorske paradigme”. Digman smatra da treba praviti razliku između modela „Velikih pet” (Digman 1990; Goldberg, 1990) i FFM modela Koste i Mekkrea (Costa & McCrae, 1995). Model „Velikih pet” je baziran na leksičkoj hipotezi i u tom smislu je deskriptivan model, baziran na kros-jezičkim replikacionim studijama, za razliku od FFM modela koji sadrži dispozicionu eksplanatornu hipotezu, da pet faktora predstavljaju „endogene bazične tendencije” odnosno biološke dispozicije (Digman, 1990).

Popularnost petofaktorskog modela ličnosti doprinijela je pojavi i sve većeg broja njegovih kritičara. Iako je postignut konsenzus koji se tiče postojanja Velikih pet, mnogi autori (Ashton & Lee, 2005; Saucier, 2008) su postavili pitanje da li se prostor bazične strukture sastoji samo od ovih faktora, odnosno, da li se u njemu nalaze još neke dimenzije koje nisu opisane pomoću Velikih pet, a nesvodive su na njih. Opšta slika o prikladnosti petofaktorskog modela čini se jasnom, dokazanom, potvrđenom i primjenljivom na gotovo sve kulture. Međutim, detaljnijom analizom i dubljim uvidom u istraživačke nalaze, može se zaključiti da kod istraživača postoji jedan vid suptilnog prilagođavanja podataka datom modelu. Kod nekih autora je prisutna tendencija pristajanja uz određeno naučno objašnjenje i kada objektivni nalazi istraživanja govore suprotno (Ashton & Lee, 2005; John & Srivastava, 1999; Saucier, 1992; Tellegen & Waller, 1987., prema Benet & Waller, 1995). Nekoliko istraživanja je proučilo alternativna objašnjenja i objektivnije sagledalo rezultate do kojih su došli. Tako su nastali šestofaktorski (Ashton & Lee, 2005) i sedmofaktorski (Tellegen & Waller, 1987, prema Benet & Waller, 1995) modeli strukture ličnosti.

Telgen i Voler (1987, prema Benet i Waller, 1995) ponovno su pregledali polazni skup podataka na osnovu kojeg su autori prije njih dobivali petofaktorski model. Nakon što su u razmatranje uzeli tzv. evaluativne aspekte ličnosti, koje su prethodni istraživači isključili iz analize, dobili su *model velikih sedam*. To je dovelo do zaključka da *"The Big Five are not big enough"* (tj. model velikih pet nije dovoljno velik, odnosno obuhvatan, jer nije u mogućnosti

"pokriti" i opisati sve aspekte ličnosti) (Benet i Waller, 1995). "*Big Seven*" ili *sedmofaktorski model* je razvijen u cilju ukazivanja na postojanje pogrešnih premisa u pristupu izučavanja osobina ličnosti od samog početka, koji su kasnije naučnici jednostavno prihvatili. Kritike autora sedmofaktorskog modela koje upućuju teorijama baziranim na leksičkom pristupu su metodološke prirode. Telegen i Voler smatraju da odabir opisa ličnosti nije bio empirijski zasnovan i da je bio opterećen subjektivnošću, te da se odabirom manje grupe reprezentativnih opisa može adekvatnije sagledati prostor ličnosti (Čolović i sar., 2005). Najveća novina sedmofaktorskog modela u odnosu na ranije rezultate leksičkih studija bila je posljedica nerestriktivnog uključivanja evaluativnih termina. Dimenzije sedmofaktorskog modela su sljedeće: Neuroticizam, Ekstraverzija, Savjesnost, Agresivnost, Otvorenost prema iskustvu, Pozitivna valenca i Negativna valenca. U sedmofaktorskom modelu, Savjesnost i Saradljivost se odnose na korespondirajuće faktore iz modela velikih pet, dok se ostali faktori nešto razlikuju. Pozitivna valenca i Negativna valenca se smatraju i dimenzijama samoevaluacije (Smederevac, Mitrović, Čolović, 2010).

Sedmofaktorski model opercionaliziran instrumentom *Velikih pet plus dva* (Smederevac, Mitrović, Čolović, 2010) predstavlja rezultat opsežne psiholeksičke studije na srpskom jeziku. Primjenivši metodologiju Telegena i Volera Smederevac je 2000. godine na neselektivan način, poštujući kriterijum reprezentativnosti izdvojila iz *Rečnika srpskohrvatskog književnog jezika*, sa svake desete stranice rječnika, svaki termin koji se odnosi na ličnost, dakle, imenice, pridjeve i glagole. Iz konačne liste uklonjeni su samo sinonimi. Kasnije su dobivenu listu validirali na velikom broju ispitanika, pretvorili je u formu psihološke skale i izvršili faktorsku analizu. Nastojanje autora predstavlja vrlo važan doprinos s obzirom da polazi od generiranja tvrdnji i pridjeva koji su dobri reprezentanti vlastite kulture i prirodnog, govornog jezika, odnosno od *emic* pristupa. Leksička hipoteza je odmah potaknula pitanje da li opise ličnosti treba prevoditi sa drugih jezika (*etic* pristup) ili ih direktno "izvlačiti" iz vlastitog jezika (*emic* pristup), što je vrlo logično pitanje s obzirom da drugi jezici mogu biti veoma nesrodni jeziku na koji se prevodi instrument, kao i kulturni milje u kojem se govore jezici sa kojih se prevodi, te prevod nikada ne može biti precizna preslika originala. Pod pretpostavkom srodnosti srpskog jezika sa jezicima

koje se govore u Bosni i Hercegovini, a koji predstavlja i jedan od jezika kojim govori dio populacije na kojoj je provedeno istraživanje, kako bi se obuhvatio konstrukt ličnosti ovo istraživanje bazirano je na modelu Velikih pet plus dva.

1.5.2. Pristup usmjeren na varijable i pristup usmjeren na osobu

Ličnost se može definisati kao “dinamička organizacija unutar pojedinca onih psihofizičkih sistema koji određuju njegove specifične prilagodbe okolini“(Allport, 1937, p. 48). Temeljni psihološki koncepti, definicije koje se navode u udžbenicima i teorijski pregledi ličnosti slažu se s navedenim Olportovim pogledom na ličnost koji je usmjeren na osobu. Ipak, empirijska istraživanja ličnosti u posljednjih pedeset godina skoro isključivo, se fokusiraju na pojedinačne crte ličnosti, polazeći od pristupa usmjerenog na varijable.

U savremenoj psihologiji ličnosti modeli strukture ličnosti baziraju se na pretpostavci da se u cjelovitoj strukturi ličnosti izdvajaju osobine koje su relativno nezavisne, a da je njihova glavna karakteristika dosljednost. Osobine su relativno permanentne i trajne kvalitete koje osoba pokazuje u jednakim i sličnim situacijama. Modeli bazirani na konceptu crta ličnosti pretpostavljaju da crte označavaju stabilne dispozicije koje stoje u osnovi ponašanja, emocionalnog reagovanja i motivacionih obrazaca (Asendorpf, Borkenau, Ostendorf, & van Aken, 2001). Dakle, pod bazičnim crtama ličnosti se podrazumijevaju oni nekognitivni, vremenski stabilni i u odnosu na karakteristike uzorka, invarijantni dispozicioni konstrukti, koji mogu da objasne najveći dio varijanse individualnih razlika. Osobina je predstavljena kao dimenzija (kontinuum) na kojem se pojedinci pozicioniraju prema izraženosti osobine. Prema ovakvom određenju smatra se da je sadržaj osobine zajednički svim subjektima, a da su razlike među subjektima kvantitativnog karaktera. Pošto osnovnu jedinicu analize predstavljaju atributi, odnosno indikatori osobina ličnosti, ovaj pristup se naziva **pistupom usmjerenim na varijable** (engl. „*variable-centred approach*“), a s obzirom na matematički model nosi naziv i **dimenzionalni pristup** (Čolović, 2012).

Druga perspektiva koja posljednjih godina ponovo oživljava je tzv. **tipološki pristup** (Asendorpf, 2002; Block & Block, 1980; Donnellan & Robins, 2010). Za razliku od dimenzionalnog pristupa u kojem se osobina ličnosti posmatra kao kontinuum, tipovi se prema konvencionalnom shvatanju odnose na kategorije koje su različite i diskontinuirane u odnosu jedna prema drugoj. Pozivajući se na Olportovu klasičnu definiciju ličnosti kao „intraindividualne organizacije iskustava i ponašanja“ (Asendorpf, 2002, p.1) pristalice tipološkog pristupa teže da identifikuju klase (tipove) ispitanika, takve da su varijacije unutar klasa minimalne, a između klasa maksimalne. Pripadnici iste klase međusobno su slični u pogledu „profila“, odnosno „obrazaca“ osobina ličnosti. To podrazumijeva da se, pri identifikaciji distinktnih klasa, uzimaju u obzir skorovi ispitanika na *više* osobina ličnosti (koje najčešće pripadaju istom modelu), a ne na jedinstvenoj dimenziji (Čolović, 2012). Ovaj pristup naziva se i „**pristup usmjeren na osobu**“ (engl. „*person-centered approach*“) (Roth & von Collani, 2007), jer prema ovakvom određenju jedinicu analize predstavlja osoba, odnosno njena specifična konfiguracija osobina ličnosti.

Iako je uslijed dominacije dimenzionalnog pristupa, tipološki pristup u savremenoj psihologiji individualnih razlika do prije dvije decenije bio skoro u potpunosti zanemaren, svrstavanje ljudi u pojedine tipove ličnosti predstavlja najstariji i najčešći način kategorizacije ljudi i bio je dominantan u periodu dok psihologija nije bila zasebna naučna disciplina. Sam pojam tip ličnosti podrazumijeva da on obuhvata veći broj pojedinaca sa sličnim karakteristikama. Tip ličnosti označava skupinu osobina pojedinca koje se grupiraju oko jedne dominirajuće. Vodeći se navedenim načelom, Hipokrat je predložio tipologiju ličnosti rađenu na osnovi vrsta temperamenta, dok su Krečmer i Šeldon pokušali da nađu vezu između tjelesne konstitucije i psihičkih svojstava ličnosti. Šprangerova tipologija nastojala je svrstati ljude prema dominantnim vrijednostima, a Jungova tipologija ličnosti je jedna od najpoznatijih i najčešće spominjanih tipologija, prema kojoj su ljudi svrstani u dvije kategorije tipova - introvertnu i ekstravertnu kategoriju. Jung je smatrao da se u stvarnosti rijetko susreću pojedinci kod kojih su ovi tipovi ekstremno naglašeni, te je prije bio stava da ljudi naginju, tendiraju ka jednom ili drugom tipu. Navedene tipologije se karakterišu kao teorijske, jer su formirane na racionalnom

pristupu i nisu bile rezultat empirijskih studija. Grupisanje ispitanika u okviru ovih tipologija nije bilo zasnovano na numeričkim taksonomskim procedurama, već je uglavnom zasnovano na *a priori* postavljenim kriterijumima (Čolović, 2012). Pošto teorijske tipologije nisu predmet analize ovog rada, u daljnjoj raspravi detaljnije će se fokusirati na empirijske tipologije ličnosti bazirane na tradicionalnom pristupu.

Dugi niz godina istraživanja su podržavala stav da većina takozvanih tipova predstavlja samo ekstremne dimenzije osobina (McCrae & Costa, 1997). Posljednjih godina se ipak mogu čuti sve oprečnija mišljenja u vezi sa dimenzionalnim i tipološkim pristupom. Sve su češći stavovi da razlike između ljudi ne moraju biti samo kvantitativne, kao što sugerišu predstavnici dimenzionalnog pristupa, nego i kvalitativne. Stoga se, nakon duge dominacije dimenzionalnog pristupa, znatan broj psihologa okrenuo proučavanju tipova, što je uslovalo reviziju samog pojma. Empirijska istraživanja pokazala su da se kategorije ne pojavljuju u obliku distinktivnih grupa između kojih nema reskog prijelaza. Stoga Asendorf i saradnici (Asendorpf et al., 2001) uvode pojmove rasplnutog i diskretno-rasplnutog tipa, iznoseći u prvi plan dualnu, kategorijalno-kvantitativnu prirodu tipova, koja odstupa od tradicionalnog shvatanja. Grupe formirane u nekom multivarijatom prostoru mogu istovremeno biti nejasno razgraničene i dovoljno razdvojene da bi bile prepoznate kao distinktivne kategorije (Smederevac & Mitrović, 2009).

Dok se pristup usmjeren na osobu zasniva na *intraindividualnim razlikama* unutar pojedinca, pristup usmjeren na varijable fokusira se na objašnjavanje *interindividualnih razlika* među pojedincima. Fokusirajući se na interindividualne razlike u individualnoj konzistentnosti, pristup usmjeren na varijable daje informacije o osobinama ličnosti posmatranim izolirano jedne od druge. Samim tim propuštaju ključnu informaciju, kako je istakao Olprot (Allport, 1937), da *različiti psihološki procesi, ponašanja i osobine ne funkcioniraju odvojeno jedni od drugih unutar osobe, nego kao koordiniran sistem procesa, ponašanja i osobina*. Olport (Allport, 1937) je smatrao da je analiza ličnosti prema njenim dijelovima i pojedinim karakteristikama opravdana jedino pod pretpostavkom da će onaj ko proučava i analizira ličnost, moći kasnije

sagledati cjelinu i dobiti sliku o čovjeku kao cjelovitom biću. Iako pristup usmjeren na varijable može biti obogaćen dodavanjem interakcija glavnim efektima osobina, takav pristup može razmatrati samo nekoliko osobina simultano, zbog broja interakcija koji eksponencijalno rastu, brzo vodeći do previše kompleksnog dizajna. Ukoliko želimo koncept ličnosti ozbiljnije razmotriti, nužan je pristup usmjeren na osobu u kojem je jedinica analize upravo osoba, a ne osobina, te se posmatra interakcija brojnih osobina, a ne samo interakcija između nekoliko osobina (Asendorpf, 2002; 2003).

Neki autori (Donnellan & Robins, 2010; Smederevac, Mitrović & Čolović, 2005) smatraju da dimenzionalni i tipološki pristup ne bi trebalo tretirati kao suprotstavljene paradigme, već kao komplementarne aspekte psihologije individualnih razlika. Smederevac i saradnici (Smederevac, Mitrović & Čolović, 2005) navode da se i dimenzionalni i kategorijalni pristup zasnivaju na klasifikaciji, kao istoj logičkoj operaciji, samo su objekti klasifikacije različiti: u dimenzionalnom pristupu klasifikuju se atributi, a u tipološkom entiteti. Osim toga, metodološki postupci koji se koriste za ekstrakciju latentnih dimenzija, odnosno kategorija, takođe se djelomično preklapaju. Inverzna ili Q faktorska analiza koja se primjenjuje za identifikaciju kategorija, predstavlja jedan od modaliteta faktorske analize koja je ključni postupak za ekstrakciju latentnih dimenzija. Autori (Smederevac, Mitrović & Čolović, 2005) navode da upravo ovakve sličnosti ukazuju da su dimenzionalna i tipološka paradigma komplementarni, a ne suprotstavljene pristupi opisu (ili eksplanaciji) ličnosti. Čolović (2012) navodi da se čak i u okviru taksometrijskog pristupa, koji u najvećoj mjeri zagovara ideju o distinktivnosti kategorijalnih i dimenzionalnih varijabli, dozvoljava mogućnost dimenzionalnog variranja unutar latentnih kategorija (Ruscio et al., 2006., Waller & Meehl, 1998, prema Čolović, 2012).

1.5.3. Tri replikabilna tipa ličnosti

Radovi Džin i Džeka Bloka koji su, kako navodi Asendorpf (Asendorpf, 2002) dugo sami plivali protiv vladajuće struje dimenzionalnog pristupa istraživanju ličnosti, poslužili su kao polazna osnova za buduća empirijska istraživanja tipova ličnosti (Asendorpf & van Aken, 1999; Hart, Hofmann, Edelstein, & Keller, 1997; Pulkkinen, 1996; Robins, John, Caspi, Moffitt, & Stouthamer-Loeber, 1996; Weir & Gjerde, 2002; York & John, 1992). Od kraja šesdesetih do početka sedamdesetih godina Blokovi su proveli seriju longitudinalnih studija koje su imale za cilj da identifikuju stabilne tipove ličnosti u djetinjstvu, adolescenciji i ranom odraslom dobu (Block & Block, 1980). Koristeći inverznu faktorsku strukturu Q-sort procjena od strane kliničara, Blokovi su identifikovali tipologiju ličnosti koja se zasniva na različitom iznosu dvije osobine ličnosti proizašle iz psihodinamskih teorija koje se nazivaju *ego rezilijentnost* i *ego kontrola*. Ego kontrola predstavlja stepen kontrole impulsa, a ego rezilijentnost se odnosi na mogućnost osobe da modifikuje nivo ego kontrole u skladu sa zahtjevima okoline. Stoga se ego rezilijentnost u suštini odnosi na prilagodljivost sredini, sa posebnim naglaskom na reagovanje u stresnim situacijama, te konfliktnim i nesigurnim situacijama, dok ego kontrola predstavlja opštu sposobnost kontrole impulsa (Block & Block, 1980). Konceptulano ego rezilijentnost je povezana sa konstruktima sposobnosti, socijalne inteligencije i suočavanja (Block & Kremen, 1996). Ego kontrola je povezana sa konstruktima intorverzija-ekstraverzija, refleksija-impulsivnost i odgađanje zadovoljstva (Block & Kremen, 1996).

Tipovi ličnosti se razlikuju prema uključenom stepenu ego rezilijentnosti i ego kontrole. Visoki skorovi na dimenziji ego kontrole ukazuju na suzdržanost, sposobnost za odlaganje trenutnog zadovoljstva, sklonost ka planiranju i preferiranje strukturisanih situacija (Block & Block, 1980). Visoki skorovi na dimenziji ego rezilijentnosti ukazuju na prilagodljivost, sposobnost rješavanja problema i otpornost na stres (Block & Block, 1980). Blokovi su u početku smatrali da su ego rezilijentnost i ego kontrola nezavisne dimenzije, međutim nalazi kasnijih istraživanja pokazali su da je odnos među njima kurvilinearan (Asendorpf & van Aken, 1999; Avdeyeva & Church, 2005; Gramzow, et al., 2004., prema Čolović, 2012). Visoki skorovi

na dimenziji ego rezilijentnosti korespondirali su sa prosječnim skorovima na dimenziji ego kontrole, dok su visoki i niski skorovi na ego kontroli korespondirali sa niskom ego rezilijentnošću. Predstavljajući dimenzije ego rezilijentnosti i ego kontrole u koordinatnom sistemu, Blokovi su tipove ličnosti posmatrali su kao kvadrante definirane navedenim dimenzijama (Block & Block, 1980). Kombinacijom skorova dvije bazične dimenzije, formiraju se četiri potencijalna tipa ličnosti koje su provizorno imenovali kao: „*rezilijentni hiperkontrolisani, rezilijentni hipokontrolisani, nerezilijentni hiperkontrolisani i nerezilijentni hipokontrolisani*“ (Block & Block, 1980, str. 88).

Iako se pokazalo da dimenzije ego rezilijentnosti i ego kontrole mogu biti osnov za kategorizaciju ispitanika, rezultati studija koje su uslijedile nisu išli u prilog tezi o četiri tipa ličnosti (Asendorpf & van Aken, 1999; Robins et al., 1996). Umjesto četiri identifikovana tipa Blokovi (Block & Block, 1980), istraživanja akumulirana u posljednjih dvadeset godina pružila su dokaze o postojanju tri replikabilna tipa ličnosti (Donnellan & Robins, 2010).

Studija koju su proveli Robins i saradnici (Robins et al., 1996) bila je jedna od prvih studija koja je pouzdano identifikovala tri prototipa ličnosti koji su nazvani *rezilijentni* (engl. *resilient*), *hiperkontrolisani* (engl. *overcontrolled*) i *hipokontrolisani* tip (engl. *undercontrolled*) (Robins et al., 1996). Dobivena tri tipa Robins i saradnici komparirali su sa skalama upitnika Velikih pet. Rezilijentni tip karakterisan je relativno visokim skorovima na pozitivnim polovima svih domena Velikih pet. Hiperkontrolisani imali su izrazito niske skorove na Ekstraverziji i Emocionalnoj stabilnosti, dok su hipokontrolisani imali izrazito niske skorove na Savjesnosti i Saradljivosti. Robins i saradnici su zatim povezali tri prototipa sa teorijom ego kontrole i ego rezilijentnosti (Block & Block, 1980). Rezilijentni tip karakterisan je visokim nivoom ego rezilijentnosti i umjerenim nivoom ego kontrole. Hiperkontrolisani tip ima nizak nivo ego rezilijentnosti i visok nivo ego kontrole. Hipokontrolisani tip ima nizak nivo ego rezilijentnosti i nizak nivo ego kontrole (Robins et al., 1996).

Kasnije studije potvrdile su egzistenciju tri tipa ličnosti, pri čemu je njihova struktura bila praktično ista (Akse, Hale, Engels, Raaijmakers, & Meeus, 2004; Dubas, Gerris, Janssens, &

Vermulst, 2002; Klimstra, Hale, Raaijmakers, Branje & Meeus, 2010;) ili neznatno različita (Weir-Chang & Gjerde, 2002) od one koju su opisivali Robins, Hart, Asendorpf i Van Aken. Većina naknadno provedenih istraživanja generisala je podatke koji se podudaraju sa nalazima Robinsove studije (Asendorpf et al., 2001; Asendorpf & van Aken, 1999; Hart et al., 1997; Steca, Alessandri, & Caprara, 2010; Steca, Alessandri, Vecchio, & Caprara, 2007). Sa nalazima Robinsove studije podudaraju se i broj i karakteristike tipova izolovanih u istraživanjima sprovedenim na Islandu (Hart et al., 1997) i u Njemačkoj (Asendorpf & van Aken, 1999). U odnosu na Robinsovo istraživanje koje je provedeno na uzorku muških adolescenata, studije Harta, Asendorfa i Van Akena dale su veoma značajne nalaze jer su provedene na uzorcima heterogenim po polu (Hart et al., 1997; Asendorpf & van Aken, 1999). Nalazi o robusnosti tri tipa ličnosti u različitim etničkim grupama u američkoj kulturi (Robins et al., 1996), i u različitim socijalnim stratimima na Islandu (Hart et al., 1997) išli su u prilog dobivenim podacima o kros-kulturalnoj stabilnosti tri tipa.

Koristeći klaster analizu Asendorf i saradnici (Asendorpf et al., 2001) našli su dokaze za tri tipa ličnosti u različitim setovima podataka koji su uključivali mjere osobina Velikih pet. Prema navodima Asendorpfa i saradnika „Rezilijentni su imali socijalno poželjne skorove na svih pet dimenzija, hiperkontrolisani su bili introvertni i neurotični, a hipokontrolisani nisu saradljivi i savjesni“ (Asendorpf et al., 2001, p.184). Kako je poznato, autori su izvijestili i o određenim devijacijama u profilima na Velikih pet u odnosu na Petofaktorski model na specifičnim uzorcima, ali su uprkos nađenim odstupanjima zaključili da opšti rezultati potvrđuju hipotezu o postojanju tri distinktivna tipa ličnosti (Asendorpf et al., 2001). Ipak, vizuelna inspekcija profila kojim su okarakterisani hiperkontrolisani (Asendorpf et al., 2001, Figure 2, Panel A-B-D; Asendorpf & van Aken, 1999, Figure 4) ukazala je na stepen nepodudarnosti između hiperkontroilsanog profila deriviranog iz mjera Velikih pet, i tipa ličnosti inicijalno opisanog od Blokovich (Block & Block, 1980), što je rezultiralo pitanjem da li bi hiperkontrolisani trebali pokazivati visok ili nizak nivo Savjesnosti (Barbaranelli, 2002; Steca et al., 2007, 2010). Jedna od mogućnosti je da bi hiperkontrolisani tip trebao pokazati visok nivo rigidnosti i zavisnosti. Ipak, mnoge tipološke studije bazirane na mjerama Velikih pet pokazuju

da hiperkontrolisani pokazuju niske skorove na svim pozitivnim dimenzijama Velikih pet, uključujući i Savjesnost. Ovo je navelo neke autore (Barbaranelli, 2002) na zaključak da bi klaster hiperkontrolisanih bolje bilo nazvati kao „...klaster 'nepoželjnih' jer ima socijalno nepoželjne skorove na svim aspektima“ (Barbaranelli, 2002., p.49). Zaključci Barbaranelija (Barbaranelli, 2002) konzistentni su sa argumentima Ajsenberga i Morisa (Eisenberg & Morris, 2002).

Šolte i saradnici (Scholte, van Lieshout, de Wit, & van Aken, 2005, prema Čolović, 2012) su pokušali da ekstrahuju podtipove tri velika tipa. Podtipovi rezilijentnih nazvani su *druželjubivim rezilijentnima* (engl. “communal resilient”) i *proaktivnim rezilijentima* (engl. “agentic resilient”), pri čemu su oba podtipa postizala natprosječne skorove na svim dimenzijama Velikih pet, izuzev na Emocionalnoj stabilnosti, gdje su bili u rangu prosjeka. Podtipovi hiperkontrolisanih nazvani su *vulnerabilnim hiperkontrolisanima* (engl. “vulnerable over-controllers”) i *uspješnim hiperkontrolisanima* (engl. “achieving over-controllers”). Grupa “uspješnih hiperkontrolisanih” ispitanika postizala je više skorove na Savjesnosti i školskom postignuću. Obje grupe imale su niske skorove na svim dimenzijama Velikih pet, izuzev na Savjesnosti, gdje su “uspješni hiperkontrolisani” imali natprosječan skor. Podtipovi hipokontrolisanih nazvani su *impulsivnim hipokontrolisanima* (engl. “impulsive undercontrollers”) i *buntovnim hiperkontrolisanima* (engl. “oppositional undercontrollers”). Obje grupe hipokontrolisanih ispitanika postizale su više skorove na Ekstraverziji i Emocionalnoj stabilnosti, a niže na Saradljivosti i Savjesnosti. *Impulsivni hipokontrolisani* postizali su više skorove na Ekstraverziji i Saradljivosti, a niže na Savjesnosti, Emocionalnoj stabilnosti i Otvorenosti (Čolović, 2012., p.23-24)

Studije koje su komparirale prediktivnu moć pristupa usmjerenog na varijable nasuprot pristupu usmjerenom na osobu izvijestile su o različitim nalazima ili su sugerisale da oba pristupa imaju sličnu prediktivnu moć i u slučaju postotka objašnjene varijanse i broja značajnih longitudinalnih korelata (Asendorpf, 2003; Asendorpf & Denissen, 2006), dok su studije provedene od strane Koste i saradnika (Costa, Herbst, McCrae, Samuels, & Ozer, 2002) dale

prednost dimenzionalnom pristupu. Asendorpf i Denisen (Asendorpf & Denissen, 2006) našli su da je tipološki pristup imao prednost nad dimenzionalnim u slučaju predikcije longitudinalnih ishoda.

U posljednje dvije decenije, brojne studije dokumentirale su postojanje tri tipa ličnosti na uzorku djece (Asendorpf et al., 2001; Chapman & Goldberg, 2011; De Fruyt, Mervielde, & Van Leeuwen, 2002; Denissen, Asendorpf & van Aken, 2008), adolescenata (Akse, Hale, Engels, Raaijmakers, & Meeus, 2007; Boehm, Asendorpf, & Avia, 2002; De Fruyt et al., 2002; Dubas, et al., 2002; Klimstra, et al., 2010; Meeus, van de Schoot, Klimstra, & Branje, 2011; van Aken & Dubas, 2004), odraslih (Asendorpf et al., 2001; Schnabel, Asendorpf & Ostendorf, 2002) i starih (Dubas et al., 2002; Steca et al. 2010).

Identifikovana tri tipa pokazala su dobru eksternu validnost (Asendorpf et al., 2001; Denissen et al., 2006; Hart et al., 1997; Robins et al., 1996), prediktivnu validnost (Asendorpf & Denissen, 2006; Chapman & Goldberg, 2011), longitudinalnu stabilnost (Asendorpf et al., 2001; Meeus et al., 2011), te u nekim slučajevima i inkrementalnu validnost u odnosu na dimenzionalne prediktore (Asendorpf, 2003; Asendorpf & Denissen, 2006; Hart, Atkins, & Matsuba, 2008; Van Leeuwen, De Fruyt, & Mervielde, 2004).

Iako postoji obećavajuća istraživačka baza o tri replikabilna tipa ličnosti, u literaturi još uvijek egzistira i određeni broj kontroverzi i neriješenih pitanja koji se vežu za tipološki pristup. Hercbeg i Rot (Herzberg & Roth, 2006) iznijeli su sumnju o efikasnosti troklasterske solucije u sažimanju različitih profila na mjerama Velikih pet. Oni su predložili dva dodatna tipa: *profil Povjerljivih* (engl. „*Confident profile*“) okarakterisan sa visokom Otvorenošću i Ekstraverzijom i prosečnim nivoom Neuroticizma i *profil Rezervisanih* (eng. „*Reserved profile*“) oslikan sa niskim skorom na Neuroticizmu, Ekstraverziji i Otvorenosti i umjereno pozitivnim skorom na Saradljivosti i Savjesnosti. Štaviše, Hercbeg i Rot ukazali su i na značajan stepen nekonzistentnosti u broju i strukturi tipova ličnosti u različitim studijama. Međutim, potrebno je pomenuti da su Herberg i Rot (Herzberg & Roth) istraživanja uglavnom provodili na populaciji zatvorenika. Nalazi o kroskulturalnoj validaciji rezilijentnog, hiperkontorlisanog i

hipokontrolisanog tipa ličnosti, takođe su nekongruentni (Avdeyeva & Church, 2005; Barbaranelli, 2002; Boehm et al., 2002; Costa et al., 2002; De Fruyt et al., 2002; Schnabel et al., 2002).

Debata o optimalnom broju i strukturi tipova ličnosti, kroskulturalnoj replikabilnosti, metodama procjene ličnosti i metodama analize otvorila je brojne nedoumice i dovela do opadanja interesa za tipološka istraživanja (Asendorpf, 2006a). Nekonzistentnost nalaza istraživanja, nerazriješeni metodološki problemi i neodređeni stavovi u vezi sa novim direkcijama u tipološkim istraživanjima u psihologiji ličnosti ukazuju da je tipološka paradigma trenutno u krizi (Čolović, 2012), ali ne postoje jasne indikacije da bi od tipološkog pristupa trebalo odustati bez validacionih studija koje bi utvrdile robusnost i prediktivnost tipova ličnosti (Čolović, 2012).

Ne smiju se zanemariti ni prednosti koje pristup usmjeren na osobu ima u odnosu na pristup usmjeren na varijable, što se ogleda prije svega u pružanju efikasnog klasifikacijskog sistema i taksonomije za kategorizaciju. Dok je psihologija ličnosti bila izuzetno uspješna u razvoju sistema za klasifikaciju atributa pojedinaca, bila je mnogo manje uspješna u kategorizaciji samih pojedinaca s obzirom na specifični sklop i kombinaciju tih atributa. Iako se kao jedna od zamjerki tipološkom pristupu navodi smanjena informativnost u odnosu na dimenzionalni, istraživanja koja uključuju tipove ličnosti mogu razjasniti kako konstelacija osobina koje egzistiraju zajedno u integrisanom i dinamičkom sistemu određuje pojedinca. Tipološki pristup mogao bi pružiti značajan uvid u to zašto ljudi reaguju različito na iste uslove, te kako su osobine ličnosti povezane sa specifičnim ishodima i ponašanjima.

Kako je primarni fokus ovog rada odnos tipova ličnosti sa različitim dimenzijama ideološke orijentacije, potrebno je utvrditi egzistenciju psiholoških tipova u prostoru Velikih pet plus dva (Smederevac i sar., 2005), a potom vidjeti u kakvom su odnosu identifikovani tipovi sa ideološkim odrednicama. Važnost tipološkog pristupa ličnosti i njegovog potencijalnog odnosa

sa ideološkim dimenzijama povezana je, prije svega, sa rastućim interesovanjem za proučavanje razlika i sličnosti u intraindividualnoj organizaciji iskustava i ponašanja (Asendorpf, 2002).

1.5.4. Odnos ličnosti, vrijednosti i stavova: empirijske studije

Odnos ličnosti i ideologije obilježen je brojnim dilemama koji se vežu za pojedinačne razine odnosa ličnosti i stavova i odnosa ličnosti i vrijednosti, jer se često sva tri navedena konstrukta u određenim aspektima izjednačavaju.

Može se reći da **su ličnost i stavovi** kroz istoriju sagledavani na barem tri načina. Teoretičari koji su naklonjeni sveobuhvatnoj definiciji ličnosti, prema kojoj ličnost predstavlja sve što pridonosi objašnjenju nečijeg ponašanja u određenoj situaciji, pretpostavljaju potpuno prožimanje ličnosti i društvenih stavova. Ličnost u užem smislu uobičajeno se ipak diferencira od društvenih stavova. Najčešće se ova dva široka psihološka konstrukta sagledavaju kao zasebne cjeline koje, međutim, posjeduju i razmjerno mnogo zajedničkoga. Ovoj skupini teorija pripadaju modeli Ajzenka (Eysenck, 1954), Vilsona (Wilson, 1973), Adorna (Adorno et al., 1950). Treće stajalište koje traži korijene društvenih stavova i ideologije uopšte u društvenom statusu i klasnoj pripadnosti, zanemarujući pritom doprinos ličnosti, zastupano je prije svega, od marksistički usmjerenih filozofa i sociologa, a prihvaćeno takođe i od bihevorista i kognitivista, te nekih socijalnih psihologa. Danas se pristupi koji ličnost potpuno poistovjećuju s društvenim stavovima, jednako kao i oni koji udio ličnosti u njihovom usvajanju posve zanemaruju, smatraju naivnim i redukcionističkim, te se zauzima stajalište djelomičnog determinizma, pri čemu se ne zanemaruje socijalni, situacijski i kognitivni kontekst (Milas, 2004). Ovakvo stajalište oživjelo je ponovni interes za otkrivanje ličnosti i odgovarajućih dispozicija koje leže u temelju individualnih razlika, pa posljednjih godina svjedočimo brojnim pokušajima istraživanja odnosa između ličnosti, društvenih i političkih stavova, individualnih vrijednosti i vjerovanja i društvenih normi.

Kao što se ideologija najčešće (neopravdano) izjednačava sa političkom ideologijom, i pojam društvenih stavova autori nerijetko poistovjećuju sa političkim stavovima, što je važno napomenuti jer se u radu naizmjenično koriste termin društveni i politički stavovi, te ideologija i politička ideologija, ovisno o preferenciji pojedinih autora čiji se nalazi iznose. Odnos ličnosti i društvenih stavova i prije je bio u fokusu istraživača, ali je linija ovih istraživanja izbljedadela prije par decenija. Rana gašenja ovih istraživanja bila su prije svega ukorijenjena u nesuglasicama o tome kako mjeriti osobine ličnosti i koje osobine ličnosti mjeriti, kao i sumnjama jesu li osobine ličnosti istinski različite od stavova koje bi trebale predvidjeti.

Iako su direktni pokušaji razumijevanja razlika u ličnosti sljedbenika ljevičarske i desničarske ideologije u terminima dimenzija ličnosti i strukture društvenih stavova bile rijetke, nekoliko studija uključilo je neposredno i ove mjere ideoloških orijentacija. Nalazi sugerišu da od faktora ličnosti petofaktorskog modela desničari ispoljavaju manju Otvorenost i Saradljivost te veću Introvertiranost. Ovi nalazi podržavaju teorijske osnove ljevičarske i desničarske ideologije. Većina dosadašnjih nalaza o razlikama ličnosti između ljevičara i desničara pokazala je da ljevičari tendiraju višim skorovima na faktoru Otvorenost (Barnea & Schwartz, 1998; Ekehammar, Akrami, & Gylje, 2004; Jost, 2006; Riemann, Grubich, Hempel, Mergl, & Richter, 1993; Sidanius & Pratto, 1999; Van Hiel & Mervielde, 2004). Džost (Jost, 2006) je demonstrirao da je konzervativna orijentacija predikovana sa nedostatkom Otvorenosti i Saradljivosti, te izraženom Savjesnošću. Slični nalazi izviješteni su i u drugim studijama. Iako se pokazalo da osobine ličnosti Petofaktorskog modela, osobito Otvorenost, Saradljivost i Savjesnost koreliraju sa autoritarnošću i sociodominantnom orijentacijom (Ekehammar et al., 2004), ovi odnosi se čine mnogo kompleksnijim i djelomično posredovani pogledima na svijet (Van Hiel, Cornelis, & Roets, 2007) ili stilovima identiteta (Duriez & Soenens, 2006). Takođe postoje neki dokazi da desničari u odnosu na ljevičare tendiraju umjereno višim skorovima na faktoru Savjesnosti (Ekehammar et al., 2004; Jost, 2006; Mehrabian, 1996; Van Hiel & Mervielde, 2004). U istraživanju literature ne može se naći konzistentan nalaz da su faktori Neuroticizam, Ekstraverzija ili Saradljivost pouzdano povezani sa ideološkom orijentacijom, iako neki teoretičari izvještavaju o razlikama između ljevičara i desničara na nekim osobinama povezanim

sa ovim dimenzijama (Van Hiel, Pandelaere, & Duriez, 2004; Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003; Block & Block, 2006).

Jedan od osobito značajnih nalaza za ovu studiju, koji i predstavlja jedini nalaz koji se može povezati sa tipološkim pristupom ličnosti, je revolucionarni nalaz Blokovich (Block & Block, 2006) o vezi između ličnosti posmatrane u djetinjstvu i političke ideologije u ranoj odrasloj dobi dvije decenije kasnije. Blokovi su našli da su osobe koje su relativno liberalne u dobi od 23 godine, u predškolskoj dobi su bile okarakterisane kao oni koji: razvijaju bliske odnose, energični, donekle dominantne, koje se oslanjaju sami na sebe, hiperkontrolisani i rezilijentni. Osobe koji su kao dvadesettrogodišnjaci bili relativno konzervativni u predškolskom periodu bili su opisani kao: neodlučni, strašljivi, skloni sebe predstavljati kao žrtvu, potkupljivi, rigidni, ranjivi, inhibirani i relativno hipokontrolisani. Longitudinalna studija Blokovich značajna je jer sugerira da su setovi osobine ličnosti opservirani u predškolskoj dobi prediktivni za političke stavove 20 godina poslije.

Rezimirajući navedeno može se reći da su dosadašnja istraživanja odnosa između osobina ličnosti i društvenih stavova iznijela nekonzistentne nalaze. Brojne navedene studije pokazale su da su politički stavovi povezani sa osobinama ličnosti Otvorenost i Savjesnost (Carney et al. 2008; Gerber, Hubert, Ha, Dowling & Doherty, 2009; Jost et al., 2003; McCrae 1996; Mondak & Halperin 2008; Riemann, Grubich, et al., 2000; Van Hiel, Kossowska, & Mervielde 2000; Van Hiel & Mervielde 2004), ali odnosi između preostale tri osobine (Saradljivost, Ekstraverzija i Emocionalna stabilnost) i društvenih stavova su slabi i nekonzistentni (Carney et al., 2008). Izostanak povezanosti društvenih stavova sa tri navedene dimenzije, kao i uglavnom nađene niske korelacije između društvenih stavova i Otvorenosti i Savjesnosti mogle bi navesti na pomisao da ličnost ne igra značajnu ulogu u oblikovanju političkih stavova (Alford & Hibbing 2007; Mehrabian 1996). Međutim, neka istraživanja su pokazala da ako se samom konstruktivnom pristupu političke ideologije priđe sa multidimenzionalnog pristupa, svih pet dimenzija ličnosti pokazuju se značajno povezanim sa političkim stavovima (Gerber et al., 2009).

Kada je riječ o odnosu **ličnosti i vrijednosti** različite definicije vrijednosti ukazuju na svu kompleksnost fenomena i s obzirom na kriterij i s obzirom na sadržaj klasifikacije. Tako se pod vrijednosnim orijentacijama mogu podrazumijevati različite stvari kao što su određeni spektar socijalnih stavova (Katz, 1972; Šiber, 1998), političke orijentacije (Šram 2001), interpersonalni odnosi (Gordon, 1993), životna filozofija, stil života, interesi (Pantić, 1990), pa i osobine ličnosti (Maslow, 2001). Opšta je međutim polazna pretpostavka da su vrijednosti bazična, relativno stabilna vjerovanja nastala kao rezultat socijalizacije, pod uticajem individualnog iskustva te društvenih i kulturnih faktora, a koji na individualnoj razini bitno utiču na stavove i ponašanja (Rohan, 2000; Schwartz, 1994).

Crte ličnosti, kao i vrijednosti imaju dispozicioni karakter, ali se nalaze dublje u strukturi ličnosti i nisu toliko vezane za objekte u okruženju. Dok crte ličnosti određuju uglavnom ponašanje onako kakvo jeste, vrijednosti imaju i aspekt idealnog, te time i tendenciju određivati ponašanje ne samo onakvim kakvo jeste, nego i onakvim kakvo bi trebalo biti. Relativna stabilnost i vrijednosti i ličnosti tokom vremena, čini ih korisnim psihološkim konstruktima. Međutim, u cilju dubljeg razumijevanja potrebno je istaknuti i njihove razlike. Dok crte ličnosti predstavljaju trajne dispozicije, vrijednosti su, s druge strane, trajni ciljevi. Osobine ličnosti opisuju kakvi su ljudi, prije nego što se odnose na namjere koje stoje u pozadini ljudskog ponašanja. Osobine ličnosti variraju u frekvenciji i intenzitetu njihovog javljanja, dok vrijednosti variraju u njihovim važnostima kao vodećim principima u životu. Ljudi vjeruju da vrijednosti imaju element poželjnosti, bar u njihovoj važnosti za referentnu grupu, dok osobine ličnosti mogu biti pozitivne ili negativne. Ljudi mogu objašnjavati ponašanje usmjeravajući se vrijednostima ili osobinama ličnosti, međutim, referiraju se na vrijednosti kada žele opravdati svoje izbore ili akcije kao ispravne ili korisne. U konačnici, može se reći da su vrijednosti - a ne osobine ličnost - standardi za procjenu vlastitog ponašanja ili ponašanja drugih (Roccas, Sagiv, Schwartz & Knafo, 2002).

Ono što će predstavljati vječnu nedoumicu osobama koje nisu dublje upoznati sa strukturom navedenih psiholoških konstrukata, je činjenica da se isti pojam može odnositi i na osobinu ličnosti i na vrijednost, ali oni iako terminološki isti, u suštini imaju drugačije značenje. Rokas i saradnici (Roccas et al., 2002) su to slikovito prikazali na primjeru pojma kompetentnost

(eng. „competence“). Kao osobina kompetentnost se odnosi se na frekvenciju i intenzitet kompetencija koje osoba pokazuje; Kao vrijednost kompetentnost se odnosi na važnost koju pojedinac pridaje pokazanoj kompetentnosti za sveukupno ponašanje. Sve osobe koje vrednuju kompetentnost kao vodeći princip u životu nemaju i sposobnost da se kompetentno ponašaju. Time svaka osoba koja smatra kompetentnost značajnom vrijednošću, ne mora biti okarakterizirana sa crtom kompetentnosti. S druge strane, sve osobe koje imaju osobinu kompetentnosti, ne vide kompetentnost kao vrijednu (Roccas et al., 2002). U isticanju razlika između navedenih psiholoških konstrukata, možda može poslužiti i zaključna sintagma da *„različiti ljudi različito vrednuju različite osobine ličnosti“*.

Smatra se da specifične ideologije odražavaju zajednička vjerovanja, mišljenja i vrijednosti određene grupe, klase ili društva (Freeden, 2001; Knight, 2006), te se u ovom radu stavlja fokus na odnos ličnosti i vrijednosti, kako bi se поближе objasnilo kako se ličnost odražava kroz ideologiju. Kada je riječ o odnosu ljudskih vrijednosti (ispitivanih preko Švarcove skale vrijednosti) i ličnosti u posljednjih godina je bilo nekoliko ključnih nalaza. Istraživanja su pokazala da postoje karakteristične i značajne veze između faktora petofaktorskog modela, osobito faktora Otvorenosti, Saradljivosti, Savjesnosti i djelomično Ekstraverzije sa različitim domenima ljudskih vrijednosti. Specifično, nađeno je da je Otvorenost povezana sa Vlastitim odricanjem i vrijednostima koje čine dimenziju Otvorenost za promjenu (Univerzalnost, Dobronamjernost, Nezavisnost i Poticaj). Otvorenost je negativno povezana sa konzervativizmom i vrijednostima dimenzije Samounapređenja (konzervativizam, tradicija, sigurnost i moć). S druge strane faktor Saradljivost pozitivno je povezan sa konzervativizmom, tradicijom i sigurnošću ali negativno sa moću. Osobina savjesnost povezana je pozitivno sa konzervativnim vrijednostima (Konformizam, Sigurnost i Tradicija) i sa vrijednostima Samounapređenja (postignuće), dok je negativno povezana sa Moći (Roccas et al., 2002; De Raad & van Oudenhoven, 2008). Neuroticizam nije pokazao bilo kakav konzistentan odnos sa vrijedonosnim tipovima (Aluja & Garcia, 2004; De Raad & van Oudenhoven, 2008; Olver & Mooradian, 2003), dok je Ekstraverzija bar u nekim istraživanjima povezana sa vrijednostima kao što su Moć, Postignuće, Hedonizam, Poticaj i Nezavisnost (De Raad & van Oudenhoven, 2008; Olver &

Mooradian, 2003; Roccas et al., 2002), ali nalazi nisu konzistentni. Dio autora izvještava i o preklapanju domena ličnosti i vrijednosti, ali istraživanja su nekonzistentna. Otvorenost kao crta ličnosti u najvećoj mjeri pokazuje preklapanje sa vrijednostima. Nekoliko studija (Rocas et al., 2002; Bilsky & Schwartz, 1994) provedeno je s ciljem dokazivanja razlika između konstrukta ličnosti i vrijednosti. S tim ciljem, osim ispitivanja odnosa između dimenzija ličnosti Petofaktorskog modela i vrijednosti, Roccas i saradnici (Rocas et al., 2002) doveli su u vezu oba konstrukta sa religioznošću i pozitivnim afektima. Nalazi su pokazali da osobine ličnosti i vrijednosti pokazuju različite obrasce povezanosti sa religioznošću i pozitivnim afektom, potvrđujući time tezu autora da uticaj vrijednosti na ponašanje ovisi više o kognitivnoj kontroli, nego što ovisi uticaj ličnosti na ponašanje (Rocas et al., 2002).

U zaključku, može se reći da postojeće empirijske studije sugerišu da više intelektualizirane osobine kao što su Otvorenost, Saradljivost i Savjesnost sistematski vežu uz vrijednosti, naročito osobina Otvorenost ka iskustvu predisponira pojedinca prema vrijednostima otvorenost za promjene i vlastito odricanje (još specifičnije Poticaj, Nezavisnost i Univerzalnost), nasuprot onima koje su povezane sa Zadržavanjem tradicionalnih odnosa i Samounapređenjem (Tradicija, Konformizam, Sigurnost i Moć). Saradljivost predisponira pojedinca prema vrijednostima Vlastitog odricanja (Univerzalnost, Dobronamjernost), nasuprot Samounapređenju (Moć, Postignuće). Savjesnost korelira sa vrijednostima na kraju vrijednosnog cirkumpleksa Samounapređenja i Zadržavanja tradicionalnih odnosa (još istaknutije Postignuće i Sigurnost). Opažene relacije su u skladu sa opštim razumijevanjem sadržaja ovih osobina ličnosti. Istraživanja odnosa glavnih vrijednosnih dimenzija i više afektivnih osobina ličnosti - Ekstraverzije i Neuroticizma – generalno su manje značajna i nekonzistentna u studijama.

Kako se može uočiti, iscrpan pregled istraživanja odnosa ličnosti sa društvenim stavovima i vrijednostima kao ideološkim odrednicama, baziran je na dimenzionalnom pristupu, ali ne omaškom autora ovog rada. Još iscrpniji pregled naučnih baza sa uključenim relevantnim pojmovima nije rezultirao niti jednim radom koji je pristupao različitim ideološkim odrednicama sa tipološkog pristupa. Jedini rad koji se samo uslovno može navesti kao neposredno povezan je

istraživanje odnosa između ličnosti i predrasuda uporedno sa dimenzionalnog i tipološkog pristupa (Ekehammar & Akrami, 2003). Stoga se ovo poglavlje završava konstatacijom, da istraživanja odnosa ličnosti sa tipološkog pristupa i ideoloških dimenzija počinje i završava sa nalazima Blokovich (Block & Block, 2006) o povezanosti ličnosti opservirane u predškolskoj dobi i sklonosti ka liberalizmu i konzervativizmu 20 godina kasnije.

Dosadašnja istraživanja impliciraju da odnos ličnosti i ideoloških odrednica kakve su društveni stavovi i vrijednosti nije do kraja ekspliciran. Potrebno je dati odgovor na pitanje da li su samo pojedine osobine ličnosti povezane sa društvenim stavovima i vrijednostima, ili istražiti da li kombinacija određenih osobina ima više efekta. Ispitujući prirodu odnosa ličnosti i društvenih stavova i vrijednosti koji čine okosnicu ideologije, moći ćemo identificirati suptilnije odnose između ličnosti i ideologije uopšte, te stoga istraživanje ovih odnosa sa tipološkog pristupa ličnosti možda može ponuditi način da bolje razumijemo kako i zašto su povezani ličnost i ideološke dispozicije.

1.6. Problemi ličnosti, ideologije i odnosa ličnosti i ideologije

Ličnosti je u većini teorija nastalih od sredine 20. vijeka, namijenjeno mjesto krovnog konstrukta koji garantuje dosljednost nečijeg ponašanja (Eysenck & Eysenck, 1985; McCrae & Costa, 1999). Pri tome se ličnost u okviru danas dominantnih modela ne sagledava kao monolitna i jednodimenzionalna, već kao specifičan sklop sačinjen od brojnih hijerarhijski organizovanih osobina ličnosti. Ideologija, s druge strane, u širem smislu odnosi se na stavove i djelovanje pokrenuto s ciljem ostvarivanja određenih principa i vrijednosti. U skladu s navedenim, ideološko određenje ne bi trebalo biti slučajno, nego bi trebalo odražavati lične vrijednosti, ali i ličnost koja ponašanje čini dosljednim. Ako je ličnost konstrukt koji pridonosi dosljednosti ponašanja, onda bi i ideološka dosljednost mogla počivati na izraženosti neke ili nekih osobina ličnosti, što bi moglo činiti teorijsku podlogu za eventualnu povezanost ličnosti i ideologije. Stoga se nužno nameće pitanje, *da li i kako se ličnost reflektira u individualnim obrascima mišljenja i ponašanja koji određuju set vjerovanja široko nazvan ideologijom?*

Još od kada su ideologiju usko odredili kao lijevo-desnu političku orijentaciju, mnogi autori raspravljali su o karakteristikama ličnosti koje određuju svaki ideološki pol (Adorno, et al., 1950; Eysenck, 1954; McClosky, 1958; Tomkins, 1965). Tako se brojna istraživanja koja su ispitivala mogući uticaj ličnosti na ideologiju protežu na više od pola vijeka. Značajnije teorije koje su mapirale put od ličnosti do ideologije razvijene su od strane Adorna i saradnika (Adorno et al., 1950), Tomkinsa (Tomkins, 1963), Vilsona (Wilson, 1973) i Oletemajera (Altemeyer, 1998). Iako je iz navedenih istraživanja i teorija davno postulirano da su ideološke razlike djelomično ukorijenjene u bazičnim dispozicijama ličnosti, direktni pokušaji razumijevanja razlika u strukturi ličnosti i ideoloških orijentacija su bili rijetki. Navedena opaska može zvučati provokativno brojnim istraživačima u ovoj oblasti, s obzirom na broj postuliranih istraživanja koji u svom naslovu i/ili određenju problema operišu sa konstruktima „ideologija“ i „ličnost“ (Barnea & Schwartz, 1998; Carney et al. 2008; Ekehammar, Akrami, Gylje & Zakrisson, 2004; Eysenck, 1954; Gerber et al. 2008; Gosling et al., 2003; Jost, Glaser et al., 2003; Jost, Federico & Napier, 2009; McClosky, 1958; McCrae 1996; Mondak & Halperin, 2008; Riemann, et

al.,1993; Sibley & Duckitt, 2010; Tomkins, 1963; Van Hiel, Kossowska, & Mervielde, 2000; Van Hiel & Mervielde 2004). Međutim, ako se pitanju ideologije, ličnosti i njihovog odnosa priđe uzevši u obzir brojne metodološke i sadržajne probleme, navedena primjedba dobiva prizvuk eufemizma.

Samo teorijsko određenje odnosa ličnosti i ideologije puno je složenije nego što se naizgled čini. Pokušamo li naći zajednički imenik ličnosti i društvenih stavova koji, prema mišljenju većine autora, uz vrijednosti i političku orijentaciju, predstavljaju osnovne ideološke sastavnice (Eysenck, 1954.; Wilson, 1973.; Kerlinger, 1972), istovremeno zadiremo u nekoliko temeljnih i puno raspravljanih problema psihologije ličnosti i socijalne psihologije. Prvi od njih tiče se „traženja paradigme“ kojim je psihologija ličnosti posljednjih godina ponajviše zaokupljena. S druge strane, kompleksnost određenja pojma ideologije jedan je od sveprisutnih problema u socijalnoj psihologiji, jer ideologija i danas predstavlja jedan od najnedostižnijih konstrukata u svim društvenim naukama.

Razvoj psihologije ličnosti obilježile su brojne kontroverze, i u pogledu teorija, i u pogledu istraživanja. Najveći problemi psihologije ličnosti vjerovatno su postojanje velikog broja teorija ličnosti (ili pokušaja postuliranja teorija), znatne razlike između tih teorija, načina na koji su nastale (npr. statistički nasuprot kliničkom pristupu), nejasne relacije između njih te nepostojanje opšteprihvaćenog modela ličnosti, odnosno Kunovskom terminologijom (Kuhn, 1962) manjak paradigme. Posljednjih decenija struktura ličnosti se počinje "otkrivati" analiziranjem i izučavanjem govornog i pisanog jezika na određenom području kojim se sporazumijeva njegovo stanovništvo. Ovakav psiholeksički pristup ličnosti rezultirao je različitim višefaktorskim modelima ličnosti, od kojih se Petofaktorski model, s obzirom na broj provjera modela, broj istraživanja koji se na njega oslanjaju i njegovu opštu prihvaćenost, s pravom, više nego bilo koji drugi model približio epitetu paradigmatškog u savremenom pristupu psihologiji individualnih razlika. Posljednjih godina, akumulirani dokazi pokazuju čvrstu vezu između osobina ličnosti Petofaktorskog modela i liberalne, odnosno konzervativne orijentacije (Jost, Federico & Napier, 2009). Pokazalo se da se u radovima veoma različitih teoretičara

ličnosti pojavljuje konzistentan obrazac: osobina ličnosti obuhvaćena u Petofaktorskom modelu kao Otvorenost negativno je povezana sa političkim konzervativizmom, dok je Savjesnost u pozitivnom odnosu sa političkim konzervativizmom (Carney et al. 2008; Gerber et al. 2008; Gosling, Rentfrow & Swann 2003; Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003; McCrae 1996; Mondak & Halperin, 2008; Riemann, Grubich, Hempel, Mergl, & Richter 1993; Van Hiel, Kossowska & Mervielde, 2000; Van Hiel & Mervielde 2004). Navedeni nalazi djelomično su podudarni sa ranim radovima o odnosu ličnosti i ideologije (Adorno, et al., 1950; McClosky 1958; Tomkins 1965; Wilson 1973). Iako istraživači povremeno identifikujuju i značajnu vezu između tri preostale dimenzije ličnosti obuhvaćene petofaktorskim modelom (Ekstraverija, Saradljivost i Emocionalna stabilnost) i ideologije, te povezanosti su mnogo manje konzistentne u istraživanjima, i većina studija nalazi da ideologija nije povezana sa navedenim dimenzijama ličnosti (Carney, Jost, Gosling & Potter 2008, Gerber et al., 2009).

Uprkos šarenilu mogućih ideoloških orijentacija, istraživanje odnosa ličnosti i ideologije, isključivo se svodi na vezu između osobina ličnosti i samog sadržaja političkog ponašanja, zadržavajući se uglavnom na razlikovanju lijevih i desnih orijentacija, pri čemu je najčešći objekat proučavanja izrazita, pa i radikalna, lijeva ili desna pripadnost. Iako veze između ličnosti i političkog ponašanja postoje, u pojedinim društvima se one mogu i izgubiti zbog specifičnosti kao što su neprepoznatljivost i netransparentnost političke scene, neukost birača ili nepostojanje bitnih razlika između političkih stranaka. Ukoliko se ideologija posmatra samo kao politička ideologija, kako se najčešće redukcionistički i tumači, onda se takvo određenje, mogućim izostankom veze između ličnosti i političkog ponašanja, približava određenju teorija koje postojanje konzistentne ideologije čine upitnim (Bell, 1960; Converse, 1970). Mekgvajer (McGuire, 1989, prema Milas, 2004) je smatrao kako odsustvo čvrstog ideološkog okvira može biti posljedica brojnih faktora, poput nedovoljne kognitivne sofisticiranosti dijela građanstva, nevažnosti dijela društvenih pitanja za svakidašnji život ili različite ideološke strukturiranosti pojedinih društava, što se ni danas ne može osporiti. Ali ostaje nedoumica *da li je zbog nedovoljne strukturiranost političkih stavova građana, opravdano govoriti da većina ljudi „nije ideološka“*. Ako pojedinci ne posmatraju politiku kao aktivnost od vlastitog vitalnog interesa,

onda veze s ličnošću ili ideološko (samo)pozicioniranje na lijevo-desnom kontinuumu mogu izostati. Ali to ne znači nužno da ti pojedinci nisu „ideološki“. Iako nemaju izdiferencirane političke stavove, većina ljudi pokazuje usklađen sistem vrijednosti, stavova prema određenim društvenim pitanjima, religiji, odnosu prema drugima i sveukupno pogledu na svijet i ljudsku prirodu. Stoga se u ovom istraživanju ideologija ne posmatra redukcionistički, isključivo kao čvrsta strukturiranost političkih stavova i politička uključenost, već se posmatra njen izričaj kroz sistem vrijednosti, strukturu društvenih stavova, tendenciju ka normativizmu ili humanizmu uokvirenu u teoriju polariteta, te sklonost ka određenim religijskim uvjerenjima.

Jačina veze između ideologije i dimenzija ličnosti Otvorenost i Savjesnost, sugeriraju da je ličnost značajan faktor u oblikovanju političkih stavova. Nekonzistentni nalazi za preostale tri dimenzije, s druge strane postavljaju zagonetku: *Da li odsustvo veze između tri od pet dimenzija ličnosti sa političkom ideologijom sugeriraju da su u kontekstu ideologije samo pojedini aspekti ličnosti važni, ili da je važna specifična konfiguracija osobina ličnosti koja karakteriše svakog pojedinca? Takođe, da li su mjere ideologije u dosadašnjim istraživanjima, svedene isključivo na političku ideologiju posmatranu unidimenzionalno (liberalizam-konzervativizam ili ljevicadesnica), previše robusne da bi obuhvatile vezu između ličnosti i ideologije?*

Jedno od značajnih pitanja u psihologiji individualnih razlika koje se sve više kristalizira danas, tiče se dimenzionalnog ili tipološkog pristupa ličnosti. Empirijska istraživanja tokom posljednjih 50 godina tretirala su ličnost gotovo isključivo sa pristupa usmjerenog na varijable (dimenzionalnog pristupa), što je kulminiralo, ili „završilo u ćorsokaku“, kako ističu kritičari poput Bloka (Block, 1995; prema Asendorpf, 2002) Petofaktorskim modelom opisa ličnosti. U toku razvoja psihologije ličnosti istaknuto je da pristup usmjeren na varijable izostavlja značajne aspekte ličnosti, kao što je konfiguracija osobina ličnosti unutar individue (Allport, 1937., Block, 1971., Magnusson, 1988., Mervielde & Asendorpf., 2000., prema Asendorpf, 2002). Iako se mali broj autora svojim istraživanjima baziranim na tipološkom pristupu, suprotstavio vodećim istraživanjima dimenzionalnog pristupa, njihovi napori urodili su plodom, i danas je prisutan sve veći interes istraživača ličnosti za pristup usmjeren na osobu (Asendorpf et al.,

2001; Asendorpf & van Aken, 1999; Caspi & Silva, 1995; Pulkkinen, 1996; York & John, 1992). U ovim istraživanjima pojavio se dokaz o postojanju bar tri prototipa ličnosti, koji su nazvani *rezilijentni, hiperkontrolisani i hipokontrolisani tip*.

Velika grupa rezilijentnih ili prilagođenih pojedinaca, suprotstavlja se sa dva osnovna manje prilagođena tipa. Hiperkontrolisan okarakterisani su visokom kontrolom impulsa, visokom anksioznošću i niskom agresivnošću, a hipokontrolisane karakteriše slaba kontrola impulsa, niska pouzdanost i otvorena agresivnost. Iako je ova taksonomska solucija identifikovana u nizu studija (Asendorpf, 2003; Asendorpf & van Aken, 1999; Hart et al., 2005; Robins et al., 1996), još uvijek nema dovoljno jakih argumenata za njeno univerzalno prihvatanje. Rezultati ovih studija kompromitovani su metodološkim problemima, a prije svega manjkavostima statističkih procedura (Barbaranelli, 2002; Herzberg & Roth, 2006; Meehl, 1999; prema Čolović, 2012).

Pozivajući se na klasičnu Olportovu definiciju ličnosti kao „intraindividualne organizacije iskustava i ponašanja“ (Allport, 1937, prema Asendorpf, 2002, p.1), autori koji zastupaju ovaj pristup ističu da se tipovi ličnosti odnose na ljude sa sličnim intraindividualnim organizacijama njihovih iskustava i ponašanja. Specifične ideologije, s druge strane, odražavaju zajednička vjerovanja, mišljenja i vrijednosti određene grupe, klase ili društva (Freedman, 2001., Knight 2006), i upravo posmatrajući ljude sa sličnim sistemom vrijednosti, stavova, političkih opredjeljenja, religije i sveukupno sličnog pogleda na svijet, autori koji raspravljaju o ideologiji govore o ideološkoj strukturiranosti. Revolucionarni nalazi Blokovi (Block & Block, 2006) o povezanosti tendencije ka liberalizmu i konzervativizmu sa tipovima ličnosti kod istih pojedinaca opserviranim dvadeset godina prije, otvara brojna pitanja upravo o odnosu tipova ličnosti sa nekim drugim intrapersonalnim orijentacijama. Stoga se ovo istraživanje bazira na *pitanju odnosa tipova ličnosti i ideoloških dimenzija, kako bi se provjerilo hoće li tipološki pristup ličnosti biti prikladniji za ispitivanje odnosa ličnosti i ideologije, i dati različite informacije od onih koje su dobivene dosadašnjim primjenama dimenzionalnog pristupa?*

Neka od postavljenih pitanja usmjerena su na pokušaj razjašnjenja nedoumica koje postoje u okviru prostora ideologije i ličnosti posmatrane kroz klasičnu tipološku paradigmu. Kako bi se adekvatno obuhvatio navedeni problem nužno je posmatrati ga nekoliko različitih razina. Prva razina tiče se provjere *tipološke strukture ličnosti i njene kongruencije sa tipovima ličnosti identifikovanim u dosadašnjim istraživanjima*. Na drugoj razini razmatrat će se *strukturiranost sistema vrijednosti u okviru Švarcovog modela, te provjeriti pretpostavljeni odnos među tipovima vrijednosti koje čine okosnicu ideologije*. Treća razina dovest će u vezu *potencijalno identifikuju tipologiju ličnosti sa izoliranim vrijednosnim orijentacijama, kako bi se vidjelo kakav je odnos pojedinih tipova ličnosti sa ideologijom reprezentovanom u preferiranom sistemu vrijednosti*. Odnos ideologije i tipova ličnosti *produbit će se ispitivanjem veza između strukture društvenih stavova, religioznosti i humanističko-normativne ideološke orijentacije*. Okvir odnosa ličnosti i ideologije bit će *zaokružen ispitivanjem političkog ponašanja, reprezentovanog kroz političku opredjeljenost i političku uključenost*.

2. METOD

2.1. Uzorak ispitanika

Uzorkom je obuhvaćeno 1046 ispitanika – 682 (65%) ženskih osoba i 364 (35%) muške osobe sa teritorija Federacije BiH. Starost ispitanika kretala se u rasponu od 18 do 74 godine ($M=32.74$; $\sigma=13.78$; $Mdn=25$; $Sk=0.81$; $K=-0.62$). U odnosu na hronološku dob nađena je statistički značajna razlika među polovima ($M_z=29.66$; $M_m=32.10$; $t=-3.13$ $df=1042$, $p=0.00$; $F_L=36.20$ $p_L=0.00$). Veličina efekta procjenjena preko Koenovog d indeksa je relativno mala ($d=.20$). Obavezno obrazovanje ima 49 ispitanika (3.7%), srednju stručnu spremu ima 67 ispitanika (6.21%), 583 (54%) studira dodiplomske studije; višu stručnu spremu ima 66 ispitanika (6.1%), visoko obrazovanje ima 278 ispitanika (25.8%), a 25 (2.3%) ima zvanje magistra ili doktora nauka. Ukupno 20 ispitanika nije navelo podatke o stepenu obrazovanja.

2.2. Instrumenti

2.2.1. *Velikih pet plus dva (V5+2 Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010)*

Velikih pet plus dva (Smederevac i sar., 2010) je inventar ličnosti proistekao iz psiholeksičke studije na srpskom jeziku koja je zasnovana na nerestriktivnoj metodologiji Telegena i Volera (Waller, 1999., prema Smederevac i sar., 2010). Upitnik je namijenjen procjeni sedam širokih dimenzija ličnosti posredstvom 184 kratka opisa ličnosti uz koje je priložena petostepena skala Likertovog tipa. Stavke su raspoređene u sedam supskala: Neuroticizam, Ekstraverzija, Savjesnost, Agresivnost, Otvorenost prema iskustvu, Pozitivna valenca i Negativna valenca. Svaka od sedam dimenzija sadrži dvije ili tri supskale, koje su namijenjene specifičnijoj procjeni. Indikatori dimenzija ličnosti sa pripadajućim supskalama i rasporedom čestica dati su u tabeli 2.

Tabela 2
Dimenzije upitnika VP+2 i njihovi indikatori

Dimenzije	Supskale	Broj stavki	Indikatori
Neuroticizam	Anksioznost	13	visoka reaktivnost na ugrožavajuće stimulse i sklonost doživljavanju negativnih emocija: anksioznost, depresivno raspoloženje, ogorčenost, otuđenost, osjećanje manje vrijednosti, negativni afektivitet
	Depresivnost	10	
	Negativni afekat	12	
Ekstraverzija	Srdačnost	8	visoka reaktivnost na spoljašnje okruženje i sklonost doživljavanju pozitivnih emocija: socijabilnost, optimizam, aktivitet, pozitivni afektivitet
	Pozitivni afekat	8	
	Društvenost	8	
Agresivnost	Bijes	9	učestalost i intenzitet agresivnih impulsa, slaba kontrola agresije, konfliktni interpersonalni odnosi, sklonost doživljavanju bijesa i ljutnje
	Nepopustljivost	11	
	Teška narav	10	
Savjesnost	Samodisciplina	8	odnos prema obavezama i snaga volje: odlaganje zadovoljstva zarad viših ciljeva, kontrola ponašanja, samodisciplina, istrajnost
	Istrajnost	11	
	Promišljenost	9	
Otvorenost prema iskustvu	Intelekt	13	intelektualna radoznalost, širok krug interesovanja, otvorenost za novine i promjene, potreba za raznovrsnošću
	Traženje novina	7	
Negativna valenca	Manipulativnost	12	manipulativnost, samokriticizam
	Negativna slika o sebi	10	
Pozitivna valenca	Superiornost	14	superiornost, narcizam, egocentričnost, dominacija
	Pozitivna slika o sebi	11	

Skale testa visoko koreliraju sa odgovarajućim dimenzijama drugih modela ličnosti, što ukazuje na dobru konvergentnu i diskriminativnu valjanost. Prema podacima autora inventar VP+2 ima veoma dobre mjerne osobine. Sve skale imaju veoma dobru ili odličnu reprezentativnost, pouzdanost i homogenost. Generalno, najbolja metrijska svojstva ima skala Neuroticizma, a najslabija Negativna valenca. Metrijske karakteristike skala nižeg hijerarhijskog nivoa su zadovoljavajuće, naročito ako se uzme u obzir relativno mali broj stavki od kojih su

sačinjene. U skladu sa mjernim karakteristikama dimenzija višeg hijerarhiskog nivoa, najbolje metrijske karakteristike imaju skale iz domena Neuroticizma i Pozitivne valence, dok se kao metrijski najslabije mogu okarakterisati skale iz domena Negativne valence i, u nešto manjoj mjeri, iz domena Ekstraverzije. Metrijske karakteristike dobivene u ovom istraživanju prikazane su u tabeli 3.

Tabela 3
Indikatori pouzdanosti, reprezentativnosti i homogenosti za skale inventara VP+2

Skale	α	β	λ_1	λ_6	MSA	H2	N
Neuroticizam	.92	.92	.89	.93	.94	.68	35
Ekstraverzija	.89	.90	.85	.90	.92	.73	24
Otvorenost	.84	.84	.79	.85	.88	.71	20
Savjesnost	.88	.89	.85	.90	.92	.70	28
Agresivnost	.86	.87	.83	.88	.88	.55	30
Pozitivna valenca	.88	.88	.84	.89	.92	.70	25
Negativna valenca	.88	.88	.83	.89	.91	.73	22

Napomena. α - Cronbach - koeficijent pouzdanosti; β - Lord – Kaiser – Caffrey koeficijent pouzdanosti prve glavne komponente; λ_1 - Gutman – apsolutna donja granica pouzdanosti; λ_6 - Gutman – apsolutna gornja granica pouzdanosti; MSA - normalizovani Kajzer – Majer – Olkinov koeficijent reprezentativnosti; H2 - Momirović - relativna veličina varijanse prve glavne imać komponente; N – broj stavki skale

Mjerne osobine skala inventara Velikih pet plus dva su veoma dobre, te su čak nešto bolje u odnosu na podatke koje su iznijeli autori inventara.

Pokazatelji podesnosti (fita) mjernog modela ukazuju da inventar VP+2 posjeduje prihvatljivu faktorsku valjanost: ($\chi^2_{(56)}=508.68$ $p<0.001$; SRMR=0.05 RMSEA=0.081 CFI=0.96 TLI=0.94).

2.2.2. Švarcov upitnik vrijednosti *Portrait Value Questionnaire (PVQ, Schwartz, 1994)*

PVQ upitnik sastoji se od 40 kratkih opisa različitih osoba koje autor naziva portretima. Kratkim portretima opisuju se ciljevi, želje, nastojanja pojedinih (zamišljenih) osoba, te oni implicitno upućuju na važnost pojedinih vrijednosti. Na primjer: "Osoba kojoj je važno smišljati nove ideje i biti kreativana. Voli raditi stvari na svoj, originalan način." opis je osobe koja važnima drži vrijednosti nezavisnosti; "Osoba kojoj je važno biti bogat. Želi imati mnogo novaca i posjedovati skupe stvari." opisuje osobu koja cijeni vrijednosti moći itd. Za svaki od opisa ispitanik treba odgovoriti na pitanje "Koliko je ova osoba slična vama?", a svoje odgovore iznosi na ponuđenoj skali od "1" (uopšte mi nije slična) do "6" (sasvim mi je slična). Od ispitanika se traži da procijeni koliko je opisana osoba njemu (ili njoj) slična, a ne da procjenjuje koliko je on sličan opisanoj osobi. Originalnih 10 tipova vrijednosti predstavljeno je sa 40 opisa (portreta). PVQ upitnik izrađen je kao alternativa originalnom Švarcovom SVS (*Schwartz Value Survey*) upitniku, te je predstavljen kao manje apstraktna metoda mjerenja vrijednosti. Upitnik PVQ, kao i originalni SVS, se temelji na autorovoj teoriji vrijednosti i mjeri 10 motivacijskih vrijednosnih tipova: Dobronamjernost, Univerzalnost, Nezavisnost, Poticaj, Hedonizam, Postignuće, Moć, Sigurnost, Konformizam i Tradicija (Schwartz et al., 2001). Istraživanja provedena u više od 70 država na izrazito heterogenim uzorcima ispitanika pokazala su da upitnik ima dobre metrijske karakteristike (Schwartz, 2005). Koeficijent interne pouzdanosti kretao se od $\alpha = .61$ (Tradicijska) do $\alpha = .83$ (Postignuće).

Za mjerenje vrijednosnih orijentacija u ovom istraživanju primjenjena je originalna 40 – stavna verzija upitnika vrijednosti. Za potrebe istraživanja upitnik je preveden sa engleskog jezika metodom dvostrukog prevoda. Prije finalne primjene, prevod upitnika je jezički doraden i usklađen sa prevodom kratke verzije PVQ upitnika (PVQ-21), koji je primjenjivan na našem govornom području u nekoliko istraživanja u Hrvatskoj (Ferić, 2009). Metrijske karakteristike dobivene u finalnom istraživanju prikazane su u tabeli 4.

Tabela 4

Indikatori pouzdanosti, reprezentativnosti i homogenosti za PVQ skale

Skale	α	β	λ_1	λ_6	MSA	H2	N
Dobronamjernost	.68	.69	.51	.63	.71	.87	4
Univerzalnost	.74	.74	.62	.71	.81	.90	6
Nezavisnost	.61	.61	.46	.56	.64	.77	4
Poticaj	.75	.75	.50	.67	.68	.89	3
Hedonizam	.78	.78	.52	.71	.70	.90	3
Postignuće	.79	.79	.59	.75	.75	.90	4
Moć	.70	.71	.47	.63	.63	.86	3
Sigurnost	.67	.67	.53	.64	.70	.85	5
Konformizam	.66	.66	.50	.60	.70	.87	4
Tradicija	.62	.62	.46	.56	.69	.85	4

Napomena. α - Cronbach - koeficijent pouzdanosti; β - Lord – Kaiser – Caffrey koeficijent pouzdanosti prve glavne komponente; λ_1 - Gutman – apsolutna donja granica pouzdanosti; λ_6 - Gutman – apsolutna gornja granica pouzdanosti; MSA - normalizovani Kajzer – Majer – Olkinov koeficijent reprezentativnosti; H2 - Momirović - relativna veličina varijanse prve glavne imaż komponente; N – broj stavki skale

Kako se moglo i očekivati, pouzdanost svih skala u cjelini je niska te samo četiri skale imaju pouzdanost u skladu sa konvencionalnim kriterijem. Razloge niže pouzdanosti treba prije svega tražiti u malom broju stavki koji sačinjavaju odgovaruuće supskale.

Pokazatelji podesnosti (fita) mjernog modela ukazuju da inventar PVQ posjeduje zadovoljavajuću faktorsku valjanost: ($\chi^2_{(695)}=2746.44$ $p<0.001$; SRMR=0.058 RMSEA=0.053 CFI=0.94 TLI=0.94).

2.2.3. Skala polariteta (Tomkins, 1964; Stone & Schaffner, 1988)

Tomkinksova skala ideološke orijentacije konstruisana je sa ciljem mjerenja individualnih razlika u ličnoj ideologiji. Skala je zasnovana na Tomkinsovoj teoriji afekata, koja pretpostavlja humanističko-normativni kontinuum kao temeljnu odrednicu lijevo-desne ideologije. Originalna skala sadrži 59 parova suprotstavljenih stavki. Ston i Šefner (Stone & Schaffner, 1988) su skratili izvornu skalu na 43 stavke (PS43), zadržavši Tomkinsov format

odgovora: a) izbor normativne tvrdnje, b) izbor humanističke tvrdnje, c) izbor obje tvrdnje, d) odbacivanje obje tvrdnje. Revidirana skala polariteta pokazala je prihvatljivu pouzdanost koja se kretala uporedivo sa nivoom pouzdanosti originalne 59 – stavke skale u rasponu od .78 do .82. U ovom istraživanju korištena je revidirana verzija skale polariteta (Stone & Schaffner, 1997). Skala je prevedena sa engleskog jezika metodom dvostrukog prevoda (*back translation method*). Prilikom prevoda vođeno je računa o prilagođenosti stavki našem jeziku. Međutim, rezultati provedenog preliminarnog istraživanja ukazali su na potrebu izmjene dizajna odgovora, te se kao najprihvatljiviji model pokazao onaj koji su u svojoj studiji koristili Karlson i Brinka (Carlson & Brinka, 1987). tj. modaliteti slaganje sa obje tvrdnje ili odbacivanja obje tvrdnje su odbačeni. Na taj način skala polariteta je transformisana u skalu sa tvrdnjama prisilnog izbora: tvrdnja a ili b. Dakle, skala je sastavljena od binarnih varijabli (0 i 1), a ukupan rezultat izražava se kao zbroj svih tvrdnji. Normativističke tvrdnje su kodirane sa 1 a humanističke sa 0. U finalnom istraživanju iz skale su odstranjene dvije stavke, na kojima je registrovan veliki broj nedostajućih vrijednosti. Dobivene metrijske karakteristike za skalu polariteta prikazane su u tabeli 5.

Tabela 5
Indikatori pouzdanosti, reprezentativnosti i homogenosti za skalu Polariteta

Skala	α	β	λ_1	λ_6	MSA	H2	N
Skala polariteta	.74	.77	.72	.76	.73	.36	41

Napomena. α - Cronbach - koeficijent pouzdanosti; β - Lord – Kaiser – Caffrey koeficijent pouzdanosti prve glavne komponente; λ_1 - Gutman – apsolutna donja granica pouzdanosti; λ_6 - Gutman – apsolutna gornja granica pouzdanosti; MSA - normalizovani Kajzer – Majer – Olkinov koeficijent reprezentativnosti; H2 - Momirović - relativna veličina varijanse prve glavne imać komponente; N – broj stavki skale

Pouzdanost skale je relativno prihvatljiva, a nešto je niža u odnosu na podatke koje su iznijeli Ston i Šefner . Kod procjene visine pouzdanosti treba uzeti u obzir da je format odgovora na skali polariteta bipolarni (0-1), te da isti rezultira nižom varijansom u odnosu na skale procjene sa većim brojem modaliteta. Određeni broj autora smatra da se dobivene informacije maksimiziraju sa većim brojem modaliteta procjene (Garner, 1960; Green & Rao 1970).

2.2.4. Skala društvenih stavova (Eysenck, 1971)

Ajzenkova skala društvenih stavova (Eysenck, 1971) bazirana je na dvije primarne dimenzije koje čine osnovu društvenih stavova i vjerovanja: dimenziji Radikalizam-Konzervativizam (R-faktor) i dimenziji Osjetljivost-Tvrdochornost² (T-faktor). T-faktor, prema Ajzenkovom tumačenju, predstavlja projekciju dimenzije ekstraverzije u prostor socijalnih stavova dok se R faktor odnosi na ekonomsko-političke stavove (Eysenck, 1954). Skala se sastoji od 28 čestica, pri čemu se slaganje ili neslaganje s tvrdnjama ispitanik iskazuje na petostepenoj Likertovoj skali. Intencija autora pri izradi originalnog upitnika bila je konstrukcija skale konzervativizma.

Skala obuhvata četiri tematska područja: religioznost, etnocentrizam, stavove prema kažnjavanja kriminalaca i stavove prema seksualnim slobodama. Višestruka primjena skale u radovima Ajzenka i saradnika pokazala je da navedeni faktori objašnjavaju od 25 do 35 posto zajedničke varijance (Eysenck, 1954; Eysenck, 1971; Hewitt, Eysenck & Eaves, 1977) i da je faktorska struktura relativno stabilna u dužem vremenskom razdoblju (Hewitt, Eysenck & Eaves, 1977). Skala društvenih stavova eksterno je validirana u nizu istraživanja gdje je posebna pažnja bila usmjerena na socijalni status i politički angažman ispitanika (Eysenck, 1951; Eysenck, 1954; Eysenck, 1971; Eysenck & Coulter, 1972).

Nakon inicijalne primjene skale Društvenih stavova, skala je reducirana na 14 stavki. Odstranjene stavke nisu imale značajne projekcije u odnosu na ekstrahirane faktore. Stavke na skali društvenih stavova mogu se objasniti preko dva interpretabilna faktora koja zajedno objašnjavaju oko 35% varijanse. Prvi faktor označen je kao etnocentrizam a saturiran je sa 7 stavki i obuhvaća 21% varijanse uključenih varijabli. Pouzdanost supskale iznosi .73. Drugi faktor označen je kao Liberalizam objašnjava oko 19% varijanse. Skala se sastoji od 5 stavke, te je pouzdanost ispod konvencionalnog nivoa (.60). Metrijske karakteristike skale prikazane su u tabeli 6.

² Originalni termini su *Toughmindedness - Tendermindedness*. U radu će se koristiti navedeni prevod *Tvrdochornost – Osjetljivost*, jer su originalni termini koje je koristio Ajzenk (Eysenck, 1954), preuzevši ih iz terminologije Vilijema Džejsma (James, 1907) teško prevodivi na naš jezik.

Tabela 6

Indikatori pouzdanosti, reprezentativnosti i homogenosti za skalu Društvenih stavova

Skale	α	β	λ_1	λ_6	MSA	H2	N
Etnocentrizam	.73	.74	.61	.70	.88	.92	7
Liberalizam	.60	.60	.45	.57	.60	.71	5

Napomena. α - Cronbach - koeficijent pouzdanosti; β - Lord – Kaiser – Caffrey koeficijent pouzdanosti prve glavne komponente; λ_1 - Gutman – apsolutna donja granica pouzdanosti; λ_6 - Gutman – apsolutna gornja granica pouzdanosti; MSA - normalizovani Kajzer – Majer – Olkinov koeficijent reprezentativnosti; H2 - Momirović - relativna veličina varijanse prve glavne imož komponente; N – broj stavki skale

Pokazatelji podesnosti (fita) mjernog modela ukazuju da Skala društvenih stavova posjeduje veoma dobru faktorsku valjanost: ($\chi^2_{(2)}=3.93$ $p>0.14$; SRMR=0.091 RMSEA=0.03 CFI=0.99 TLI=0.99).

2.2.5. Skala religioznih uvjerenja

Skala religioznih uvjerenja konstruisana je sa ciljem kako bi se obuhvatio opšti odnos ispitanika prema religiji. Stavke su prezentirane u formi Likertovih skala. Inicijalna verzija skale sastojala se od 28 stavki, a nakon provjere mjernih osobina skala je skraćena na 9 stavki. Prilikom operacionalizacije skale uzela su u obzir neka ranija iskustva u mjerenju religioznosti. Najveći broj stavki preuzet je iz već postojećih skala religioznosti. Ispitanici su takođe trebali naznačiti vjeroispovijest, te na ordinalnoj 10-stepenoj skali označiti važnost Boga u njihovim životima, iskazati učestalost upražnjavanja religioznosti (odlaska u bogomolje i obavljanje molitve). Pokazalo se da je Skala religioznih uvjerenja jednodimenzionalna skala koja ima veoma dobre mjerne osobine. Metrijske karakteristike skale prikazane su u tabeli 7.

Tabela 7

Indikatori pouzdanosti, reprezentativnosti i homogenosti za skalu Religioznih uvjerenja

Skala	α	β	λ_1	λ_6	MSA	H2	N
Skala religioznih uvjerenja	.86	.87	.77	.87	.89	.90	9

Napomena. α - Cronbach - koeficijent pouzdanosti; β - Lord – Kaiser – Caffrey koeficijent pouzdanosti prve glavne komponente; λ_1 - Gutman – apsolutna donja granica pouzdanosti; λ_6 - Gutman – apsolutna gornja granica pouzdanosti; MSA - normalizovani Kajzer – Majer – Olkinov koeficijent reprezentativnosti; H2 - Momirović - relativna veličina varijanse prve glavne imać komponente; N – broj stavki skale

Pokazatelji podesnosti (fita) mjernog modela pokazuju da skala ima optimalnu faktorsku valjanost: ($\chi^2_{(2)}=2.12$ $p>0.35$; SRMR=0.007 RMSEA=0.008 CFI=1.00 TLI=1.00).

2.2.6. Upitnik političke uključenosti i opredjeljenosti

Upitnik političke orijentacije konstruisan je sa ciljem kako bi se ispitale “političke sklonosti” ispitanika. Prva verzija upitnika primjenjena u preliminarnom istraživanju sastojala se od 12 pitanja. Kao mjera političke orijentacije upotrijebljeno je pitanje o učestalosti glasanja na izborima, te izjašnjavanje o namjeri glasanja u trenutku provođenja istraživanja. Kako su ukazali brojni autori (prema Milas, 2004), jedan od potencijalnih problema mnogih istraživanja koja se bave povezanošću ličnosti i političke orijentacije je taj što se kao mjera političke orijentacije uzima najčešće jedan pokazatelj – namjera glasanja. Kako sve ne bi ostalo na pojedinačnom pokazatelju, u ovom istraživanju podatak o stranačkoj naklonosti pokušao se osnažiti dodajući mu i podatak o glasanju na prethodnim izborima. Ispitanici su se trebali izjasniti i o stranci koja je najbliža njihovom političkom uvjerenju, bilo da glasaju na izborima ili ne, te navesti stranku za koju nikada ne bi glasali. Navedene mjere ujedno dopuštaju i prosudbe o ideološkoj dosljednosti ispitanika. Zanimanje za politiku i motivacija za sudjelovanjem na izborima provjerena je sa dva pitanja otvorenog tipa u kojima su ispitanici trebali navesti razloge zbog kojih biraju određenu političku stranku, odnosno navesti razloge zbog kojih ne bi svoj glas povjerali određenoj političkoj stranci koju su naveli. Analizom dobivenih rezultata pokazalo se da je obrada tako dobivenih nominalnih podataka, uz veoma velik broj navedenih, i u većini slučajeva, nedovoljno preciziranih razloga, teško provediva. Stoga su dva pomenuta pitanja u finalnoj formi upitnika prevedena u pitanja višestrukog izbora sa ponuđenim opcijama za koje su se ispitanici mogli odlučiti. Opcije za odgovore odabrane su na osnovu analize učestalosti

najčešćih razloga koje su ispitanici navodili (npr. “zbog političkog vođe”, “političkog programa”, “smanjivanja nezaposlenosti”, “zaštite nacionalnih interesa” i sl.).

Ispitanici su imali i zadatak da izvrše samoprocjenu o vlastitoj političkoj poziciji na sedmostepenoj ordinalnoj mjernoj skali, gdje je sa brojem 1 označeno *sasvim lijevo*, sa brojem 7 *sasvim desno*, a sa brojem 4 *niti lijevo niti desno*. Na istoj ordinalnoj skali ispitanici su također trebali procijeniti političku poziciju devet najpopularnijih stranaka koje čine aktuelnu vlast u Bosni i Hercegovini (SDP BiH, SDA, HDZ BiH, HDZ 1990, SNSD, SDS, PDP, SBiH, SBB). Analiza rezultata dobivenih u predistraživanju pokazala je da u ovakvoj vrsti samoprocjene kod ispitanika postoji nezaobilazan problem razumijevanja termina lijevo – desno s kojim je dobro upoznat tek manji broj (obrazovanih) ispitanika. Mnogi autori upozoravali su na oprez u primjeni takve vrste samoidentifikacije (Holm & Robinson, 1978; Converse & Pierce, 1993; prema Milas, 2004), navodeći kako je upitno poklapa li se pojedinčeva predodžba o tome šta je to "lijevo" ili "desno", odnosno "konzervativno" i "liberalno", s društveno definiranim modelom. U pokušaju prevazilaženja navedenog problema prije zadatka samoprocjene, ispitanicima je dato kratko objašnjenje termina “lijevo” i “desno”, te su navedene osnovne karakteristike koje oslikavaju lijevu i desnu ideologiju. Uz navedene izmjene, konačna forma upitnika političke orijentacije primjenjena u glavnom istraživanju sastojala se od 9 pitanja.

2.3.Postupak

Cjelokupno istraživanje provedeno je u dva dijela: predistraživanje i glavno istraživanje. Kako su upitnici za mjerenje dimenzija ideološke i vrijednosne orijentacije, primjenjeni po prvi put u BiH, provedena je opsežna analiza primjenjenih upitnika u predistraživanju. Predistraživanje provedeno je u periodu od novembra 2010. godine do aprila 2011. godine, na uzorku od 287 ispitanika, koji po relevantnim karakteristikama odgovaraju uzorku sudionika u glavnom istraživanju. Osnovni cilj predispitivanja bila je provjera i adaptacija mjernih skala. Glavno istraživanje provedeno je u razdoblju od septembra 2011. do oktobra 2012. godine. Prikupljanje podataka provedeno je u 4 kantona FBiH. Terenski dio istraživanja i anketiranje su obavili

stručno osposobljeni saradnici. Najveći dio materijala prikupljen je u firmama i univerzitetima. Ispunjavanje skala trajalo je u prosjeku 45 minuta. Kod ispitivanja ispitanicima je zagarantovana anonimnost.

2.4. Metod analize i obrade podataka

U prvoj etapi obrade podataka napravljen je “screening” podatak, te su izračunati osnovni deskriptivni statistici za sve mjerne instrumente koji su iskorišteni u ispitivanju. Osnovne mjerne karakteristike instrumenata izračunate su u paketu SPSS kao i statističke procedure višestruke analize varijanse (MANOVA), logističke regresije i diskriminativne analize, dok je faktorska valjanost instrumenata provjerena u programskom paketu Lisrel putem odgovarajuće metode CFA. Sve konfirmativne faktorske analize provedene su na grupisanim paketima stavki tzv. parcelima (testletima).

Kao imputi korištene su asimptotične kovarijančne matrice koja su manje osjetljive na odstupanje od modela normalne distribucije, dok je kao metod procjene korištena robusna metoda maksimalne vjerodostojnosti (*Robust maximum likelihood*). Robusna metoda maksimalne vjerovatnoće je neosjetljiva na narušavanje pretpostavki multivarijatne normalnosti te je od strane brojnih autora (Brown, 2006; Hoyle & Panter, 1995; Hu & Bentler, 1999; Kline, 2010) preporučena kao najpodesniji metod procjene, kada nisu zadovoljeni uslovi za strukturalno modeliranje. Sastavni dio ove metode je korekcija vrijednosti χ^2 statistika, kao i vrijednosti standardnih grešaka koje su derivirane pod modelom maksimalne vjerodostojnosti, koje su nakon korekcije „realnije“ procjene stvarnih vrijednosti.

Klaster analiza upitnika ličnosti VP+2 načinjena je u SPSS-u dok je zasnovanost klusterskih solucija validirana u R okruženju uz korištenje paketa “clValid” i “Mocca”. Kod provjere validacije klusterskih solucija provjeravana je samo adekvatnost solucija u opsegu od 3 do 5 rješenja.

2.4.1. Validacija klusterskih rješenja

Validacija klusterskih solucija provedena je preko dva paketa, *clValid* i *Mocca*, iz programskog okruženja R koji objedinjavaju više različitih mjera za procjenu kvalitete izolovanih klastera. Iz razloga što se za svaki od klusterskih algoritama vežu određene pristrasnosti kod grupisanja poželjno je da se kod procjene klusterskih rezultata koristi više validacionih mjera (Russell, Meadows & Russell, 2008). Paket *clValid* sadrži tri skupa validacionih mjera: interne mjere, mjere validnosti i biološke mjere. Biološke mjere imaju svoj puni smisao samo kod istraživanja u mikrobiologiji pa su ove mjere izostavljene iz analize. Interne validacione mjere nastoje objasniti kvalitetu klusterskih grupisanja preko mjera *povezanosti*, *kompaktnosti* i *razdvojenosti* klusterskih solucija (Brock, Pihur, Datta & Datta, 2008). Putem paketa *clValid* prezentirane su tri mjere interne kvalitete klusterskih solucija:

- a) Danov indeks (Dunn). Danov indeks predstavlja omjer kompaktnosti i adekvatnosti separacije entiteta, i to na način da se ostvari maksimalna interklasna separacija i minimalna interklasna udaljenost. Definiše se kao suma kvadrata svih pripadnih koeficijenata koje pripadaju datom klasteru podjeljena sa brojem opservacija. Nestandardizirani koeficijent ima raspon od 1 do ∞ , dok standerdizirani ima raspon od 0 (potpuno rasplinuti) i 1 potpuno kompaktni klasteri.
- b) Silueta koeficijent. Ovaj indikator predstavlja univerzalni kriterij za procjenu mjere kompaktnosti klastera. Predstavlja odnos razlika između prosječne distance n-tog objekta prema elementima najviše sličnog klastera i prosječne distance n-tog objekta i ostalih objekata u klasteru n-tog objekata prema datim prosjecima. Silueta koeficijent ima raspon vrijednosti od -1 do 1, pri čemu vrijednosti bliže 1 ukazuju na dobru pouzdanost klastera dok vrijednosti blizu -1 ukazuju da nizak stepen pouzdanosti u razmještaj objekta u klaster.
- c) Koeficijent povezanosti je uobičajena mjera interne valjanosti koja izražava stepen pozicioniranja najbliže pozicioniranih opservacija u isti klaster najbližeg susjeda svakog objekta. Koeficijent povezanosti može uzeti vrijednost od 0 do ∞ . Pri čemu je manja vrijednost koeficijenta poželjnija.

Mjere stabilnosti klastera služe kao indikatori ponovljivosti klusterskih rješenja dobivenih na cijelom uzorku varijabli u odnosu na rješenja kada je iz uzorka uklonjena neka od varijabli. Paket *cIValid* uključuje četiri mjere stabilnosti:

- a) Prosječna proporcija nepreklapanja (eng. "*Average Proportion of Non-overlap*" (APN)) predstavlja mjeru prosječnog broja opservacija koje nisu svrstane u isti klaster u potpunom i nepotpunom skupu podataka. Indeks proporcije nepreklapanja kreće se u rasponu od 0 do 1, pri čemu su vrijednosti bliže nuli indikatori dobrih klusterskih rješenja.
- b) Prosječna distanca između opservacija (eng. "*Average distance*" (AD)) predstavlja mjeru prosječne distance između opservacija koje su pozicionirane u isti klaster u odnosu na klasterizaciju zasnovanu na svim podacima i klasterizaciji u slučaju kada je neka od varijabli uklonjena iz analize. Mjera prosječne distance može poprimiti vrijednosti u rasponu od 0 do ∞ . Vrijednosti bliske nuli pokazatelj su dobrog klusterskog rješenja.
- c) Prosječna distance između aritmetičkih sredina (eng. "*Average distance between means*" (ADM)) je mjera prosječne distance između klusterskih težišta za podatke koji su svrstani u isti klaster u slučaju kada su uključene sve opservirane varijable i u slučaju kada je jedna od varijabli uklonjena. Kao i kod mjera prosječne distance i vrijednosti prosječne distance između aritmetičkih sredina mogu poprimiti vrijednosti u rasponu od 0 do ∞ . Kriterij dobrog klusterskog rješenja su vrijednosti bliske nuli.
- d) Koeficijent doprinosa (eng. "*Figure of merit*" (FOM)) je mjera prosječne međuklusterske varijanse kod opservacija iz uklonjene kolone (varijable), pri čemu je klasterizacija zasnovana na preostalim varijablama. Raspon vrijednosti koeficijenta doprinosa je u intervalu 0 - ∞ . Stabilna klusterska rješenja imaju vrijednosti koje su vrlo bliske nuli.

2.4.2. “MOCCA” algoritam- Multikriterijumski pristup za poređenje klusterskih solucija

Algoritam “mocca”, kojeg je napisao Johan Kraus sa saradnicima, sadrži skup različitih kriterija na osnovu kojih je moguće izvršiti optimalan broj klusterskih rješenja (Kraus, Müssel, Palm & Kestler, 2011) Optimalna klusterska solucija je ona koja zadovoljava većinu pojedinačnih kriterija. Komparacija klusterskih solucija provodi se preko tri različita postupka klaster analize: K-means postupak nehijerarhijske klaster analize, “Neural-gas” i postupkom rasplinite “C-means” klaster analize. Za svaku od metoda klaster analize data su po četiri koeficijenta validnosti: MCA-indeks, Žakarov (Jaccard) koeficijent, FM koeficijent te greška unakrsne klasifikacije (Kraus et. al., 2011; Čolović 2012).

3. REZULTATI

3.1. Analiza upitnika Velikih pet plus dva

U analizi su korišteni sumativni skorovi na glavnim dimenzijama upitnika. Osnovni deskriptivni pokazatelji dati su u tabeli 8.

Tabela 8
Deskriptivni pokazatelji za skorove na skalama upitnika VP+2

Skala	Min	Maks	M	σ	Sk	K
Neuroticizam	37	157	91.60	21.51	.10	-.27
Ekstraverzija	38	119	94.17	11.98	-.34	.08
Otvorenost	37	99	73.16	10.67	-.18	-.12
Savjesnost	55	138	102.94	14.42	-.14	-.15
Agresivnost	35	131	77.87	15.81	.16	-.26
Pozitivna valenca	45	123	79.38	13.42	.28	.07
Negativna valenca	22	91	39.27	11.69	.94	.73

Mjere prosjeka kao i mjere raspršenja, na dimenzijama inventara VP+2, su u skladu sa rezultatima koji su dobiveni u ranijim istraživanjima (Čolović, 2012). Indikatori zakrivljenosti i zaobljenosti na skalama: Neuroticizma, Ekstraverzije, Otvorenosti, Savjesnosti, Agresivnosti i Pozitivne valence ukazuju da se raspodjela skorova na ovim skalama može aproksimativno smatrati normalnom, dok je rasturanje skorova na skali Negativne valence nešto izraženije, no još uvijek unutar raspona koji ne odstupa izraženije od modela normalne raspodjele.

3.2. Klaster analiza u prostoru prvog reda

3.2.1. Procjena broja klastera

Kako je to opisano u poglavlju metod kod validacije klusterskih rješenja iskorištena su dva paketa iz R okruženja, sa pripadnim procedurama za validaciju klusterskih solucija: *cValid* i *Mocca*. Interne mjere kao i mjere stabilnosti dobivene su za tri procedure klaster analize: hijerarhijsku klaster analizu, nehijerarhijski *k-means* postupak i *PAM* postupak. U tabeli 9 sumarno su prikazane mjere stabilnosti i interne validnosti dobive putem procedure *cValid*, dok su u tabeli 10 prikazane procjene zasnovane na proceduri metode višekriterijumske validacije.

Tabela 9
Optimalne vrijednosti mjera stabilnosti i internih mjera za upitnik ličnosti VP+2

		Mjere stabilnosti				Interne mjere			N_{kl}
		APN	AD	ADM	FOM	POV	Dunn	SIL	
VP+2	Optimalno	0.08	125.60	30.53	49.90	53.34	0.07	0.54	3
	solucija	3	5	3	4	3	5	3	

Napomena. APN - prosječna proporcija nepreklapanja; AD – prosječna distanca između opservacija svrstanih u isti klaster na cjelom skupu i podskupu varijabli; ADM – prosječna distanca između centara klastera; FOM – prosječna intraklusterska varijansa za varijablu izostavljenu iz procedure klaster analize; POV - povezanost – tendencija da se međusobno najbliže opservacije svrstavaju u isti klaster; Dunn – Danov indeks (suma kvadrata koeficijenata pripadnosti opservacija klasteru, podjeljena brojem opservacija); SIL – širina siluete (mjera kompaktnosti klastera – veća vrijednost ukazuje na veću kompaktnost klastera; NKL - optimalan broj klastera –klustersko rješenje koje je imalo najveći broj optimalnih vrijednosti mjera stabilnosti i internih mjera.

Kako je je vidljivo iz tabele 9, nema potpunog slaganja među mjerama kohezivnosti klastera, kao ni među pokazateljima koji ukazuju na internu stabilnost. No, preovladavajuće je rješenje od 3 klastera kod obje grupe mjera. U prilog rješenju od tri klastera su i rezultati prosječne proporcije nepreklapanja (APN) i prosječne distance između centara klastera (ADM), dok kod internih mjera u prilog troklusterskog rješenja su rezultati mjera povezanosti (POV) i silueta koeficijent (SIL).

Tabela 10

Procjena redoslijeda klusterskih solucija prema modelu višekriterijumske validacije

	Rangovi klusterskih rješenja		
	I	II	III
VP+2	3	5	4

Primjenom algoritama višekriterijumske validacije, a na osnovu Paretove analize rangovane su klusterske solucije na osnovu indeksa validnosti koji su dobiveni primjenom tri procedure klaster analize. Sumarni prikaz rezultata dat je u tabeli 10. Rezultati višekriterijske validacije su u skladu sa rješenjima koja su dobivena primjenom mjera stabilnosti i mjera interne validacije klusterskih rješenja. Na osnovu svih dobivenih mjera zaključak je da je optimalno rješenje grupisanje ispitanika u tri tipa ličnosti.

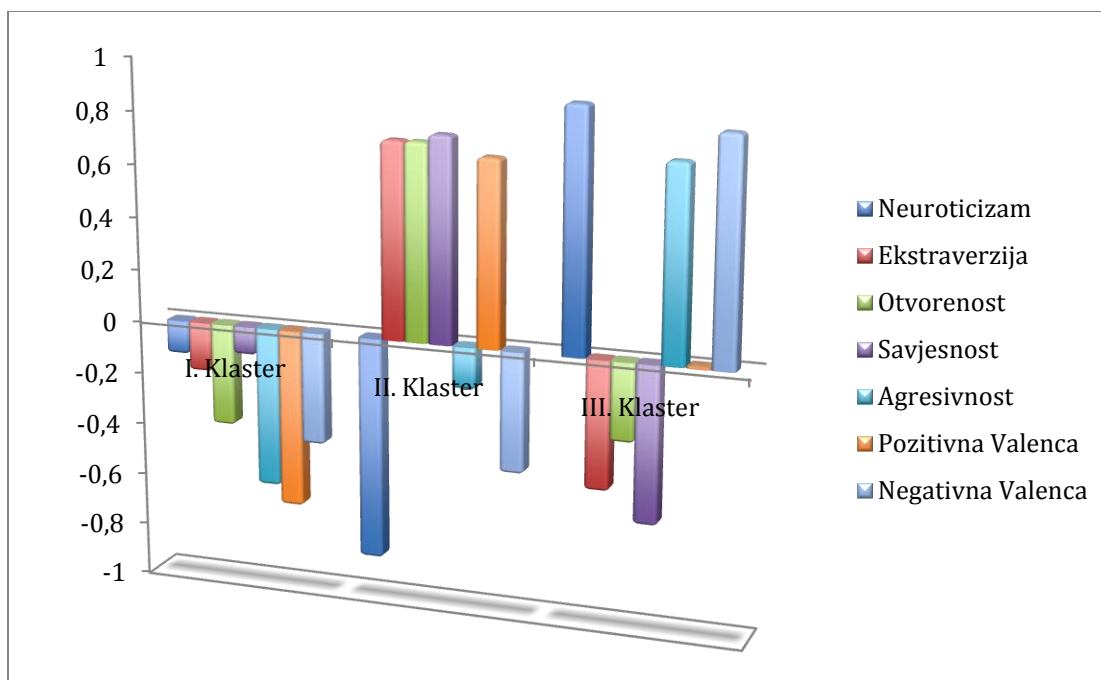
3.2.2. *Struktura klastera u prostoru ličnosti Velikih pet plus dva*

Kako se strukture tri izolovana klastera u najvećoj mjeri poklapaju sa strukturom prototipa ličnosti koju je u upotrebu uveo Blok (Block & Block, 1980) zadržana je nomenklatura koju je koristio Blok: hiperkontrolisani, rezilijentni i hipokontrolisani tip ličnosti.

Ispitanici prvog klastera (n=350) postižu snižene skorove na svim dimenzijama ličnosti. Rezultati na dimenzijama: Neuroticizam, Savjesnost i Ekstraverzija su blago sniženi dok su skorovi na skalama Otvorenost i Negativna valenca izraženije sniženi. Vrijednosti na skalama Agresivnost i Pozitivna valenca su upadljivo niski. Klaster je imenovan kao klaster hiperkontrolisanih. Po svojoj strukturi u velikoj mjeri je poklapa sa rezultatima koji su dobiveni na NEO-PI-R upitniku (Boehm et al, 2002; Schnabel et al., 2002). Konkretnije izolovani klaster se poklapa sa restriktivnim podtipom hiperkontrolisanih ispitanika. Visoka podudarnost nađena je i u odnosu na nalaze koji su dobiveni na upitniku Velikih pet plus dva (Čolović, 2012), sa neznatnim razlikama u izraženosti dimenzije Savjesnost.

Ispitanici drugog klastera (n=333) postižu izraženo visoke skorove na dimenzijama Savjesnost, Ekstraverzija, Otvorenost, i Pozitivna valenca, te izraženo niske skorove na dimenziji Neuroticizma. Skorovi na Negativnoj valenci su niski, dok su na dimenziji Agresivnosti skorovi blago sniženi. Klaster je označen kao klaster rezilijentnih. Po konstelaciji crta ličnosti klaster odražava tipičnu strukturu rezilijentnog tipa ličnosti koja je replicirana u velikom broju istraživanja (Robins et al., 1996; Asendorpf & Aken, 1999; Boehm et al., 2002; Rammstedt et al., 2004), također dobiveni rezultati su u saglasnosti sa strukturom rezilijentnog tipa ličnosti dobivenoj na upitniku Velikih pet plus dva (Čolović, 2012).

Entiteti grupisani u treći klaster (n=363) postižu izraženo visoke skorove na dimenzijama Neuroticizma, Negativna valenca i Agresivnost, dok su skorovi na Pozitivnoj valenci u nivou prosjeka. Skorovi na Otvorenosti i Ekstraverziji su sniženi, a izraženo sniženi na dimenziji Savjesnosti. Struktura klastera u znatnoj mjeri odgovara klusterskom rješenju hipokontrolisanih ispitanika koji su identifikovani u ranijim studijama (Čolović, 2012) uz neznatne razlike u izraženosti dimenzije Pozitivne valence. Rezultati su također saglasni i sa istraživanjima koja su provedena na drugim samoopisnim upitnicama, te bihevioralnim skalama procjene koji su zasnovani na petofaktorskom modelu ličnosti (Schnabel et al., 2002).



Grafik 1. Struktura izdvojenih klastera u prostoru upitnika Velikih pet plus dva

Na pet dimenzija ličnosti registrovane su statistički značajne razlike između svih klastera. Najizraženije razlike otkrivene su na dimenziji Neuroticizma: $F(2,1043)= 581.21$ $p=.01$ $\eta_p^2=.53$ gdje su hipokontrolisani ispitanici imali najizraženije skorove; zatim slijedi dimenzija Pozitivna valenca: $F(2,1043)= 316.39$ $p=.01$ $\eta_p^2=.38$ sa najvišim prosječnim skorovima kod rezilijentnih ispitanika; Agresivnost: $F(2,1043)= 243.89$ $p=.01$ $\eta_p^2=.32$ sa najizraženijim prosječnim skorom kod hipokontrolisanih ispitanika; Savjesnost $F(2,1043)= 243.28$ $p=.01$ $\eta_p^2=.32$ kod ove dimenzije najviši prosječni skor su imali ispitanici iz klastera rezilijentnih; Ekstraverzija $F(2,1043)= 197.11$ $p=.01$ $\eta_p^2=.27$ kao i kod dimenzije Savjesnost i na dimenziji Ekstraverzije, najviše prosječne skorove imali su ispitanici iz klastera rezilijentnih. Na dimenziji Otvorenost, $F(2,1043)= 178.74$ $p=.01$ $\eta_p^2=.25$, nije nađena statistički značajna razlika između klastera hiperkontrolisanih i hipokontrolisanih ispitanika. Dok kod dimenzije Negativna valenca, $F(2,1043)= 240.01$ $p=.01$ $\eta_p^2=.31$, nema statistički značajne razlike između klastera hiperkontrolisanih i rezilijentnih. Dobiveni rezultati su uglavnom u skladu sa rezultatima koje su dobiveni u ranijim istraživanjima koja su provedena u Republici Srbiji (Čolović, 2012).

3.3. Analiza upitnika vrijednosti

Vrijedonosni sistem ispitanika mjeren je u skladu sa postavkama Švarcove teorije koja pretpostavlja postojanje deset osnovnih motivacijskih vrijednosti. U radu su kod provođenja odgovarajućih analiza korišteni sumativni skorovi za svaki vrijedonosni tip. Kako su u većini istraživanja, (Schermer, Feather, Zhu i Martin 2008; Ferić 2009) skorovi umjesto preko sumativnih, iskazani preko prosječnih skalnih vrijednosti stavki u cilju lakše komparacije i upoređivanja, izvedene su i prosječne skalne vrijednosti za svaki od vrijedonosnih tipova. Prednost ovakvog pristupa odražava se u većoj fleksibilnosti kod komparacije rezultata koji su dobiveni na upitnicima sa različitim brojem stavki. Pored toga moguće je jednostavnije utvrditi hijerarhijsku preferenciju ispitanika.

Tabela 11
Deskriptivni pokazatelji za vrijedonosne tipove

Vrijedonosni tip	Min	Maks	M_{lk}^*	σ_{lk}^*	M	σ	Sk	K
Dobronamjernost	8	24	18.36	3.31	4.59	0.83	-0.52	-0.05
Univerzalnost	13	36	27.52	4.79	4.59	0.80	-0.37	-0.43
Nezavisnost	7	24	17.64	3.31	4.41	0.83	-0.24	-0.29
Poticaj	3	18	11.16	3.58	3.72	1.19	0.01	-0.70
Hedonizam	3	18	12.56	3.58	4.19	1.19	-0.36	-0.56
Postignuće	4	24	15.48	4.36	3.87	1.09	-0.01	-0.60
Moć	3	18	7.71	3.39	2.57	1.13	0.64	-0.15
Sigurnost	9	30	21.86	4.32	4.37	0.86	-0.40	-0.35
Konformizam	6	24	17.18	3.68	4.30	0.92	-0.29	-0.37
Tradicija	4	24	15.48	3.96	3.87	0.99	-0.19	-0.48

Napomena. M_{lk}^* -Aritmetička sredina linearne kombinacije; σ_{lk}^* -standardna devijacija linearne kombinacije

Deskriptivni pokazatelji za sve vrijedonosne tipove dati su u tabeli 11. Najviše prosječne skalne vrijednosti ispitanici su ostvarili na skalama Dobronamjernost i Univerzalnost, a najniže na skalama Moć i Poticaj. Raspršenje rezultata na svim skalama je umjereno i relativno ujednačeno. Raspodjela skorova na skala ne odstupa značajnije od modela normalne gustine. Dobiveni rezultati su velikoj mjeri podudarni sa rezultatima koje je dobio Švarc u svojim istraživanjima (Schwartz & Bardi, 2001) na staroj verziji upitnika o vrijednostima, također postoji visok stepen podudarnosti u hijerarhijskoj organizaciji sa rezultatima istraživanja koji su dobiveni u zemljama Zapadne Evrope u sklopu programa evropskih društvenih ispitivanja (Noseleit, 2010). U odnosu na države koje su nekada bile sastavni dio Jugoslavije Sloveniju i Hrvatsku rezultati se u izvjesnoj mjeri razlikuju. Prema podacima iz šestog ciklusa evropskih društvenih istraživanja koji je realizovan tokom 2012. godine³, kod slovenskih građana najdominantnije preferirane vrijednosti su: Sigurnost, Univerzalnost i Tradicija, a najmanje preferirane vrijednost jesu Moć i Poticaj. I podaci prikupljeni u Republici Hrvatskoj u sklopu evropskih društvenih istraživanja (5 ciklus) tokom 2010.⁴ godine, ukazuju da hrvatski građani visoko rangiraju vrijednosti Sigurnost i Tradicija.

Tabela 12
Produkt moment korelacije između 10 osnovnih motivacionih vrijednosti

	Dobronam.	Univerzal.	Nezavis.	Poticaj	Hedoniz.	Postign.	Moć	Sigu.	Konform.	Tradic.
Dobronamjernost	-	.32	-.03	-.19	-.19	-.41	-.48	-.05	.19	.12
Univerzalnost	.57	-	-.06	-.38	-.36	-.50	-.47	.15	.25	.10
Nezavisnost	.40	.41	-	.17	.08	.09	.00	-.21	-.33	-.38
Poticaj	.25	.13	.50	-	.47	.19	.17	-.40	-.49	-.37
Hedonizam	.26	.17	.47	.64	-	.22	.08	-.31	-.43	-.37
Postignuće	.17	.14	.49	.46	.50	-	.41	-.20	-.40	-.39
Moć	-.18	-.16	.18	.30	.26	.51	-	-.25	-.37	-.27
Sigurnost	.41	.55	.35	.14	.22	.33	.03	-	.22	.05
Konformizam	.50	.55	.20	.00	.08	.14	-.12	.54	-	.35
Tradicija	.39	.37	.05	-.01	.02	.03	-.11	.37	.56	-

³ <http://www.europeansocialsurvey.org/download.html?file=ESS6SI&c=SI&y=2012>

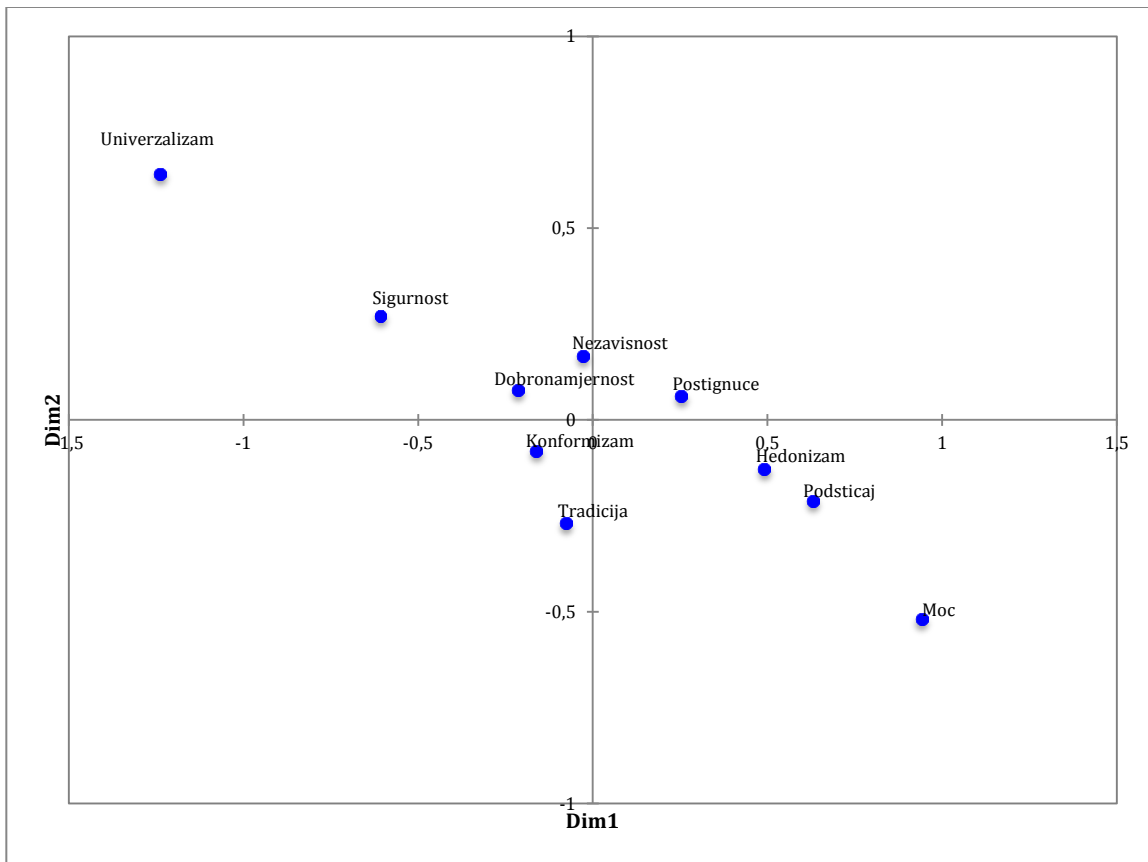
⁴ <http://www.europeansocialsurvey.org/data/country.html?c=croatia>

U skladu sa tim trendom su i neki stariji podaci prikupljeni u Hrvatskoj (Ferić, 2009). Kako je Švarc svoj model predstavio kroz model kvazi-cirkumpleksa određeni vrijedonosni tipovi su međusobno suprotstavljeni tj. negativno su povezani, dok bi drugi trebali biti pozitivno povezani. Vrijednosti koje su prostorno blisko postavljene trebale bi biti u pozitivnoj korelaciji, dok bi vrijednosti koje su udaljene jedna od druge trebale biti u negativnoj vezi.

U tabeli 12 prikazane su korelacije među deset motivacijskih tipova vrijednosti. U donjem dijelu matrice su date korelacije među sirovim skorovima, dok su u gornjem dijelu matrice prezentirane korelacije na «ipsatizovanim» skorovima. Prosječna korelacija među vrijednostima iznosi .27. Vrijednosti koje su u teorijskom smislu međusobno suprotstavljene koreliraju u rasponu od .00 do .35 među sirovim skorovima, dok se među ipsatizovanim skorovima korelacije kreću od -.21 do -.47. Kod konvergentnih vrijednosti sve korelacije izvedene na sirovim skorovima su pozitivne i statistički značajne. Vrijednosti koje čini vrijedonosni skup Zadržavanje tradicionalnih odnosa (Konformizam, Tradicija i Sigurnost) koreliraju u rasponu od .37 do .56, vrijednosti iz skupa koji je označen kao Otvorenost za promjene (Nezavisnot, Poticaj i Hedonizam), takođe umjereno pozitivno koreliraju u rasponu od .47 do .64. Vrijednosti Univerzalnost i Dobronamjernost pripadaju klasteru Vlastito odricanje i umjerno pozitivno koreliraju. Vrijednosti iz skupa koji je Švarc označio kao Samounapređenje (Postignuće, Moć i Hedonizam) koreliraju pozitivno u rasponu od .26 do .51. Korelacije među ipsatiziranim skorovima u sva četiri skupa su dosljedno niže od vrijednosti koji su ostvarene na sirovim skorovima. Smjer i magnituda povezanosti konvergentnih vrijednosti u većoj mjeri je u skladu sa pretpostavkama Švarcove teorije o motivacionim vrijednostima. Nešto problematičnije su relacije kod vrijednosti koje su teorijski suprotstavljene. Visina i smjer asocijacija među nekomplementarnim vrijednostima, naročito onih dobivenih na bruto skorovima, jasno upućuju da dobiveni podaci relativno slabo konvergiraju sa teorijskim modelom cirkumpleksa koga je pretpostavio Švarc. Dobiveni rezultati ne odstupaju od ranijih nalaza koji ukazuju na umjeren ili niži stepen povezanosti među vrijednostima koje su međusobno suprotstavljene (Hinz et al., 2005; Lin & Duckitt, 2007). Najuočljivije odstupanje od teorijskog modela je u slabijoj negativnoj povezanosti među vrijednostima Sigurnost i Nezavisnost.

Kod evaluacije teorije vrijednosti, a naročito kod ispitivanja njene strukture preko upitnika koje je razvio Švarc se koristio metodom multidimenzionalnog skaliranja (Guttman-Lingoesa analiza najmanjih udaljenosti), mada se u kasnijim radovima koristio i metodom konfirmativne faktorske analize (Schwartz, & Boehnke, 2004). Takav pristup kasnije je prihvaćen i od drugih autora koji se bave ispitivanjem vrijednosti (Hinz et al., 2005). U skladu sa tim, kod ispitivanja strukture upitnika PVQ korišćen je metod multidimenzioonalnog skaliranja PROXSCAL. Metod multidimenzioonalnog skaliranja PROXSCAL (proksimalno skaliranje), koji je implementiran u softverski paket SPSS, koristi algoritam iterativne majorizacije (Scaling by Majorizing a Complex Function -SMACOF). Metod Proxscal radi na matricama euklidskih distanci, a ne na matricama kvadriranih distanci, a dopušteno je korištenje i asimptotičnih matrica. Normalizovani indeks stresa pruža relativnu mjeru za procjenu kvaliteta izdvojenih solucija. U odnosu na druge metode PROXSCAL ima nekoliko prednosti. Metode poput SSA-Smallest Space Analysis (analiza najmanjih udaljenosti) (SPSS-ova procedura PREFSCAL) i MINISSA (statistički paket Statistika) ne pružaju garanciju za monotonost konvergencija, dok se metoda ALSCAL-Alternating Least Squares (naizmjenični najmanji kvadrati) zasniva na algoritmu ALS koji konvertuje udaljenosti u kvadrirane distance. To znači da se analiza ne vrši na originalnim nego na izvedenim podacima. Nastuprot tome metod PROXSCAL ne pravi apriorne konverzacije podataka (Blasius & Greenance, 2014; Commandeur & Heiser, 1993).

Na osnovu indeksa fita (stress indeksi) kao najadekvatnija izabrana je dvodimezinalna solucija. Iskorištena je klasična metoda MDS koja je zasnovana na matrici euklidskih distanci, a kod skaliranja je odabran metod identiteta uparen sa ordinalnim transformacijama. Na osnovu indeksa stresa (stres I=.03; stres II=.06) kao i na osnovu procjene raspršenja DAF=.99, te Takerovog koeficijenta kongruentnosti (c=.99) može se konstatovati da skala vrijednosti ima zavidan stepen fitovanja, no za razliku od rezultata koje je dobio Švarc vrijednosti ne podržavaju pretpostavku kvazi-cirkumpleks modela (Grafik 2). Osim toga postoje bitna odstupanja od postuliranog teorijskog poretka.



Grafik 2. Dvodimenzionalna prikaz strukture 10 Švarcovih motivacionih vrijednosti

Kako je vidljivo na grafikonu 2 deset vrijednosti iz Švarcovog modela ne obrazuju formu kruga. Pored toga među vrijednostima koje bi trebale biti relativno usko grupisane (povezane) primjetne su velike distorzije. Najistaknutiji "outlieri" su velike udaljenosti između vrijednosti Sigurnost i Moć, zatim vrijednosti Univerzalnost i Dobronamjernost te vrijednosti Nezavisnost, Poticaj i Hedonizam. Prema pretpostavljenom modelu vrijednost Sigurnost pripada kvadrantu Zadržavanje tradicionalnih odnosa (konzervacija) zajedno sa vrijednostima Tradicija i Konformizam, nasuprot pretpostavljenom modelu gdje je Sigurnost usko povezana sa vrijednostima koje pripadaju kvadrantu Sopstveno odricanje tj. vrijednostima Univerzalnost i Dobronamjernost.

3.3.1. Konfirmacijska faktorska analiza vrijednosti višeg reda

Putem konfirmativne faktorske analize provjerena je faktorska valjanost vrijednosti višeg reda u Švarcovom sistemu motivacionih tipova vrijednosti. Prema Švarcu deset osnovnih vrijednosti grade 4 opštije vrijednosti višeg reda: Sopstveno odricanje, Samounapređenje, Zadržavanje tradicionalnih odnosa i Otvorenost za promjene. Prema teorijskom modelu Sopstveno odricanje uključuje vrijednosti: Univerzalnost i Dobronamjernost; Samounapređenje uključuje vrijednosti Postignuća, Moći i Hedonizma, vrijedonosni tip Zadržavanje tradicionalnih odnosa sastavljen je od vrijednosti Konformizam, Tradicija i Sigurnost; dok Otvorenost za promjenu uključuje vrijednosti Nezavisnost, Poticaj i Hedonizam. Kako u Švarcovoju strukturi kvazi-cirkumleksa bazična vrijednost Hedonizam leži između dimenzija Vlastitog probitka i Otvorenosti za promjene ista je uključena u obje dimenzije višeg reda. Prema uzoru na ranije studije (Spini, 2003, Cieciuch & Davidov, 2012; Cieciuch, Schwartz i Vecchione, 2013) četiri konfirmativna modela testirana su separatno. U skladu sa raširenom praksom (Hu & Bentler, 1999; Brown, 2006) odabrano je pet opštih i komparativnih indeksa fita za procjenu modela koji su prikazani u tabeli 13.

Tabela 13
Opšte mjere fita za Švarcove vrijedonosne tipove višeg reda

Vrijednost	χ^2	df	p	SRMR	RMSEA	CFI	TLI
Sopstveno odricanje	134.29	34	0.00	0.041	0.053	0.98	0.97
Samounapređenje	185.55	32	0.00	0.046	0.068	0.98	0.97
Zadržavanje tradicionalnih odnosa	360.10	32	0.00	0.053	0.068	0.94	0.93
Otvorenost za promjene	245.41	32	0.00	0.053	0.080	0.96	0.95

Napomena. SRMR-standardizovani korijen prosječnih kvadrata reziduala; RMSEA-korijen kvadrirane greške aproksimacije; CFI-komparativni indeks fita; TLI-Tucker-Lewisov indeks fita

Svi indikatori fita ukazuju da vrijednost Samoodricanje ima dobro fitovanje u odnosu na pretpostavljenu strukturu. Preostale vrijednosti se "poklapaju" u znatno manjoj mjeri sa teorijskim modelom. Vrijednosti "najvažnijeg" opšteg indikator slaganja RMSEA, kod vrijedonosnog klastera Vlastiti probitak i Otvorenost za promjene, upućuju na zaključak da je

slaganje sa teorijskim modelom upitno, dok preostali indikatori fita, SRMR, CFI i TLI ukazuju na relativno prihvatljivo fitovanje. Svi indikatori fita ukazuju na loše fitovanje kod vrijedonosnog klastera Zadržavanje tradicionalnih odnosa. Opšti pokazatelj fita hi-kvadrat zbog svojih ograničenja nije uzet u razmatranje (Brown, 2006). Zanimljivo je pomenuti da je i u većini dosadašnjih studija klaster Zadržavanje tradicionalnih odnosa imao skromne indikatore fita. Sijakijuč i Davidov (Cieciuch & Davidov, 2012) našli su loše slaganje ovog klastera uprkos činjenici da su reformulisali model tako što su vrijednosti Tradicija i Konformizam objedinili u jednu metakategoriju.

3.3.2. Razlike među preferencijama vrijednosti: uticaj obrazovanja, hronološke dobi i spola

U brojnim istraživanja potvrđeno je da na preferenciju vrijednosti utiču različiti faktori kao što su hronološka dob, spol, socio-ekonomski status, obrazovanje i religioznost (Rokeach, 1973; Schwartz & Bardi, 2001, Prince-Gibson & Schwartz, 1998; Schwartz & Rubel, 2005; Verkasalo et al., 2009). Kako je to uobičajeno, posredstvom višestruke analize varijanse (MANOVA) ispitana je razlika u procjeni vrijedonosnih preferencija u odnosu na faktore: hronološka dob, spol, stepen obrazovanja i ekonomski status. Kategorija nacionalna pripadnost nije razmatrana jer uzorak nije obuhvaćao reprezentativan broj ispitanika iz reda sva tri konstitucionalna naroda za adekvatnu komparaciju. Hronološka dob je kategorizirana na tri starosna nivoa: do 25 godina, od 25 do 35 godina i stariji od 35 godina. Obrazovni status je podjeljen na četiri nivoa: osnovna škola, srednja škola, ispitanici u procesu obrazovanja (studenti), ispitanici sa završenim fakultetom. Na osnovu porodičnih primanja ispitanici su podjeljeni u četiri grupe: primanja do 500 KM, primanja od 500 do 1000 KM, primanja od 1000 do 2000 KM, te primanja preko 2000 KM.

Tabela 14
Multivarijantni F omjeri za glavne i interakcijske efekte sa parcijalnim mjerama veličine doprinosa

Efect	Wilksova λ	F	Međugrupni df	Unutargrupni df	p	Parcijalni η^2
odsječak	.11	721.64	10.00	949.00	.001	.884
pol	.98	1.40	10.00	949.00	.172	.015
prihodi	.96	1.10	30.00	2786.17	.324	.011
obrazovanje	.96	1.19	30.00	2812.59	.221	.012
dob	.94	2.63	20.00	1898.00	.001	.027
pol x plata	.98	0.52	30.00	2786.17	.985	.005
pol x obraz	.96	0.78	40.00	3600.35	.834	.008
pol x dob	.97	1.00	20.00	1898.00	.447	.011
plata x obraz	.90	0.94	100.00	6806.42	.640	.010
plata x dob	.94	0.89	60.00	4977.16	.706	.009
obraz x dob	.93	0.86	70.00	5540.39	.774	.009
pol x plata x obraz	.90	1.02	90.00	6446.69	.419	.011
pol x plata x dob	.93	1.13	60.00	4977.16	.228	.012
pol x obraz x dob	.96	0.68	50.00	4331.47	.957	.007
plata x obraz x dob	.87	1.06	120.00	7379.99	.310	.013
pol x plata x obraz x dob	.94	0.93	60.00	4977.16	.614	.010

Kod interpretacije rezultata uzet je u obzir i podatak o homogenosti varijančno-kovarijančnih matrica koja je provjerena posredstvom Boksovog M statistika. Boksov M statistik procenjen preko F omjera iznosi $F=1.11$ (1430, 64089.75) $p < .01$, i ukazuje da kovarijančno-varijančne matrice nisu podjednake na svim podnivoima prediktorskih varijabli. Rezultati višestruke analize varijanse, tabela 14, pokazuju da samo dob statistički značajno utiče na preferenciju vrijednosti, dok preostali faktori kao i njihova interakcija nemaju uticaja na preferenciju vrijednosti.

Za kategorijalnu varijablu dob vrijednost Vilkoksovog statistika lambda iznosi $\lambda = .94$ a ista pretvorena u Fišerovu F vrijednost iznosi $F=2.63$ (20, 1898) $p < .01$, ukazujući na statistički značajnu razliku između hronološke dobi i motivacionih tipova vrijednosti. Iako treba naglasiti da je efekat krajnje marginalan: tek oko 3% od ukupne varijanse moguće je objasniti dobnim razlikama. U tabeli 15 dati su rezultati jednosmjene analize varijanse za faktor dob čiji je efekat

procjenjen kao statistički značajan. Kod evaluacije značajnosti kao kriterij prihvaćen je konzervativniji kriterij ($\alpha=.016$) u skladu sa Bolferonijevom korekcijom.

Tabela 15
Univarijantni F omjeri i parcijalne mjere veličine efekta u odnosu na faktor hronološka dob

Vrijednosti	Marginalna suma kvadrata	df	Prosječni kvadrati	F	p	Parcialni η^2
Dobronamjernost	86.77	2	43.38	3.98	.019	.008
Univerzalizam	1067.78	2	533.89	24.30	.000	.045
Nezavisnost	48.45	2	24.22	2.21	.110	.004
Poticaj	1216.54	2	608.27	51.97	.000	.091
Hedonizam	784.22	2	392.11	32.60	.000	.059
Postignuce	756.67	2	378.33	20.69	.000	.038
Moć	166.09	2	83.04	7.31	.001	.014
Sigurnost	334.32	2	167.16	9.08	.000	.017
Konformizam	421.32	2	210.66	16.00	.000	.030
Tradicija	93.83	2	46.91	3.00	.050	.006

U skladu sa usvojenim alfa nivoom značajnosti sedam motivacionih vrijednosti statistički značajno se razlikuju u odnosu na hronološku dob: Univerzalnost, Poticaj, Hedonizam, Postignuce, Moć, Sigurnost i Konformizam. Veličina efekta je marginalna i kreće se od 1% kod vrijednosti Moć, pa sve do 9% objašnjene varijanse kod vrijednosti Poticaj. U skladu sa rezultatima Boksovog testa homogenosti kovarijansne matrice kao odgovarajući test naknadne komparacije odabran je test raspona Danetov C koji je robustan na nejednakost varijansi (Sahai & Ageel, 2000). U tabeli 16 prikazani su statistički značajne post-hoc komparacije.

Tabela 16
Duneovi C testovi raspona

		Dobne kategorije			
		25- 35		35>	
		ΔM	Std. greška	ΔM	Std. greška
Univerzalizam	25<	-1.41*	.42	-2.17*	.31
	25- 35	-	-	-.76	.42
Poticaj	25<	1.07*	.30	2.35*	.23
	25- 35	-	-	1.28*	.31
Hedonizam	25<	.36	.30	1.85*	.23
	25- 35	-	-	1.49*	.32
Postignuće	25<	.66	.39	1.85*	.28
	25- 35	-	-	1.19*	.40
Moć	25<	.22	.31	.86*	.22
	25- 35	-	-	.64	.30
Sigurnost	25<	-.66	.39	-1.22*	.28
	25- 35	-	-	-.56	.39
Konformizam	25<	-1.11*	.34	-1.31*	.23
	25- 35	-	-	-.20	.34

Rezultati ukazuju na tendenciju da stariji ispitanici više preferiraju vrijednosti Univerzalizama: ispitanici starosti preko 35 godina te ispitanici starosti od 25 od 35 godina statistički značajno imaju više skorove u odnosu na ispitanike do 25 godina. Suprotno tome mlađe osobe više pažnje daju vrijednosti Poticaj. Mlađe osobe imaju tendenciju, takođe da ostvaruju više skorove na vrijednostima iz skupa Samounapređenja tj. na vrijednostima: Postignuće, Moć i Hedonizam. Na sve tri vrijednosti osobe mlađe od 25 godina imale su statistički značajno više skorove u odnosu na osobe starije od 35 godina. No, kod reda vrijednosti koje se odnose na Zadržavanje tradicionalnih odnosa (Konformizam, Sigurnost) situacija je drugačija te osobe starije od 35 godina imaju statistički značajno više skorove u odnosu na mlađe osobe. Dobiveni rezultati u izvjesnoj mjeri odstupaju od dosadašnjih nalaza koji ukazuju da "mlađe" osobe daju veći značaj vrijednostima iz vrijedonosnog klastera Otvorenost za promjene (Nezavisnost, Hedonizam) i klastera Sopstveno odricanje (Dobronamjernost, Univerzalnost). Na drugoj strani postoji viši stepen kongruentnosti kod rezultata koji se odnose na vrijednosti iz klastera Zadržavanje tradicionalnih odnosa (Konformizam, Tradicija), gdje rezultati dosljedno

pokazuju da starije osobe ostvaruju više rezultate (Shoham et al., 1998; Schwartz & Bardi, 2001; Knafo, 2003).

3.4. Tipovi ličnosti i vrijednosti

Da li se u pogledu vrijedonosnog profila međusobno razlikuju osobe koje pripadaju rezilijentnom, hipokontrolisanom i hiperkontrolisanom tipu ličnosti ispitano je posredstvom jednofaktorske multivarijatne analize varijanse. U analizu je uključeno svih deset motivacionih tipova vrijednosti. Opisni pokazatelji za sistem motivacionih tipova vrijednosti prema tipovima ličnosti prikazani su u tabeli 17. Rezilijentni ispitanici na svim vrijednostima imaju nešto više prosječne skorove, izuzetak čine vrijednosti Tradicija i Moć, gdje su ispitanici koji pripadaju hiperkontrolisanom odnosno hipokontrolisanom tipu ličnosti ostvarili više prosječne skorove.

Kako je u uvodnoj predanalizi detektovano narušavanje uslova o homogenosti kovarijansi (Boksov M test=244.14, $F=2.19$ $p<.001$) procjena značajnosti modela zasnovana je na Pilai-Bartletovom kriteriju koji je robusnija i pouzdanija mjera procjene proporcije objašnjene varijanse u slučaju kada su narušene pretpostavke za MANOVA-u (Tabachnick & Fidell, 2009).

Tabela 17

Aritmetičke sredine i standardne devijacije osnovnih vrijednosti u odnosu na tip ličnosti

	Hiperkontrolisani(a)		Rezilijentni(b)		Hipokontrolisani(c)	
	M	σ	M	σ	M	σ
Dobrohotnost	18.34 _{a,b}	2.94	19.69 _{b,c}	3.00	17.15 _{a,c}	3.44
Univerzalnost	27.82 _{a,b}	4.40	29.09 _{b,c}	4.50	25.79 _{a,c}	4.85
Nezavisnost	16.63 _{a,b}	2.98	19.71 _{b,c}	2.71	16.71 _{c,c}	3.23
Stimulacija	9.54 _{a,b}	3.15	12.72 _{b,c}	3.45	11.29 _{a,c}	3.42
Hedonizam	11.19 _{a,b}	3.48	14.04 _{b,c}	3.15	12.51 _{a,c}	3.49
Postignuće	13.50 _{a,b}	3.85	17.31 _{b,c}	4.27	15.68 _{a,c}	4.10
Moć	5.94 _{a,b}	2.42	8.12 _{b,c}	3.45	9.02 _{a,c}	3.40
Sigurnost	21.85 _{a,b}	4.14	23.10 _{b,c}	4.19	20.73 _{a,c}	4.29
Konformizam	17.53 _{b,b}	3.33	17.88 _{b,c}	3.85	16.19 _{a,c}	3.62
Tradicija	16.00 _{b,b}	3.62	15.53 _{c,c}	4.23	14.90 _{a,c}	3.94

Napomena. Arit. sredine označene istim subskriptorom ne razlikuju se stat. značajno ($p > .001$) na Bonferonijevom testu naknadnih komparacija

Rezultati analize varijanse pokazali su da tip ličnosti ima uticaj na vrijednosni profil ispitanika: $V = .40$, $F(20, 2070) = 25.77$, $p < .001$. Na osnovi dobivenih vrijednosti može se konstatovati da se oko 40% varijanse sistema vrijednosti može objasniti na osnovu tipološke kategorizacije ličnosti. Rezultati univarijantnih testova značajnosti razlika među srednjim vrijednostima (tabela 18) pokazuju da se tipovi ličnosti razlikuju na nivou svih vrijednosti. Prema visini parcijalnog η^2 jačina efekta po Jakobu Koenu se kvalitativno može izraziti kao mala ($\eta^2 \geq .01$), srednja ($\eta^2 \geq .06$) i velika ($\eta^2 \geq .14$) (Stevens 2009). U skladu sa tim dvije vrijednosti imaju veliku jačinu efekta (Nezavisnost i Moć), pet vrijednosti ima srednju veličinu (Dobronamjernost, Univerzalnost, Postignuće, Hedonizam i Poticaj), dok na preostale vrijednosti (Sigurnost, Konformizam i Tradicija) tipovi ličnosti imaju mali efekat. Za testiranje naknadnih komparacija odabran je Bonferonijev test. Test predstavlja relativno dobar balans između krajnje konzervativnih (Scheffe) i liberalnih (Fisher LSD) postupaka za procjenu značajnosti razlika (Sahai & Ageel, 2000).

Tabela 18
Univarijantni F omjeri i parcijalne mjere veličine efekta

	Marginalna suma kvadrata	df	Prosječni kvadrati	F	p	Parcijalni η^2
Dobronamjernost	1117.701	2	558.850	56.536	.000	.098
Univerzalizam	1947.471	2	973.736	46.140	.000	.081
Nezavisnost	2101.115	2	1050.558	117.058	.000	.183
Poticaj	1745.641	2	872.821	77.927	.000	.130
Hedonizam	1387.606	2	693.803	60.413	.000	.104
Postignuce	2500.190	2	1250.095	75.164	.000	.126
Moć	1779.041	2	889.521	90.813	.000	.148
Sigurnost	982.251	2	491.125	27.650	.000	.050
Konformizam	559.652	2	279.826	21.510	.000	.040
Tradicija	215.076	2	107.538	6.930	.001	.013

Rezultati Bonferonijevog testa naknadnih komparacija pokazali su da tip ličnosti nije imao potpuni efekat samo na tri vrijednosti: Nezavisnost, Konformizam i Tradicija, dok su na preostalim vrijednostima utvrđene statistički značajne razlike između sva tri tipa ličnosti. U prosjeku rezilijentni tip je ostvario statistički značajno više skorove u odnosu na hiperkontrolisani i hipokontrolisani tip na vrijednostima: Dobronamjernost, Univerzalnost, Nezavisnost, Poticaj, Hedonizam, Postignuce i Sigurnost. Hiperkontrolisane osobe u odnosu na hipokontrolisane ispitanike ostvarile su statistički značajno više skorove na vrijednostima: Dobronamjernost, Univerzalnost, Sigurnost, Konformizam i Tradicija, a statistički značajno niže prosječne skorove na vrijednostima: Poticaj, Hedonizam, Postignuce i Moć.

Kako bi se jasnije proniknulo u način na koji se vrijednosti "vežu" uz tipove ličnosti analiza varijanse je dopunjena sa diskriminativnom analizom. Diskriminativnom analizom izdvojene su dvije statistički značajne funkcije. Nakon izolacije prve diskriminacione funkcije $F_{(20, 2068)}=25.78$ $p<0.01$ preostale asocijacije između vrijednosti i tipova ličnosti doprinijele su da i druga funkcija bude statistički značajna: $F_{(9, 1035)}=25.33$ $p<0.01$, što upućuje da se vrijedonosna preferencija ispitanika statistički značajno razlikuje u odnosu na tip ličnosti. Prvom diskriminativnom funkcijom objašnjeno je oko 22% ($\eta^2=.22$; $r_c=.47$) varijanse. Druga

diskriminativna funkcija obuhvata oko 18% varijanse ($\eta^2=.18$; $r_c=.42$) Od ukupno objašnjenog varijabiliteta prva funkcija obuhvata oko 56% međugrupne varijanse dok druga funkcija obuhvata preostalih 44% varijanse.

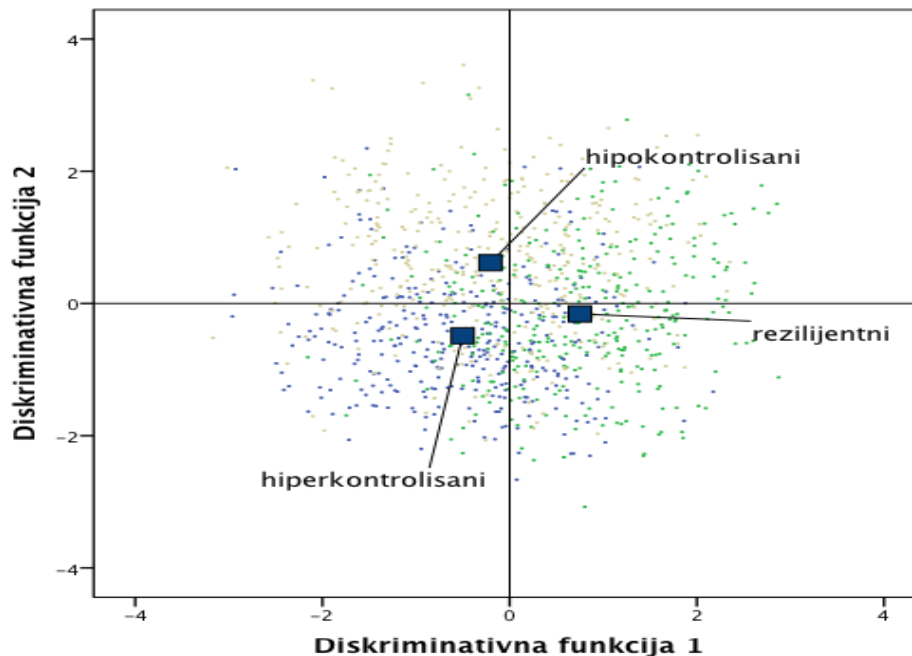
Tabela 19

Korelacije osnovnih vrijednosti sa diskriminacionim funkcijama (matrica strukture) i standardizirani diskriminativni koeficijenti

Prediktorske varijable	Korelacije sa diskrimin. f-jama		Stand. diskrimin. koeficijenti	
	Funkcija 1	Funkcija 2	Funkcija 1	Funkcija 2
Dobronamjernost	.88*	-.21	.25	-.17
Univerzalizam	.68*	.29	.02	-.09
Nezavisnost	.67*	.30	.54	-.37
Poticaj	.62*	.19	.22	.27
Hedonizam	.35	.80*	.11	.06
Postignuće	.35	-.49*	.22	.06
Moć	.46	-.47*	.07	.75
Sigurnost	.18	-.38*	-.01	-.22
Konformizam	.32	-.33*	.05	-.06
Tradicija	-.03	-.24*	-.18	.03

Prema konsenzusu statističara (Tabachnik i Fidell, 2007) smisleno je interpretirati samo koeficijente strukture koji objašnjavaju bar 10% varijanse tj. koeficijente koji imaju korelaciju bar $r = .33$. Sa prvom diskriminativnom funkcijom najjače asociraju vrijednosti Dobronamjernost, Univerzalnost, Nezavisnost i Poticaj, dok sa drugom diskriminativnom funkcijom visoko korelira vrijednost Hedonizam, te umjereno negativno koreliraju vrijednosti Postignuće i Moć. Parcijalni doprinos varijabli diskriminativnim funkcijama je bitno skromniji. Prvoj diskriminativnoj funkciji značajno pojedinačno doprinosi samo vrijednost Nezavisnost, dok drugoj funkciji značajno doprinose visoki skorovi na vrijednosti Moć, te niski skorovi na vrijednosti Nezavisnost. Na osnovu vrijednosti grupnih centroida može se zaključiti da na prvoj funkciji rezilijentni ispitanici imaju najvišu prosječnu vrijednost ($M=.79$), a hiperkontrolisani ispitanici najnižu ($M=-.50$), hipokontrolisani ispitanici imaju neznatno višu vrijednost ($M=-.20$). Na drugoj

diskriminativnoj funkciji najvišu proječnu vrijednost imaju hipokontrolisani ispitanici ($M=.62$), a najnižu hiperkontrolisani ispitanici ($M = -.49$), centroid za grupu rezilijentnih ispitanika iznosi $M = -.16$). U odnosu na Švarcov teorijski model vrijednosti može se zaključiti da prva diskriminativna funkcija predstavlja kombinaciju vrijednosnih klastera Vlastito odricanje i Otvorenost za promjene, dok druga diskriminativna funkcija predstavlja vrijednosti iz klastera Samounapređenja.



Grafik 3. Separacija tipova ličnosti na diskriminativnim funkcijama

3.5. Tipovi ličnosti, društveni stavovi, religioznost i humanističko-normativistička ideološka orijentacija

Prostor društvenih stavova obuhvaćen je skraćenom Ajzenkovom skalom društvenih stavova. Primjenom analize glavnih komponenti u prostoru društvenih stavova izdvojena su tri faktora sa karakterističnim korijenom većim od jedan (tabela 20). Primjena Hornovog postupka paralelne analize pokazala je da su prve dvije svojstvene vrijednosti veće od onih koje bismo mogli očekivati po osnovu slučajnosti (grafik 4).

U skladu sa tim u analizi su zadržana prva dva faktora koja su rotirana u promax poziciju. Zadržani faktori zajedno objašnjavaju oko 35% varijanse manifestnih varijabli. Prvi faktor predstavljen je sa sedam stavki i objašnjava oko 21% varijanse, dok drugi faktor predstavljen sa pet stavki obuhvata oko 14% varijanse manifestnih varijabli. Izdvojene dimenzije predstavljene su preko Anderson-Rubinijevih faktorskih skorova.

Tabela 20
Obuhvat varijanse komponenti na Ajzenkovoju skali društvenih stavova

	Prije rotacije				Nakon rotacije
	λ	λ_{sim}	% varijanse	Kum.% varijanse	λ
1	2.98	1.19	21.27	21.27	2.83
2	1.98	1.15	14.16	35.43	1.69
3	1.02	1.11	8.19	43.63	1.68

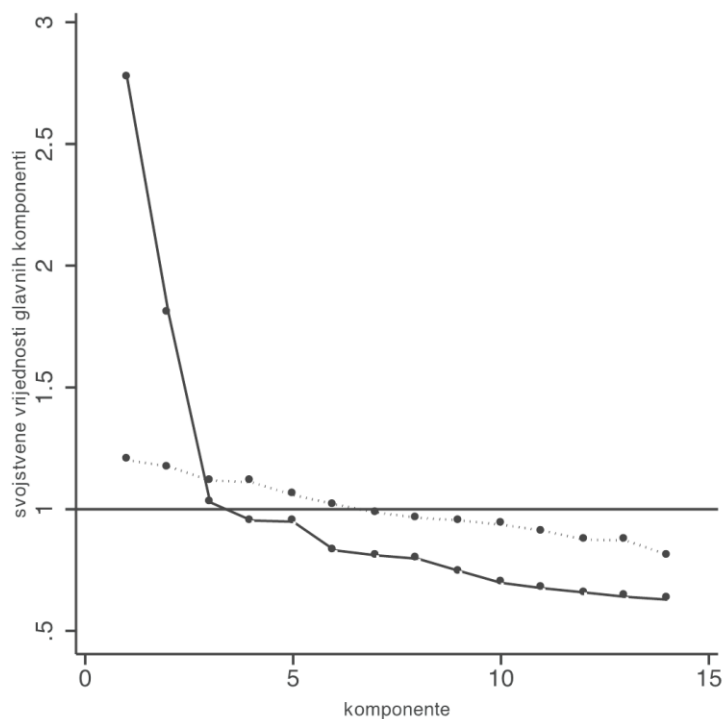
Napomena. λ_{sim} - slučajno generisane karakteristične vrijednosti

Na osnovu stavki koje imaju projekciju na prvi faktor isti je imenovan kao faktor Etnocentrizam. Etnocentrizam bi se mogao odrediti kao tendencija da se preferiraju osobe koje pripadaju vlastitoj naciji te sklonost da se drugi ljudi i grupe prosuđuju sa stanovišta vlastite grupe (primjer stavke: "*Pripadnici nekih nacionalnosti prirodno su manje vrijedni nego pripadnici moje nacije*"). Drugi faktor uslovno je imenovan kao Liberalizam jer je većina stavki vezana za pitanja seksualnih sloboda, toleranciju i oslobođenost od religioznih dogmi (*Muškarac i žena imaju pravo prije braka provjeriti da li jedno drugom seksualno odgovaraju*).

Tabela 21
Matrica sklopa za izolovane komponente (promaks rotacija) u prostoru Ajzenkove skale društvenih stavova

Stavke	1	2
Pripadnici nekih nacionalnosti prirodno su manje vrijedni nego pripadnici moje nacije.	.728	
Bilo bi najbolje kad bi pripadnici nekih nacija živjeli u odvojenim dijelovima naselja i išli u zasebne škole, kako bismo s njima što manje dolazili u dodir.	.713	
Obavezno vojno uvježbavanje u mirno doba bitan je uslov za opstanak naše	.64	

zemlje.	
Pripadnicima nekih nacija ne bi trebalo dopustiti da budu šefovi na poslu pripadnicima moje nacije.	.629
Ljudi koji nisu uspjeli u životu ne zaslužuju simpatije i pomoć uspješnih ljudi.	.624
Bez obzira na to što činila i kakve stavove zastupala, moja je zemlja uvijek u pravu, jer je moja domovina.	.423
Bilo koji oblik diskriminacije drugih nacija trebalo bi osuditi i strogo kazniti.	-.41
Muškarac i žena imaju pravo prije braka provjeriti da li jedno drugom seksualno odgovaraju.	.74
Seksualni odnosi izvan braka su neprihvatljivi.	-.69
Bog je izmišljotina ljudskog uma.	.608
Svaka osoba ima pravo uzeti sebi život, ako to želi; društvo se u to ne treba miješati.	.524
Važnije je održati red u društvu nego omogućiti neograničene slobode pojedincu.	.437
Danas se sve više i više ljudi miješa u stvari koje ih se ne tiču.	
Smrtna kazna je divljaštvo i trebalo bi je ukinuti.	



Grafik 4. Paralelna analiza na Ajzenkovej skali društvenih stavova

Analiza glavnih komponenti provedena je i na skupu stavki koje čine skalu religioznih uvjerenja. Samo prva glavna komponenta imala je svojstvenu vrijednost veću od jedan. Rezultati paralelne analize dali su podudarne rezultate, te je stoga u analizi zadržan samo jedan faktor koji objašnjava oko 50% varijanse manifestnih varijabli.

Tabela 21
Obuhvat varijanse komponenti na skali religioznih uvjerenja

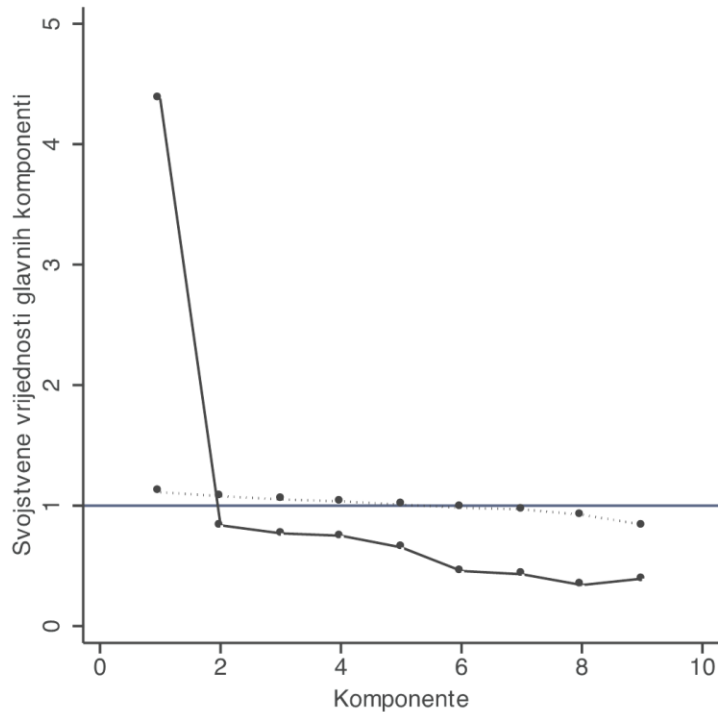
	λ	λ_{sim}	% varijanse	Kum.% varijanse
1	4.48	1.14	49.83	49.83
2	0.91	1.09	-	-

Napomena. λ_{sim} - slučajno generisane karakteristične vrijednosti

Tabela 22
Matrica strukture izolovane komponente u prostoru skale religioznih uvjerenja

	1
Sve što postoji nastalo je Božijom voljom.	.832
Za mene je značajno da provedem dosta vremena u molitvi.	.825
Cijeli moj život temelji se na mojoj vjeri.	.813
Niko ne bi trebao dovoditi u pitanje istinitost Svetih knjiga.	.808
Više puta sam bio svjestan prisutnosti božanskog.	.737
Mislim da Bog uopšte ne postoji.	-.651
Vjernik je samo onaj koji slijedi Božije zapovjedi.	.573
Slijedeće božijih zakona jedini je spas za čovječanstvo.	.530
Vjerujem u život poslije smrti.	.469

Skorovi na skali polariteta formirani su takođe kao jednostavna linearna kombinacija po apriornom osnovu koji su dali autori skale. Na taj način su formiran je faktor normativno-humanističke orijentacije gdje viši skorovi ukazuju na normativizam, a niži na humanističku orijentaciju.



Grafik 5. Paralelna analiza na skali religioznih uvjerenja

Kod ispitivanja da li se tipovi ličnosti razlikuju u odnosu na društvene stavove, religiozna uvjerenja i skalu polariteta (normativizam-humanizam) upotrebljena je politomna logistička regresija. Prosječne vrijednosti i statistička značajnost među tipovima ličnosti prikazani su u tabeli 23.

Tabela 23
Prosječne vrijednosti na prediktorskim varijablama u odnosu na tipove ličnosti

Varijable	Hiperkontrolisani (n=350)	Rezilijentni (n=333)	Hipokontrolisani (n=363)	$F_{(1043)}$	p	η^2
Normativizam	11.83	11.63	14.49	39.11	0.001	0.07
Etnocentrizam	10.97	10.82	13.02	28.95	0.001	0.05
Liberalizam	9.20	9.57	10.49	12.28	0.001	0.02
Religiozna uvjerenja	33.00	33.33	32.52	0.91	0.403	0.00

Kako je vidljivo iz tabele 23 statistički značajna razlika otkrivena je na tri varijable: Normativizam, Etnocentrizam i Liberalizam, dok nisu nađene statistički značajne razlike među tipovima ličnosti u odnosu na Religiozna uvjerenja. Uprkos činjenici da su nađene statistički značajne razlike na tri varijable, treba naglasiti da je apsolutna razlika među prosječnim skorovima relativno niska što znači da je veličina efekta prediktorskih varijabli mala. Veličina efekta za statistički značajne nezavisne varijable je skromna i kreće se od 2% do 7%. Obzirom da varijabla religiozna uvjerenja nema uticaja na diskriminaciju ispitanika prema tipu ličnosti ista je izbačena iz analize. Interkorelacije prediktorskih varijabli prikazane su u tabeli 24.

Tabela 24
Interkorelacije prediktorskih varijabli

	Normativizam	Etnocentrizam	Liberalizam	Religiozna uvjerenja
Normativizam	-	.36 ^{**}	-.04	.12 ^{**}
Etnocentrizam		-	.00	.15 ^{**}
Liberalizam			-	-.62 ^{**}
Religiozna uvjerenja				-

Faktori Etnocentrizam i Liberalizam ne koreliraju jer su izdvojeni metodom glavnih komponenti. Također praktično nema nikakve povezanosti između religioznih uvjerenja i skala Normativizma i Etnocentrizma. Normativizam i Etnocentrizam su pozitivno povezani, a veličina povezanosti je relativno niska. Religiozna uvjerenja i Liberalizam umjereno negativno koreliraju.

Regresioni model uz uključenje tri prediktora je statistički značajan, $\chi^2(6, n=1046)=125.33$ $p<0.001$, ukazujući da skup prediktorskih varijabli, u cjelini pouzdano razdvaja tri tipa ličnosti. No, udio objašnjene varijanse je skroman, Nagelkerkeov pseudo R^2 iznosi .13 što znači da se oko 13% varijanse tipološke kategorizacije ličnosti može objasniti posredstvom prediktorskih varijabli. Ipak treba napomenuti da su sve pseudo R mjere, pa tako i Nagelkerkeov pseudo R kvadrat više indikatori jačine povezanosti nego adekvatne mjere fita izražene kao aproksimacija R^2 , koja se može interpretirati kao procenat objašnjene varijanse (Tabachnick i Fidell, 2007). Sve tri prediktorske varijable su statistički značajno povezane sa varijablom tip ličnosti: Etnocentrizam $\chi^2(2, n=1046)= 22.33$ $p<0.001$, Liberalizam $\chi^2(2, n=1046)= 28.29$

$p < 0.001$ i Normativizam $\chi^2(2, n=1046) = 45.47$ $p < 0.001$.

Tabela 25

Sažetak rezultata logističke analize kod prognoze tipova ličnosti

		B	SE	Exp(B)	95% interval Exp(B)		χ^2_w	p
Hiperkontrolisani	Liberalizam	-.11	.02	.89	.85	.93	25.65	.001
	Etnocentrizam	-.07	.01	.93	.89	.96	14.80	.001
	Normativizam	-.09	.01	.91	.88	.94	31.10	.001
Rezilijentni	Liberalizam	-.08	.02	.92	.88	.96	14.21	.001
	Etnocentrizam	-.08	.01	.92	.89	.96	16.77	.001
	Normativizam	-.10	.01	.90	.87	.93	34.02	.001

Napomena. B-logistički koeficijenti, SE-asimptotske standardne greške regresionih koeficijenata Exp(B)-eksponencirani logistički koeficijenti χ^2_w –Waldov(Voldov) hi kvadrat statistik

U regresionom modelu hipokontrolisani tip ličnosti je definisan kao referentna kategorija. Sve uključene prediktorske varijable su se pokazale kao statistički značajne u razdvajanju hiperkontrolisanog tipa ličnosti u odnosu na hipokontrolisani tip, također sve uključene prediktorske varijable statistički značajno utiču na diferencijaciju rezilijentnog tipa od hipokontrolisanog tipa ličnosti. Osobe sa nižim skorovima na skali Liberalizma, Etnocentrizma i Normativizma više vjerovatno pripadaju hipokontrolisanom nego hiperkontrolisanom tipu. Sa svakom jedinicom porasta na skali Liberalizma šansa da ispitanik pripada grupi hiperkontrolisanog tipa smanjuje se za 11%, na skali Etnocentrizma smanjenje je 7%, na skali normativizma 9%.

Ispitanici sa nižim skorovima na prediktorskim varijablama više vjerovatno pripadaju hipokontrolisanom tipu, nego rezilijentnom tipu ličnosti. Sa svakim povećanjem vrijednosti na prediktorskim varijablama šansa da ispitanik pripada grupi rezilijentnog tipa opada kod skale Liberalizma i Etnocentrizma za 8%, dok na skali Normativizma opada za 10%.

Alokacija ispitanika na osnovu prediktorskih varijabli je veoma skromna, samo 44% ispitanika je ispravno kategorisano. Najveći stepen ispravnog kategorisanja vezan je uz

hipokontrolisani tip, gdje je ispravno kategorisano oko 62% ispitanika, a najnepouzdanija je alokacija rezilijentnih ispitanika kojih je ispravno kategorisano tek oko 22%. Na osnovu dobivenih rezultata može se konstatovati da su društveni stavovi, religiozna uvjerenja i normativno-humanistička ideološka orijentacija mjerena preko skale polariteta skromni prediktori tipova ličnosti.

Tabela 26

Klasifikaciona analiza za tipove ličnosti na osnovu društvenih stavova i normativno-humanističke orijentacije

	N	Hiperkontrolisani		Rezilijentni		Hipokontrolisani	
		n	%	n	%	n	%
Hiperkontrolisani	350	162	46.28	72	20.57	116	33.14
Rezilijentni	333	160	48.05	73	21.92	100	30.03
Hipokontrolisani	363	93	25.61	43	11.84	227	62.53

3.6. Ideološke odrednice, ličnost i političko ponašanje

Kao osnovna mjera političke orijentacije uzet je iskaz ispitanika o namjeri i preferenciji kod glasanja na predstojećim izborima u BiH. Kako bi se provjerila dosljednost ispitanika kod biranja političkih subjekata prikupljeni su podaci o preferencijama ispitanika na prethodnim izborima. Ustanovljeno je da postoji substancijalna povezanost između preferencija na prethodnim izborima i preferencija kod potencijalnog ponovnog glasanja, povezanost iskazana preko koeficijenta τ_b iznosi .86. Od ukupnog broja političkih stranaka, kojih prema evidenciji Centralne izborne komisije⁵ BiH ima 183, ispitanici su birali njih samo 17. Kako je preferencija stranka bila neravnomjerna odlučeno je da se kod daljnjih analiza u obzir uzmu samo one stranke za koje se odlučilo bar 5% ispitanika. Na osnovu pomenutog kriterija samo tri stranke su

⁵ <http://www.izbori.ba/default.aspx?Lang=3>

zadržane u analizi i to: SDP BIH za koju bi glasalo 274 ispitanika, SDA koja je bila preferirana 251 put i SBB za koju se izjasnilo 66 ispitanika. Vrijedi istaći podatak da je jedna četvrtina ispitanika (299) izjasnila da nije glasala na dosadašnjim izborima i da će i u budućnosti apstinirati od učešća na izborima. Veliki broj apstinenata opravdava potrebu da se kod analize posveti posebna pažnja i ovoj grupi ispitanika. Položaj političkih stranaka na kontinuumu lijevo desno određen je preko prosječnog skora ispitanika koji bi vjerovatno glasali za tu stranku. Ispitanici su imali zadatak da se samopozicioniraju na kontinuumu lijevo-desno koji je prezentiran na sedmostepenoj skali gdje skalna vrijednost 1 označava krajnje lijevu orijentaciju, 7 krajnje desnu orijentaciju. Takva postavka omogućila je da se povezanost političkog ponašanja i drugih relevantnih prediktora može ispitati dvojako: korelacijama s preferencijom stranaka, te preko samoidentifikacije simpatizera na dimenziji lijevo-desno. Najnižu skalnu vrijednost ostvarila je stranka SDP BIH 3.42, marginalno viši prosječni skor je ostvarila SBB 3.67, a najviši SDA sa prosječnom vrijednošću od 4.38.

Nominalna varijabla “Na slijedećim izborima bih glasao za” je dihotomozirana, te je na taj način izvedeno nekoliko binarnih varijabli namjere glasanja za stranke: SDP, SDA i SBB. Pored toga izvedena je binarna varijabla o apstinenciji od učešća na izborima.

U kojoj mjeri su ideološke odrednice i ličnost povezane sa političkim ponašanjem provjereno je putem direktne nesekvencijalne logističke regresione analize. Skup prediktorskih varijabli je činio Švarcov sistem od 10 motivacijskih vrijednosti, rezultati ispitanika na skalama: normativno-humanističke orijentacije, religioznih uvjerenja, Etnocentrizma i Liberalizma. Pored navedenih varijabli kao prediktori poslužili su podaci o hronološkoj dobi i polnoj kategorizaciji. Hronološka dob dihotomozirana je na kategorije mlađi od 35 godina i stariji od 35 godina. U sistem prediktorskih varijabli prvobitno su bili uključeni i podaci o klusterskoj kategorizaciji ispitanika na tri tipa ličnosti: hiperkontrolisani, rezilijentni i hipokontrolisani tip. No, rezultati su pokazali da tipološka perspektiva ličnosti nije pogodna za predikciju političkog ponašanja. Rezultati hi-kvadrat testa ($\chi^2=4.93$, $df=6$, $p>.55$; $\phi=.07$ $p>.55$) pokazali su da je vjerovatnoća povezanosti tipova ličnosti i političkog ponašanja veoma mala.

Tabela 27
Stranačka opredjeljenost u odnosu na tip ličnosti

		Tip ličnosti			ukupno	
		Hiperkontrol.	Rezilijentni	Hipokontrol.		
Političke stranke	SDP	f	83	94	97	274
		%	30.3	34.3	35.4	100
	SDA	f	81	87	83	251
		%	32.3	34.7	33.1	100
	SBB	f	19	25	22	66
		%	28.8	37.9	33.3	100
	Apstinenti	f	105	84	110	299
		%	35.1	28.1	36.8	100
	ukupno	f	288	290	312	890
		%	32.4	32.6	35.1	100

Kako se ličnost u dosadašnjim istraživanjima dosljedno pokazala kao relevantan prediktor političkog ponašanja tipovi ličnosti zamjenjeni su sa faktorima prvog reda iz upitnika VP+2. Načinjena su četiri regresiona modela u cilju predikcije glasanja za svaku od izdvojenih stranaka, te model za procjenu apstinencijskog ponašanja ispitanika. Vrijednosti omnibus testova ukazuju su regresioni modeli upotrebljivi te da statistički značajno doprinose predikciji (SDP: $\chi^2=61.77$ df=22 p<.001, SDA: $\chi^2=156.56$ df=22 p<.001, SBB: $\chi^2=21.62$ df=5 p<.001, apstinenti: $\chi^2=63.11$ df=22 p<.001). Praktični doprinos svakog od modela u prognozi glasanja za pojednu stranku dat je u tabeli 28.

Tabela 28
Koeficijenti pseudo determinacije i Hosmer - Lemešov test

	-2 * Log vjerodostojnosti	Cox i Snellov pseudo R ²	Nagelkerkeov pseudo R ²	Hosmer - Lemeshow test		
				χ^2	df	p
SDP BiH	1130.87	.06	.08	12.12	8	.14
SDA	986.78	.14	.21	4.10	8	.85
SBB BiH	463.23	.02	.05	10.58	8	.23
Apstinenti	1070.08	.07	.09	7.37	8	.50

Napomena. SDP-socijalistička demokratska partija; SDA-stranka demokratske partije SBB-savez za bolju budućnost

Prognoza političkog ponašanja na osnovu sistema prediktorskih varijabli sastavljenog od ideoloških odrednica i ličnosti relativno je slaba. Udio objašnjene varijanse kreće se od marginalnih 2% kod stranke SBB, pa sve do još uvijek skromnih 21% kod SDA. Osam varijabli statistički značajno pojedinačno doprinose prognozi opredjeljenja za SDA stranku. Za stranku SDA su sklonije glasati osobe sa nižim skorovima na skalama Liberalizma, Univerzalnosti, Hedonizma i Neuroticizma, osobe koje su starije te koje imaju više skorove na skalama Etnocentrizma, Tradicije, Pozitivne valence. Pojedinačno uzevši ni jedan od prediktora nema veći uticaj kod objašavanja glasačkih preferencija. Najskomniji prediktivni značaj ima skala Liberalizma gdje uz kontrolu drugih varijabli smanjenje vrijednosti za 1 jedinicu povećava za 85% šansu da će osoba glasati za ovu stranku, dok je najadekvatniji prediktor hronološka dob gdje osobe starije od 35 godina imaju 148% više šanse da budu simpatizeri ove stranke. Preferencijama stranke SDP statistički značajno doprinose samo tri varijable. "Profilu" simpatizera SDP stranke bi odgovarale osobe koje ostvaruju više skorovima na skali Liberalizma, te osobe koje ostvaruju niže skorove na skalama Moć i Tradicija. Kao i kod glasača stranke SDA sve tri skale su relativno loši prediktori, a nešto bolji od drugih je skala Liberalizma kod koje za svako povećanje od 1 skalne jedinice uvećava šansa da će osoba glasati za stranku SDP za 109%.

Tabela 29

Sažetak rezultata logističke analize kod prognoze glasačkog ponašanja

Stranka		B	SE	Exp (B)	95% interval Exp (B)		χ^2_w	p
SDA	Liberalizam	-.15	.02	0.85	0.81	0.90	32.98	.000
	Etnocentrizam	.07	.02	1.07	1.03	1.11	12.65	.000
	Univerzalnost	-.05	.02	.94	0.87	1.00	4.58	.032
	Hedonizam	-.08	.03	0.92	0.86	0.98	6.89	.009
	Tradicija	.11	.03	1.11	1.05	1.18	14.07	.000
	Neuroticizam	-.01	.00	0.99	0.98	1.00	4.97	.026
	Pozitivna valenca	.03	.01	1.02	1.01	1.04	9.68	.002
	Dob	.39	.18	1.48	1.03	2.13	4.50	.034
	Konstanta	-.52	1.21	0.59	-	-	0.18	.667
SDP	Liberalizam	.09	.02	1.09	1.04	1.14	15.36	.000
	Moć	-.07	.03	.92	0.87	0.98	5.71	.017
	Tradicija	-.06	.02	.94	0.89	0.99	5.88	.015
	Konstanta	-3.63	1.13	.02	-	-	10.32	.001
SBB	Skala polariteta	-.08	.30	.92	0.86	0.98	5.77	.016
	Dob	.67	.32	1.96	1.04	3.71	4.37	.036
	Konstanta	-1.55	1.1	.21	-	-	0.59	.439
Neglasači	Postignuće	-.06	.02	.94	0.89	0.99	5.93	.015
	Sigurnost	-.05	.02	.95	0.91	1.00	4.05	.044
	Otvorenost	.02	.01	1.02	1.00	1.04	3.92	.048
	Pozitivna valenca	-.02	.01	0.97	0.96	0.99	9.11	.003
	Dob	-.50	.17	0.60	0.43	0.85	8.60	.003
	Konstanta	0.95	1.15	2.59	-	-	0.69	.406

Napomena. B-logistički koeficijenti, SE-asimptotske standardne greške regresionih koeficijenata Exp(B)-eksponencirani logistički koeficijenti χ^2_w – Voldov (Waldov) hi kvadrat statistik

Zbog krajnje marginalnog doprinosa prediktorskih varijabli u objašnjavanju glasačkog ponašanja za stranku SBB nije smisleno pojedinično objašnjavati doprinos svakog od uključenih prediktora.

Sistem prediktorskih varijabli zanemarivo je takođe povezan sa apstinencijskim obrascem ponašanja ispitanika iako 5 varijabli statistički značajno doprinosi prognozi apstinenata. Nešto bolji prediktor od drugih jeste dimenzija ličnosti Otvorenost, gdje viši skorovi na ovoj dimenziji povećavaju vjerovatnoću uzdržavanja od učešća na izborima.

Analizirani su i razlozi odabira političkih partija. Odgovori ispitanika grupisani su u šest kategorija: 1.lider i kadrovska baza stranke; 2. politički program; 3. doprinos zaštiti prava i

zakona; 4. pospješivanje prosperiteta; 5. smanjenje nezaposlenosti i 6. zaštita nacionalnog interesa. Distribucija odgovora statistički se značajno razlikuje ($\chi^2=168.25$ $df=5$ $p=.001$), a tri najzastupljenija razloga kod izbora bili su: politički program, doprinos zaštiti prava i zakona, lider i kadrovska baza stranke. Distribucija navednih razloga glasanja za stranku SDP statistički se značajno razlikuje ($\chi^2=108.70$ $df=5$ $p=.001$). Glavni razlozi kod opredjeljenja za ovu stranku jesu: politički program, lider i kadrovska baza stranke i doprinos zaštiti prava i zakona. Oko 40% simpatizera SDP-a prema iskazu nikada ne bi glasalo za stranku SDA, nepopularne su i stranke SDS-a (Srpska demokratska stranka) i SNSD (Savez nezavisnih socijaldemokrata) za koje se izjasnilo po 15% ispitanika. Najvjerovatniji razlog ovakve preferencije leži u činjenici da je stranka SDA najveći oponent SDP-u u FBiH, dok su stranke SDS-a i SNSD prema udjelu u vlasti najuticajnije stranke u RS, pa ih pristalice SDP vjerovatno vide kao prijatnu.

Preferencija razloga birača stranke SDA se također statistički značajno razlikuje ($\chi^2=51.18$ $df=5$ $p=.001$). Tri glavna osnova za odabir ove stranke jesu: politički program partije, zaštita nacionalnih interesa i doprinos u zaštiti prava i zakona. Za glasače SDA stranke najnepopularnija je stranka SDP-a za koju nikada ne bi glasalo 30% ispitanika, slijedi stranka SNSD (26%) i SDS(14%). Objašnjenje je analogno već datom u slučaju SDP-ovih birača. Stranka SDP je trenutno vladajuća stranka u FBiH, dok je SNSD vladajuća stranka u RS.

Birači stranke SBB su također ispoljili dominantan obrazac kod navođenja razloga zbog kojih preferiraju ovu stranku ($\chi^2=25.89$ $df=5$ $p=.001$). Tri najfrekventnija razloga jesu: politički program, smanjenje nezaposlenosti te lider i kadrovska baza stranke. Za pristalice SBB najnepoželjnija je stranka SDA (38%), zatim slijede stranke SNSD (30%) i SDS (14%).

4. DISKUSIJA

Osnovni cilj ispitivanja prikazan u ovom radu bio je da se pokušaju pronaći odgovori na pitanja o relacijama između tipova ličnosti i ideologije. Dosadašnja istraživanja isključivo su se fokusirala na relacije između pojedinih dimenzija ličnosti i pojedinih ideoloških odrednica. Stoga je jedan od ključnih zadataka rada bilo "rasvjetljavanje" veza između ideologije i tipova ličnosti. Od interesa je bilo vidjeti da li će primjena tipološke paradigme biti korak naprijed u spoznavanju relacija ličnosti i ideologije. Pored pitanja odnosa ličnosti i ideologije problematizirana su i pitanja ideologije i pojedinih aspekata političkog ponašanja, kao i odnosa ideologije i nekih socio-demografskih karakteristika. Kako su vrijednosti ključna sastavnica ideologije posebna pažnja posvećena je pitanju vrijednosti te njihovoj vezi sa ličnošću i političkim ponašanjem. Problematiziran je i odnos između preferencija političkih stranaka i sistema vrijednosti. Primjena odgovarajućih procedura za procjenu validnosti klusterskih rješenja dovela je do ekstrakcije tri tipa ličnosti. Ekstrahirani klasteri po svojoj strukturi u velikoj mjeri se poklapaju sa rezultatima koji su dobiveni u dosadašnjih istraživanjima (Boehm et al., 2002; Schnabel et al., 2002; Robins et al., 1996; Asendorf & van Aken, 1999; Rammstedt, Riemann, Angleitner & Borkenau, 2004; Čolović, 2012). Rezultati istraživanja pokazali su da postoji značajna povezanost između tipova ličnosti i ideologije. Utvrđene su značajne relacije između osnovnih vrijednosti i tipova ličnosti.

4.1. Struktura izdvojenih klastera ličnosti

Nakon primjene analize grupisanja, te validacije klusterskih rješenja kao optimalno rješenje nametnula se solucija od tri klastera. Izdvojeni klasteri po svojoj strukturi podudarni su sa klusterskim rješenjima koja su izolovali Robins i saradnici 1996 (Robins et al., 1996) godine koristeći se Q faktorskom analizom. U skladu sa nomenklaturom koju je uveo Blok, Robins i saradnici su izolovane klastere imenovali kao: hiperkontrolisani, rezilijentni i hipokontrolisani tip ličnosti. Zbog sličnosti strukture izdvojenih klastera sa rezultatima dosadašnjih istraživanja

(Robins et al., 1996; Asendorpf et al., 2001; Čolović, 2012) zadržana je i u ovom radu spomenuta nomenklatura hiperkontrolisani, rezilijentni i hipokontrolisani tip. Prema Bloku pomenuti tipovi ličnosti variraju na dvije dimenzije: dimenziji ego rezilijentnosti i dimenziji ego kontrole. Blok navodi (Block & Block, 1980) da ego rezilijentnost predstavlja „sposobnost pojedinca da prilagodi svoje ponašanje u skladu sa zahtjevima sredine“, dok se ego kontrola odnosi na „stepen kontrole impulsa i prilagođavanja“. Prema svojoj strukturi prvi izolovani klaster, klaster hiperkontrolisanih, odlikuje se sniženim skorovima na svim dimenzijama, a posebno su izraženi niski skorovi na faktorima Otvorenost, Negativna valenca, Agresivnost i Pozitivna valenca. U skladu sa markerima ovih faktora može se reći da ove osobe odlikuje "dobra" kontrola hostilnih impulsa te izbjegavanje sukoba. Kako su skorovi na dimenziji Otvorenosti takođe sniženi ove osobe odlikuje i niska potreba za traženjem novih saznanja i informacija što može ukazivati da se ove osobe slabije prilagođavaju na promjene, da su konzervativne i rigidnije u svojim stavovima te da se radije upuštaju u manje rizične situacije. Uzevši u obzir skorove na faktorima samoevaluacije može se reći da su ovo skromne osobe koje imaju nisko samopoštovanje i potrebu za ostvarenjem ličnih ciljeva.

Kako je već istaknuto struktura klastera se u najvećoj mjeri poklapa sa nalazima ranijih istraživanja u kojima je korišten upitnik VP+2. Neznatne razlike nađene su jedino kod dimenzije Ekstraverzija koja je blago snižena dok je u ranijim nalazima (Čolović, 2012) ova dimenzija blago povišena. Pored visokog stepena podudarnosti sa rezultatima ranijih istraživanja u kojima je korišten upitnik VP+2 postoji i substancijalna sličnost izdvojenog klastera sa rezultatima stranih istraživanja koji su dobiveni na upitnicima koji su zvanani na petofaktorskom modelu (Boehm et al., 2002; Schnabel et al., 2002) .

Osobe koje pripadaju drugom klasteru odlikuje kombinacija visokih skorova na dimenzijama Savjesnosti, Ekstraverzije i Otvorenosti, te niskih skorova na dimenziji Neuroticizma. Pripadnici ovog kastera se mogu opisati kao zdrave i kompetitivne osobe koje krasi visoko samopouzdanje, pa nastoje da budu u centru zbivanja. Kako ih odlikuje savjesnost pedantne su i oprezne kod izvršavanja svojih zadataka. Kada se suoče sa problemima istrajno se

nose sa teškoćama, te optimistično gledaju u budućnost. S odgovornošću prilaze svojim obavezama, a u radu puno očekuju od sebe i drugih. Drugi ih vide kao staložene i sigurne osobe koje odlikuje visok stepen uvjerenosti u vlastite mogućnosti. Svoje potrebe za uzbuđenjem upražnjavaju na društveno prikladan način. Kako ove osobe uglavnom postižu dobar balans između vlastitih potreba i zahtjeva okoline u najvećoj mjeri su oslobođene od internalnih (anksioznost, depresivnost) i eksternalnih problema (hostilnost, agresivnost) (Robins et al., 1996; Donnellan & Robins, 2010). Prema svojoj strukturi klaster je u potpunosti podudaran sa "prototipskim" karakteristikama klastera rezilijentnih koji su izolovani u ranijim studijama (Čolović, 2012, Asendorf & van Aken, 1999; Boehm et al., 2002; Rammstedt et al., 2004).

Treći klaster tj. klaster hipokontrolisanih sastavljen je od individua koje postižu visoke skorove na faktorima Neuroticizma, Negativna valenca i Agresivnost, dok su skorovi na dimenziji Savjesnosti izraženo sniženi. Osobe koje pripadaju ovom klasteru prije svega karakteriše neprilagođeno ponašanje i slaba kontrola impulsa zbog čega često imaju problema u interakciji sa drugim osobama iz svoje sredine. Kako imaju tendenciju da ponašanje drugih vide kao prijeteće često reaguju agresivno. Dodatnu teškoću integraciji ovih osoba u sredinu u kojoj rade i žive predstavlja nedostatak spremnosti i fleksibilnosti da se prihvate socijalne norme i društvene konvencije. Kao i kod strukture prije pomenutih klastera postoji visok stepen podudarnosti sadržaja ovog klastera sa rezultatima ranijih istraživanja (Schnabel et al., 2002; Čolović, 2012).

Prema rezultatima dosadašnjih studija može se konstatovati da izdvojena tri tipa ličnosti imaju široku replikabilnost. Pored „očigledne“ empirijske zasnovanosti tipologije, od značaja za ovaj rad treba istaći i činjenicu da tipovi ličnosti mogu poslužiti kao adekvatno sredstvo procjene prilagođenosti pojedinca. Tipična osoba koja pripada rezilijentnom tipu ima dobru emocionalnu regulaciju i socijalne vještine što je povezano sa dobrom prilagođenošću. Nasuprot tome osobe koje pripadaju hiperkontrolisanom i hipokontrolisanom tipu češće imaju problema sa emocionalnom regulacijom. Hiperkontrolisani ispitanici češće se susreću sa internalnim problemima kao što je socijalna izolovanost, problemi sa samopouzdanjem, stidljivost i

anksioznost, dok hipokontrolisani ispitanici imaju više problema u kontroli vlastitog ponašanja i emocija (Robins et al., 1996; Hart et al., 1997).

Pored toga u dosadašnjim istraživanjima evidentirano je da tipovi ličnosti mogu biti adekvatni prediktori. Hart i saradnici (Hart et al., 1997) su pokazali da tri tipa ličnosti mogu poslužiti kao prediktori akademskog postignuća i prognoze problema sa koncentracijom. U svojim daljnjim istraživanjima Hart i saradnici (1997; 2008) evaluirali su korisnost tri tipa ličnosti kod predikcije širokog raspona razvojnih ishoda. Kod analize akademskog postignuća našli su dokaze da tipovi ličnosti povećavaju valjanost prognoze u odnosu na dimenzionalni pristup ličnosti. Robins i saradnici (Robins et al., 1996) su takođe zaključili da hipokontrolisani ispitanici imaju nešto niže sposobnosti, lošije vladanje i lošiji uspjeh u školi u odnosu na rezilijentne ispitanike. Asendorpf i Denisen (Asendorpf & Denissen, 2006) sugerišu da tipovi ličnosti imaju bolju dugoročnu valjanost u odnosu na crte ličnosti. Rezultati su dobiveni na djeci, a cilj je bio da se predvide neki obrasci ponašanja u adolescenciji. Analizom dostupnih istraživanja nisu nađeni podaci o istraživanjima koja dotiču pitanja primjene tipološke perspektive ličnosti i ideologije.

4.2. Struktura vrijednosti i vrijednosnih sistema kao odrednica ideologije

Struktura vrijednosti, te relacije među pojedinim tipovima vrijednosti zasnovani su na motivacionoj teoriji koja pretpostavlja da vrijednosti leže u osnovi tri univerzalne ljudske potrebe: biološkim potrebama pojedinca, interpersonalnim potrebama te potrebama za osiguranjem blagostanja i opstanka grupe (Schwartz & Bilsky, 1990). Svoj sistem od 10 univerzalnih vrijednosti Švarc je predstavio u obliku kruga tj. u obliku kvazi cirkumpleksa. Vrijednosti predstavljene u dvodimenzionalnom sistemu, u funkcionalnom smislu raspoređene su po principima kompatibilnosti i uslovne suprotstavljenosti. Tako vrijednost Moć koja uključuje težnju ka socijalnom prestižu i nastojanja da se drugi drže pod kontrolom pozitivno korelira sa vrijednostima Sigurnost i Postignuće. Kod analize upitnika vrijednosti prvo su sagledane

funkcionalne veze među motivacionim vrijednostima. Koeficijenti linearne povezanosti upućuju na zaključak da su odnosi između "kompatibilnih" vrijednosti relativno podudarni sa teorijskim pretpostavkama Švarca, no isto se ne može reći i za suprotstavljene vrijednosti koje koreliraju u rasponu od .00 do .35. Prije svega problematičana je pozitivana povezanost među vrijednostima Sigurnost i Nezavisnost koje bi trebale biti negativno povezane. Iako je Švarc svoju teoriju o 10 "univerzalnih vrijednosti" podržao sa više od 200 uzoraka iz više od 60 zemalja (Schwartz, 1992, 1994; Schwartz et al., 2001; Fisher, Vauclair, Fontaine & Schwartz, 2010) otkrivene relacije među vrijednostima ne poklapaju se u potpunosti sa teorijskim okvirom kojeg je postulirao Švarc. No, vrijedi istaći da dobiveni rezultati koji nisu u skladu sa teorijskim modelom ipak nisu izuzetak. Naime, gotovo identične relacije među vrijednostima otkrili su i Hinz i saradnici (Hinz et al., 2005) na njemačkom reprezentativnom uzorku.

Iako funkcionalni odnosi među pojedinim vrijednostima služe kao polazna osnova za propitivanje teorije vrijednosti, kako naglašava Fišer (Fischer, 2013) fokusiranje samo na pojedinačne vrijednosti, te izolovano tumačenje koeficijenata povezanosti može voditi krivim zaključcima. Za adekvatno sagledavanje funkcionalnog odnosa među vrijednostima potrebno je uzeti u obzir cjelokupan sklop korelacija tj. uzeti u obzir cjelokupnu konstelaciju odnosa među vrijednostima. Zadnjih deset godina sprovedene su brojne metodološke studije koje su problematizirale strukturu vrijednosti, odnose među vrijednostima kao i pitanja diskriminativne valjanosti vrijednosti (Davidov, Schmidt, & Schwartz, 2008; Knoppen & Saris, 2009a; 2009b; 2009c; Perrinjaquet et al., 2007; Schwartz & Boehnke, 2004). U tom cilju istraživači su se uglavnom koristili metodama multidimenzionalnog skaliranja i konfirmatornom faktorskom analizom. U skladu sa tom praksom u ovom istraživanju primjenjen je isti metodološki pristup.

Rezultati MDS analize nisu potvrdili da grafička reprezentacija vrijednosti u formi kvazi cirkumpleksa ima empirijsku podršku. Vrijednosti koje su na teorijskom nivou motivaciono kompatibilne nisu i stvarno blisko alocirane. Najuočljivije odstupanje imaju "kompatibilne" vrijednosti Sigurnost i Moć koje se nalaze u "pogrešnim" kvadrantima, a nešto manja odstupanja prisutna su i u relacijama između vrijednostima Univerzalnost i Dobronamjernost te vrijednosti Nezavisnost, Stimulacija i Hedonizam. U svojim nastojanja da potkrijepi teoriju čak je Švarc (Cieciuch & Schwartz, 2012), koristeći se metodom MDS, morao da prizna da postoje "izuzeci" koji nisu u skladu sa teorijskim modelom. Navodeći tako da je "Univerzalizam pozicioniran

između Konformizma/Tradicije i Dobronamjernosti", priznao je tako da je došlo do supstitucije u pozicijama vrijedonosnih tipova Univerzalizam i Dobronamjernost u odnosu na terorijski model. Perrinjaquet i saradnici (Perrinjaquet et al., 2007) koristeći stariju verziju upitnika vrijednosti na reprezentativnim uzorcima ispitanika iz Švajcarske i Francuske zaključuju da je MDS analiza rezultirala "nezadovoljavajućim indeksima fita". Hinz i saradnici (Hinz et al., 2007) takođe su zaključili da 10 motivacionih vrijednosti ne čine model cirkumpleksa, a da su najizraženija odstupanja u vrijednostima Moć i Sigurnost koje bi trebale biti blisko alocirane, a da rezultati upućuju na "velike distance između njih". Ni najnoviji rezultati meta-analitičkih studija ne idu u prilog Švarcovom modelu kvazi-cirkumpleksa. Štajnec i saradnici (Steinmetz et al., 2012) na osnovu prikupljenih podataka iz 88 studija koje su zajedno obuhvatile više od 250 hiljada ispitanika nisu uspjeli da u cjelini repliciraju kvazi-cirkumpleks strukturu. Samo na nekim uzorcima autori su uspjeli da repliciraju prototipsku dvodimenzionalnu strukturu, dok su korelacije između 10 tipova vrijednosti u većini drugih uzoraka upućivale na potpuno drugačiju spacijalnu organizaciju vrijednosti. Uprkos izostanku statističke potvrde kvazi-cirkumpleks modela vrijednosti nema sumnje da je upitnik PVQ korisna empirijska mjera vrijednosti. U prilog toj tvrdnji govore na stotine teorijskih i empirijskih studija širom svijeta. Izostanak podrške za model cirkumpleksa više je povezan sa razumjevanjem odnosa među vrijednostima nego sa pitanjem validnosti PVQ upitnika da mjeri vrijednosti.

Prema Švarcu vrijednosni tipovi mogu biti predstavljeni i preko dvije dimenzije višeg reda koje bolje odražavaju odnose među vrijednostima. Prvi kontinuum omeđen je vrijedonosnim polovima koji su označeni kao Otvorenost za promjene i Zadržavanje tradicionalnim odnosa (konzervacija), dok je drugi kontinuum definisan preko polova Sopstveno odricanje naspram Samounapređenja. Na prvoj dimenziji vrijedonosni tipovi: Nezavisnost, Poticaj i Hedonizam su suprotstavljeni vrijedonosnim tipovima Sigurnost, Konformizam i Tradicija. Drugim riječima dimenzija naglašava na jednoj strani pojedinčevu nezavisnost u mišljenju, interesima, pozitivnim stavovima i postupcima naspram podložnosti ka autoritetima, očuvanju običaja, preferiranju stabilnosti i očuvanja statusa quo, što je odrednica koja vrijednosti usko povezuje sa ideologijom. Na drugoj dimenziji moguće je povući razlike između preferencije vrijednosti Moć i Postignuće koje čine pol Samounapređivanje naspram vrijednosti Univerzalnost i Dobronamjernost koje predstavljaju pol Sopstveno odricanje tj. ova dimenzija

dijeli pojedince koji su motivisani da dominiraju nad svojom okolinom slijedeći put ličnih interesa i uspjeha čak kada to ide na štetu drugih naspram tendencije da se prihvate drugi kao jednaki te da se vodi računa o njihovim interesima i potrebama.

U skladu sa "ustaljenim" metodološkim pristupom u ranijim studijama (Spini, 2003, Cieciuch & Davidov, 2012; Cieciuch, Schwartz & Vecchione, 2013) faktorska valjanost četiri vrijedonosna tipa višeg reda: Otvorenost za promjene, Zadržavanje tradicionalnih odnosa, Sopstveno odricanje i Samounapređivanje testirana je sukcesivno za svaki od navedenih vrijedonosnih tipova. Kod procjene modela kao osnov evaluacije uzeti su u obzir najvažniji komparativni i opšti indeksi fitovanja: korjen kvadrirane greške aproksimacije (RMSEA) i komparativni indeks fita(CFI) (Hu & Bentler, 1999, Kline, 2005). U skladu sa prihvaćenim kriterijima vrijedonosni tip Sopstveno odricanje ima zadovoljavajući stepen fitovanja na svim kriterijima procjene, dok preostali tipovi vrijednosti imaju indekse fita koji ukazuju na slabije slaganje podataka sa pretpostavljenim modelom. Naročito je upitna faktorska valjanost kod vrijedonosnog tipa Otvorenost za promjene. Slabo slaganje podataka sa Švarcovim modelom našli su i (Cieciuch & Davidov, 2012) na podacima prikupljenima na uzorku ispitanika iz Poljske i Njemačke. Zanimljivo je napomenuti da iako je Švarc zaključio da svi modeli fitovanja za vrijednosti višeg reda mogu biti prihvaćeni "na osnovu opštih mjera fita"(Cieciuch & Schwartz, 2012) to zapravo nije tačno, ako se uzmu u obzir konvencionalni kriteriji fitovanja ($RMSEA \leq 0.05$).

U ovom istraživanju najviše prosječne skalne vrijednosti ispitanici su ostvarili na skalama Dobronamjernost, Univerzalnost i Nezavisnost, a najniže na skalama Moć i Podsticaj dajući tako značaj vrijednostima iz vrijedonosnog skupa Otvorenost za promjene i Sopstveno odricanje. Švarc i Bardi (2010) (Schwartz & Bardi 2001) su na reprezentativnom uzorku sastavljenom od pripadnika 13 nacija dobili rezultate koji se gotovo u cjelini poklapaju sa rezultatima u ovom istraživanju. Poredak prvih pet preferiranih vrijednosti u cjelini je podudaran: Dobronamjernost, Univerzalnost, Nezavisnost, Sigurnost i Konformizam, dok se poredak preostalih vrijednosti neznatno razlikuje. Preferencija vrijednosti najslbličnija je podacima koji su sakupljeni tokom 2006/2007 godine u devet najrazvijenih država Zapadne Evrope tokom realizacije trećeg kruga evropskih društvenih istraživanja (Noseleit, 2010). Rang povezanost u preferencijama vrijednosti iznosi $r = .95$.

U odnosu na države koje su nekada bile sastavni dio Jugoslavije Sloveniju i Hrvatsku rezultati se u izvjesnoj mjeri razlikuju. Prema podacima iz 6-tog ciklusa evropskih društvenih istraživanja iz 2012 godine kod slovenskih građana najdominantnije su vrijednosti: Sigurnost, Univerzalnost i Tradicija, a najmanje preferirane vrijednost jesu Moć i Poticaj. Takođe hrvatski podaci, koji su prikupljeni u sklopu Evropskih društvenih istraživanja (5 ciklus) tokom 2010 godine, ukazuju na bitno izraženije preferencije vrijednosti Sigurnost i Tradicija u odnosu na podatke u ovoj studiji. U skladu sa tim trendom su i neki stariji podaci prikupljeni u Hrvatskoj (Ferić, 2009). Rezultati su svakako zanimljivi i provokativni jer ukazuju da postoji veći stepen sličnosti u preferencijama vrijednosti u odnosu na razvijene države Zapadne Evrope nego sa zemljama koje su do 1992 godine činile jednu državnu zajednicu.

4.3. Razlike među preferencijama vrijednosti: uticaj obrazovanja, socio-ekonomskog statusa, hronološke dobi i spola

Problem odnosa i razlika u preferenciji vrijednosti bio je tokom dugog niza godina preispitivan od strane brojnih autora. U vezi sa preferencijom vrijednosti dovođeni su u vezu brojni faktori kao što su hronološka dob, spol, socio-ekonomski status, bračni status, obrazovanje i religioznost. Uprkos publikaciji velikog broja teorijskih radova te realizaciji mnoštva empirijskih studija psihološka literatura ostala je nekonzistentna (podjeljena) po pitanju izvora i veličine uticaja navedenih faktora kod preferencije vrijednosti (Rokeach, 1973; Schwartz & Bardi, 2001, Gibson & Schwartz, 1998; Schwartz & Rubel, 2005; Verkasalo, Lönnqvist, Lipsanen & Helkama, 2009). U skladu sa tim nalazima u ovoj studiji su problematizirane razlike u preferencijama vrijednosti u odnosu na četiri varijable: spol, obrazovanje, hronološka dob i socio-ekonomski status. Faktori socio-ekonomski status, spol i obrazovanje nisu se pokazali kao relevantni faktori koji utiču na preferenciju vrijednosti, dok se varijabla hronološka dob pokazala relevantnom kod preferencije vrijednosti.

Sa aspekta evolucione psihologije i teorije socijalnog učenja opravdano je bilo očekivati razlike u preferenciji vrijednosti među polovima. Evolucionari psiholozi pretpostavljaju da su

adaptivni problemi sa kojima su se suočavali naši preci rezultirali usvajanjem fundamentalnih ciljeva koji i danas upravljaju našom kognicijom i ponašanjem u specifičnim okolnostima (Kenrick, Maner, Butner, Becker & Schaller, 2002). Vrijednosti dijelom odražavaju te temeljne ciljeve. Kako su se muškarci i žene susretali sa različitim problemima, tako su i razvijali različite kognitivne i afektivne mehanizme koji su doveli do toga da se u nekim domenama više, a u nekima manje ispolje razlike među polovima. Takva podloga daje osnovu za pretpostavku da su npr. vrijednosti Postignuće i Moć više važni za muškarce nego za žene.

Sa polazišta teorije socijalnog učenja osnovna je premisa da društvo znatno utiče na oblikovanje misli, osjećaja i ponašanja žena i muškaraca. Razlike u ponašanju muškaraca i žena rezultat su različitog iskustva tokom odrastanja. Diferencijacija u ponašanju dječaka i djevojčica zasnovana je na učenju: mehanizmu potkrepljenja, samoregulaciji i učenju opažanjem (Vasta, Heith & Miller, 1997). U skladu sa potkrepljenjima dječaci se počinju ponašati na muževan način, a izbjegavati tzv. ženska ponašanja na taj način dječaci i djevojčice se usmjeravaju ka različitim socijalnim ulogama te ka prihvatanju različitih životnih prioriteta i ciljeva. Od žena se očekuje da budu više društvenije, racionalnije i emocionalne u odnosu na muškarce od kojih se više očekuje da budu samostalni i dominantni. Sa aspekta teorije socijalnog učenja osnovano je pretpostaviti da su žene više vezane za vrijednosti Dobronamjernost i Univerzalnost nego muškarci.

Sa empirijskog aspekta u dosadašnjim istraživanjima nije bilo jednoznačnih rezultata o polnim razlikama u preferenciji vrijednosti. Značajan broj studija dao je rezultate koji ukazuju da postoje stabilne razlike u polnim preferencijama (Rokeach 1973; Jozefowicz, Barber & Eccles, 1993; Beutel & Marini 1995; Shoham et al., 1998; Hinz, Albani, Gießler & Brahler, 2002; Schwartz & Rubel, 2005). Kod rangiranja muškarci su pretpostavljali vrijednosti koje bi se u skladu sa Švarcovom teorijom mogle označiti kao Postignuće, Nezavisnost, Hedonizam i Poticaj, dok su žene pretpostavljale vrijednosti Dobronamjernost, Univerzalnost i Tradicija. U pregledu ranijih istraživanja Švarc (Schwartz, 2005) konstatuje da muškarci teže vrijednostima iz klastera Samounapređenja, dok žene više teže ka vrijednostima iz klastera Sopstveno odricanje. Na drugoj strani su također brojne studije čiji rezultati ukazuju na nepostojanje razlika u preferencijama vrijednosti (Schwartz 1998, Aygun & Imamoglu, 2002).

Kako je već konstatovano u ovom ispitivanju nisu otkrivene razlike u preferencijama vrijednosti u odnosu na varijablu spol, tj. preferencija vrijednosti kod muških i ženskih ispitanika relativno je slična. U pogledu komparacije ima osnove uporediti dobivene rezultate sa najobuhvatnijim Švarcovim istraživanjem koje je problematiziralo odnos spolnih razlika u preferencijama vrijednosti. U tom istraživanju koje je uključilo više od 70 hiljada ispitanika iz 70 država uključujući i Bosnu i Hercegovinu Švarc (Schwartz & Rubel, 2005) je našao da muškarci u odnosu na žene više preferiraju vrijednosti: Moć, Poticaj, Hedonizam, Postignuće i Nezavisnost, dok žene u odnosu na muškarce više značaja pridaju vrijednostima: Dobronamjernost i Univezalnost. Vrijedi napomenuti da se Švarc kod ispitivanja razlika među polovima koristio Studentov T test, te da je veličina efekta Koenov "d" bila krajnje marginalna, u prosjeku manje od .2. Švarc je na uzorku studenata iz BiH (n=233) našao da postoji statistički značajna razlika na dvije vrijednosti: Moć gdje su veće prosječne vrijednosti zabilježili muškarci, i Dobronamjernost gdje su žene ostvarile više prosječne skorove. Dalje u istom istraživanju Švarc je došao do nekih neočekivatih rezultata za koje nije dao odgovarajuće objašnjenje npr. da države za koje se veže veća polna jednakost (Finska) imaju veće razlike među polovima na vrijednosti Moć nego što je to slučaj sa državama za koje se smatra da imaju manje jednakosti među polovima (Grčka). U ovom istraživanju otkrivena je načelna jednakost u preferencijama vrijednosti (Moć i Postignuće) koje se "tradicionalno" vežu za muškarce. Taj rezultat je iznenađujući i ukazuje da žene vjerovatno ulažu više truda u dostizanje društvenog statusa i poštovanja nego što se to očekuje. No, moguće objašnjenje jeste i to da žene u BiH više pažnje posvećuju vrijednostima Moć i Postignuće kako bi ostvarili jednaku mogućnost za sebe u još uvijek tradicionalnom društvu kojim dominiraju muškarci. Svakako, moguće je da su i karakteristike samog uzorka, čiji je značajan broj bio sastavljen od studenata, doprinijele ovakvim rezultatima, jer studente obično čine mladi i ambiciozni ljudi spremni za dokazivanje. I na kraju vrijedi navesti i alternativno objašnjenje koje je u svom radu predložio Švarc (Schwartz 1998) koje se svodi na pretpostavku da do brisanja razlika među polovima u preferenciji vrijednosti u tradicionalnim društvima dolazi i zbog toga što žene često odabiru vrijednosti koje preferiraju autoriteti sa kojima se one identifikuju, nego što se odlučuju za odabir vlastitih vrijednosti.

Uprkos nalazima ranijih istraživanja nivo obrazovanja nije se pokazao kao značajan faktor koji doprinosi vrijednosnim preferencijama. Iskustva i znanja koja se stiču tokom obrazovanja trebala bi biti povezana sa fleksibilnošću mišljenja, te sa mentalnom otvorenošću i spremnošću da se prihvataju nove ideje, da se preispituju i vrednuju postojeće norme i dogme. U ranijim istraživanjima obrazovanje se dosljedno potvrdilo kao valjan prediktor preferencije vrijednosti Nezavisnost i Poticaj naspram vrijednosti Konformizam i Tradicija (Kohn & Schooler, 1983; Agnihorti, 1986., prema Schwartz 2001). U skladu sa iznijetim najizraženije razlike između visoko obrazovanih i niže obrazovanih bi se trebale očekivati na dimenzijama Otvorenost za promjene naspram Zadržavanja tradicionalnih odnosa. Sa teorijskog aspekta bilo je osnovano očekivati da će obrazovanije osobe veću pažnju pokloniti vrijednostima Nezavisnost, Univerzitet i Poticaj, a manje značaja dati vrijednostima Konformizam, Tradicija i Moć (Rokeach 1973, Golebiowska, 1995, Schwartz & Gibson 1998). Verkasalo i saradnici (Verkasalo et al., 2009) u pregledu istraživanja navodi rezultate (Pohjanheimo 1997; Puoniniemi, 2002., prema Verkasalo et al., 2009) prema kojima osobe sa visokim obrazovanjem imaju visoke skorove na vrijednosti Nezavisnost, a niske na vrijednostima Tradicija. U svojoj studiji Verkasalo je našao da sa porastom obrazovnog nivoa rastu i vrijednosti iz klastera Otvorenost za promjene. Kao mogući razlog nepostojanja razlika među vrijednostima u odnosu na stepen obrazovanja mogle bi biti i karakteristike samog uzorka. Naime, oko 40% ispitanika čini su studenti.

Jedan od faktora koji je Švarc u svojim istraživanjima vrijednosti uvijek držao pod kontrolom bili su i prihodi tj. socio-ekonomski status ispitanika. Švarc (Schwartz, 2006) tretira imovinski status kao jednu od brojnih životnih okolnosti koja otvaraju mogućnosti ili nameće ograničenja za izražavanje određenih vrijednosti lakše nego drugih. Blagostanje otvara mogućnosti da pojedinac može slobodno odabrati svoj životni stil. U skladu sa tim pojedinci koji imaju dobar imovinski status trebali bi preferirati vrijednosti: Poticaj, Nezavisnost, Hedonizam i Postignuće. Prva ozbiljnija istraživanja u vezi odnosa prihoda i vrijednosti obavio je Rokič koji je smatrao da se vrijednosti mogu koristiti kao "društveni indikator siromaštva" u Sjedinjenim državama (Rokeach & Parker, 1970). Rokič je na osnovu dužeg ispitivanja došao do zaključka da osobe boljeg imovinskog stanja daju više značaja vrijednostima kao što je "osjećaj

za postignuće", "sigurnost porodice", "mudrost" i "zrela ljubav" dok su osobe nižeg imovinskog stanja više preferirale vrijednosti kao što su susretljivost, pravo prijateljstvo, te vrijednostima koje bi se mogle podvesti pod pojam Konformizma (pokornost, spasenje). Nedugo nakon toga do gotovo istih nalaza došao je i Feder (Feather, 1973) u svojim istraživanjima u Australiji. Feder je utvrdio da manje imućne osobe daju veći značaj konzervativnim i religioznim vrijednostima, dok imućnije osobe više pažnje poklanjaju vrijednostima samoaktualizacije, zrele ljubavi i sigurnosti porodice. U pregledu dosadašnje literature nije bilo moguće naći egzaktniju empirijsku potvrdu o stvarnim relacijama između imovinskog statusa i vrijedonosnih tipova. Švarc (Schwartz, 2006) je našao pozitivnu povezanost između porodičnog budžeta (mjenenog preko 12 kategorija) i vrijednosti Poticaj, Nezavisnost, Postignuće i Moć. Na drugoj strani postoji negativna veza između prihoda i vrijednosti Tradicija, Konformizam i Sigurnost. Iako su i ovi rezultati dobiveni na velikom reprezentativnom uzorku ispitanika treba istaći da je magnituda povezanosti krajnje skromna. Npr. najviša povezanost otkrivena je između prihoda i vrijednosti Konformizam iznosila tek $r = .14$. U ovom ispitivanju nije nađeno da varijabla socio-ekonomski status doprinosi razlikama među vrijednostima. No, ovdje je nužno iznijeti podatak da je socio-ekonomski status porodice procjenjen preko iznosa ukupnih mjesečnih prihoda porodice. Nažalost prilikom ispitivanja nije vođena evidencija o veličini porodice, tako da je indikator ekonomskog statusa loše definisan, što svakako može da kontaminira dobivene rezultate. Na kraju, imajući na umu ranije iznijeto ograničenje ne može se navesti sigurna konstatacija o povezanosti socio-ekonomskog statusa i vrijedonosnog sistema ispitanika.

Od samog početka nakon operacionalizacije konstrukta vrijednosti značajan broj ispitivanja fokusirao se upravo na pitanja razlika između hronološke dobi i vrijedonosnog sistema pojedinca. Pored ostalog zahvaljujući "dugogodišnjoj tradiciji" ispitivanja utvrđene razlike u vrijednosnim prioritetima sa obzirom na hronološku dob ubrajaju se među najjasnije nalaze u području ispitivanja ličnosti. Rokič (Rokeach, 1973) je ustanovio da sa godinama dolazi da promjene u preferencijama vrijednosti. Feder (Feather, 1973) koristeći se Rokičevom metodologijom našao je snažnu pozitivnu povezanost između hronoške dobi i vrijednosti kao što su "sigurnost porodice", "samopoštovanje", na drugoj strani autor je otkrio snažnu negativnu povezanost dobi sa vrijednostima "sloboda", "uzbudljiv život". Trideset godina kasnije ove

rezultate je i Švarc (Schwartz, 2006) evaluirao u svojim ispitivanjima. Kako ljudi bivaju stariji sve više se posvećuju svojim porodicama. Uključuju se u društvenu zajednicu i više pažnje pridaju običajima i ustaljenim konvencijama, a sve manje su u iskušenju da se otisnu u nove izazove i promjene. Proces starenja koji je povezan sa fiziološkim i psihološkim promjenama rezultira povećanom potrebom za sigurnim okruženjem i stabilnošću. Takav razvoj pogoduje da se sa godinama kod pojedinca javlja veća potreba ka vrijednostima iz klastera Zadržavanje tradicionalnih odnosa dok istovremeno dolazi do pada u preferenciji vrijednosti koje pripadaju skupu Otvorenost za promjene. Na velikom uzorku od 35 hiljada ispitanika Švarc (Schwartz, 2006) je našao da su vrijedonosni tipovi Sigurnost, Konformizam, Tradicija, Dobronamjernost i Univerzalnost pozitivno povezani sa hronološkom dobi, a da su vrijednosti Moć, Nezavisnost, Poticaj, Hedonizam i Postignuće negativno povezani sa hronološkom dobi. Iako su sve korelacije relativno niske, riječ je o statistički značajnim povezanostima koje su u skladu sa teorijskim pretpostavkama teorije o bazičnim vrijednostima.

Rezultati iz ovog istraživanja u skladu su sa dosadašnjim nalazima: starije osobe pokazale su statistički značajno više skorove na vrijednostima: Univezalnost, Konformizam i Sigurnost u odnosu na mlađe ispitanike dok je situacija obrnuta kod vrijednosti Postignuće, Moć, Hedonizam i Podsticaj. Dobiveni rezultati su u cjelini saglasni sa teorijskim postavkama Švarcove teorije vrijednosti, kao i sa empirijskim nalazima ranijih istraživanja.

4.4. Tipovi ličnosti i vrijednosti

Centralni dio ovog rada posvećen je problemu odnosa tipova ličnosti i ideologije. Prvi korak u sagledavanju tog problema bilo je ispitivanje odnosa između tipova ličnosti i personalnih vrijednosti koje su zajedno sa političkom orijentacijom i društvenim stavovima viđeni kao sastavni dio ideologije. Rezultati su pokazali da je uticaj tipova ličnosti na vrijednosti relativno izražen, te da se tim uticajem može objasniti oko 40% varijanse sistema vrijednosti. Prema vrijedonosnom "profilu" rezilijentni tip ličnosti razlikuje se od hiperkontrolisanog i hipokontrolisanog tipa ličnosti. Kod osam vrijednosti (Univerzalnost, Dobronamjernost,

Nezavisnost, Poticaj, Hedonizam, Postignuće, Moć i Sigurnost) detektovane su statistički značajne razlike između tri tipa ličnosti. Na svim navedenim vrijednostima, osim vrijednosti Moć koju su u prosjeku najviše preferirale hipokontrolisane osobe, ispitanici koji pripadaju rezilijentnom tipu ličnosti postigli su statistički značajno više skorove u odnosu na druga dva tipa ličnosti. Prema snazi efekta veliki uticaj ličnosti odražava se na vrijednostima Nezavisnost i Moć, a umjeren na vrijednostima Poticaj, Postignuće, Hedonizam, Dobronamjernost i Univerzalnost. Mali efekat ličnosti ispoljen je na vrijednostima koje pripadaju vrijedonosnom tipu Zadržavanje tradicionalnih odnosa: Tradicija, Konformizam i Sigurnost. Pomenute vrijednosti imaju i niže prosječne vrijednosti, što govori o njihovom niskom hijerarhijskom položaju kod ispitanika.

Analiza varijanse dopunjena je sa rezultatima diskriminativne analize kako bi se ostvario jasniji uvid u odnose među vrijednostima, te ispitala priroda odnosa među njima. Diskriminativna analiza rezultirala je izdvajanjem dvije funkcije. Na prvoj funkciji koju objašnjavaju vrijednosti iz klastera Otvorenost za promjene i Sopstveno odricanje najviši prosječni skor ostvarili su rezilijentni ispitanici, dok su na drugoj funkciji, koja je najviše zasićena vrijednostima iz domena Samounapređenja, najviše skorove ispoljile su osobe koje pripadaju hipokontrolisanom klasteru. Vrijednost Nezavisnost najviše parcijalno doprinosi prvoj funkciji, pored toga ova funkcija visoko korelira sa vrijednostima Dobronamjernost, Univerzalnost, Nezavisnost i Poticaj tj. vrijednostima iz skupa Otvorenost za promjene i Sopstveno odricanje. Drugoj funkciji pojedinačno najviše doprinosi vrijednost Moć, a ova funkcija povezana je i sa vrijednostima Postignuće i Hedonizam tj. vrijednostima koje čine klaster Samounapređenja. Rezultati odražavaju relativno smislene i sistematične relacije između vrijednosti i ličnosti koje su dijelom u skladu sa teorijskim pretpostavkama. Strukturu rezilijentnog tipa ličnosti čine povišeni skorovi na dimenzijama Ekstraverzija, Otvorenost, Savjesnost i Pozitivna valenca, pa se za ovaj tip ličnosti vežu karakterike kao što su samostalnost, emocionalna stabilnost i adekvatno interpersonalno ponašanje (Smederevac i sar., 2010; Čolović 2012). U skladu sa rezultatima Švarcovih istraživanja (Bilsky & Schwartz 1994; Roccas et al., 2002) rezilijentni tip ličnosti prema svojoj strukturi u većoj mjeri je kompatibilan sa vrijednostima Nezavisnost (autonomija u mišljenju i akcijama i otvorenost ka novim idejama i

iskustvima), Univerzalnost (razumijevanje i tolerancija za sve ljude i ideje) i Poticaj (okrenutost ka promjenama, novinama i uzbuđenju), dok bi u izvjesnoj mjeri trebao da bude suprotstavljen vrijednostima Konformizma, Sigurnosti i Tradicije. Rezultati diskriminativne analize dijelom su u skladu sa tim očekivanjem. Sa druge strane, struktura hipokontrolisanog tipa ličnosti manje je u skladu sa Švarcovim modelom vrijednosti. Hipokontrolisani tip ličnosti čini kombinacija izraženih vrijednosti na dimenzijama Neutroticizam, Agresivnost i Negativna valenca što se manifestuje u nemogućnosti kontrole koja često vodi neprilagođenom ponašanju (Čolović, 2012). Švarc (Roccas et al., 2002, Bilsky & Schwartz, 1994) ističe da agresivne, anksiozne, depresivne, i nesigurne osobe nemaju povezanosti ni sa jednim tipom vrijednosti.

U dosadašnjim istraživanjima koja su problematizirala relacije između vrijednosti i ličnosti nije korišten tipološki pristup ličnosti. Pregled metabaze naučnih publikacija Mount-Mercy univerziteta, koja objedinjuje 31 specifičnu bazu podataka, nije rezultirao nalaženjem ni jedne reference koji bi dovodila u vezu tipove ličnosti i vrijednosti. Takav nalaz predstavlja svojevrsni paradoks kako zbog rastućeg interesa za pitanja odnosa ličnosti i ideologije tako i zbog činjenice da je tipološka paradigma ličnosti u nekim slučajevima pokazala čak i supremaciju po osnovu prediktivne valjanosti nad dimenzionalnim pristupom (Caspi & Silva 1995; Caspi 2000, Asendorf 2003, Hart et al., 2003). Zbog nedostatka adekvatnih istraživanja rezultati su komparirani sa podacima iz istraživanja koja su polazila od dimenzionalnog pristupa ličnosti. Novije studije u kojima su korišteni upitnici koji su zasnovani na petofaktorskom modelu ličnosti (Montag & Levin, 1994; Roccas et al., 2002, Olver & Mooradian, 2003; Aluja & Garcia, 2004) pokazale su da postoji postojan obrazac povezanosti između crta ličnosti i vrijednosti. U većini studija utvrđene su povezanosti između crta ličnosti Otvorenost za iskustva, Saradljivost i Savjesnost sa određenim vrijednostima. Otvorenost za iskustva se dosljedno povezivala sa vrijednostima iz skupa Sopstveno odricanje i Otvorenost za promjene (Univerzalnost, Dobronamjernost, Nezavisnost i Poticaj) dok Otvorenost za iskustva negativno korelira sa vrijednostima iz skupa Samounapređenje i Zadržavanje tradicionalnih odnosa (Konformizam, Tradicija, Sigurnost i Moć). Zanimljivim se čini da su rezultati dosadašnjih istraživanja pokazali da od svih vrijedonosnih tipova Tradicija i Sigurnost imaju najskromniju povezanost sa faktorima ličnosti (Pozzebon, 2006). Jedno od mogućih objašnjenja bilo bi u

činjenici da se operacionalizacija vrijednosti Tradicija (poniznost, skromnost) i Sigurnost (društveni red, sigurnost porodice) najmanje preklapa sa operacionalizacijom faceta i faktora ličnosti. Nasuprot tome znatno je veća kongruentnost, na primjer između vrijednosti Nezavisnost (vjerovanja da individue trebaju biti nezavisne i samostalne) i crte ličnosti Otvorenost koja je obuhvaćena preko stavki kojima se opisuje radoznalost, kreativnost i otvorenost za nove ideje. Najveći broj dosadašnjih studija koje su se bavile vrijednostima i crtama ličnosti zasnovan je na jednostavnom korelacionom modelu što je rezultiralo velikim brojem statistički značajnih koeficijenata (veza) koje su često bile nekonzistentne, a samim tim i malo interpretabilne. Zbog toga se čini da rezultati meta-analitičkih studija pružaju adekvantiji uvid u odnose između vrijednosti i ličnosti od pojedinačnih empirijskih studija.

Kao detaljan i sistematičan pregled istraživanja koja govore o relacijama ličnosti i vrijednosti mogu poslužiti nalazi Parkove (Parks 2007; Parks & Guay, 2009) koja je provela meta-analitičku studiju istraživanja koja su problematizirala odnose petofaktorskog modela ličnosti i Švarcovog modela vrijednosti. Autori su zaključili da sve dimenzije ličnosti osim Emocionalne stabilnosti imaju određeni stepen povezanost sa vrijednostima. Faktori Otvorenost za iskustva i Saradljivost pokazali su najjače korelacije sa vrijednostima. Saradljivost umjereno pozitivno korelira sa Dobronamjernošću i sa Tradicijom, a umjereno negativno sa vrijednošću Moć. Savjesnost je relativno nisko povezana sa Konformizmom, Postignućem i Sigurnošću. Rezultati ove studije kao i rezultati zasnovani na dimenzionalnom pristupu ličnosti pokazali su da su opšte vrijednosti relativno dobar prediktor ličnosti.

4.5. Tipovi ličnosti društveni stavovi, religioznost i skala polariteta

Društveni stavovi, religiozna uvjerenja, te normativno-humanistička ideološka orijentacija nisu se pokazali kao relevantni prediktori u odnosu na ličnost, što relativno odstupa od dosadašnjih empirijskih i teorijskih nalaza. Iz prostora društvenih stavova izdvojena su dva interpretabilna faktora koji su identifikovani kao Etnocentrizam i Liberalizam. Zajedno oba

faktora objašnjavaju oko 35% varijanse društvenih stavova. Na oba faktora osobe koje pripadaju hipokontrolisanom tipu ličnosti ostvarili su statistički značajno više rezultate u odnosu na rezilijentni i hiperkontrolisani tip ličnosti. I na skali normativno-ideološke orijentacije hipokontrolisani ispitanici ostvarili su statistički značajno više skorove, dok nisu nađene razlike na skali religioznih uvjerenja. Rezultati logističke regresione analize pokazali su da uključene varijable daju skroman doprinos kod alokacije ispitanika prema tipu ličnosti. Pored toga iznenađujući je i izostanak značajnije povezanosti između normativno-humanističke orijentacije i rezultata na skalama religioznih uvjerenja, Etnocentrizma i Liberalizma. Prema Tomkinsu (Tomkins, 1963; Demos, 1995) normativna ideološka orijentacija pored ostalog manifestira se preko shvatanja Boga kao apsoluta koji određuje norme ponašanja kojima se čovjek treba pokoravati. Normativno nastrojene osobe ne sumnjaju u božiji autoritet i vjeruju da Bog izražava svoju moć preko vjerskih autoriteta. Ljudi su percipirani kao inherentno loši te zbog toga moraju dosljedno slijediti religijska pravila kako bi izašli na pravi put. Nasuprot tome, Humanizam pretpostavlja vjerovanje o Bogu kao sili koja postoji svuda oko nas i u nama te uključuje određeni stepen sumnje u vlastita religiozna uvjerenja. Religioznost kao takva viđena je više kao proces nego kao produkt, te stoga ne počiva isključivo na vanjskim izvorima autoriteta. Rezultati istraživanja St. Aubina (de St. Aubin, 1996; de St. Aubin, Wandrei, Skerven & Coppolillo, 2006), pokazali su da postoji značajna pozitivna korelacija između humanističke orijentacije i humanističkog poimanja Boga, te značajna negativna korelacija između humanističke ideološke orijentacije i normativističkih predstava o Bogu. U drugim studijama nađena je još jasnija veza između tradicionalne religioznosti i normativizma (Graskamp, 2006; Hakstian, Suefeld, Ballard, & Rank, 1986), dok su rezultati Nilsona (Nilsson, 2007) pokazali pozitivnu korelaciju između ateizma i normativizma. U skladu sa navedenim bilo je osnovano očekivati značajnu pozitivnu povezanost između normativno-humanističke orijentacije i skale religioznih uvjerenja. Silvan Tomkins je još direktnije pretpostavio odnose između normativno-humanističke orijentacije, političkih vjerovanja i društvenih stavova. Prema Tomkinsu humanistička ideološka dimenzija saglasna je sa liberalnom (lijevom) političkom orijentacijom dok je politički konzervativizam saglasan sa normativnom ideološkom dimenzijom. Rezultati Nilsona (Nilsson, 2013) sugeriraju da je humanizam povezan sa političkom ideologijom kroz

preferenciju ka jednakosti. S druge strane, normativizam je povezan sa političkom ideologijom kroz konzervativne stavove posredovane preko opravdavanja sistema, moralnih stavova o autoritetu i lojalnosti. U skladu sa navedenim rezultatima detektovani izostanak značajnije povezanosti između normativnističko-humanističke orijentacije, religioznih uvjerenja i društvenih stavova u ovom istraživanju nije moguće jednoznačno objasniti. Većina dosadašnjih istraživanja sprovedena je u Sjedinjenim američkim državama pa je moguće da su dobiveni rezultati u funkciji kulturalnih specifičnosti zapadnjačkog društva. Npr. neke od teorijski zasnovanih stavki poput: "Život je uglavnom gorak" rezultat su Tomkinsovih nastojanja da na indirektan način "mjeri" individualne razlike u toleranciji ili odbacivanju drugih ljudi i života u cjelini. Tomkins je kod američkih studenata našao ograničenu podršku da takve stavke mogu biti korisne u diferencijaciji osoba na kontinuumu konzervativizam-liberalizam. U prilog pretpostavci o kulturalnoj specifičnosti skale polariteta mogu poslužiti i rezultati koje su na afričkom kontinentu prikupili Fare i Djukit (Fahre & Duckitt 2001). Autori nisu našli čvrste dokaze koji bi govorili u prilog jednodimenzionalnosti skale polariteta. Pored toga pokazalo se da skala polariteta ima upitnu valjanost, jer praktično nije bila povezana sa relevantnim konstruktima (skala desničarske autoritarnosti, religioznosti roditelja, preferencijom političkih partija). Pored toga kod razmatranja dobivenih rezultata treba uzeti u obzir i bar dvije specifičnosti vezane za Bosnu i Hercegovinu. Prva od tih specifičnosti je da se u BiH i nakon gotovo 20 godina od ratnih dešavanja i dalje povremeno javljaju nacionalna previranja. Dalje, BiH je još uvijek u procesu složenih socijalnih reformi koje su praćene društvenim napetostima i socijalnim buntovima. U takvim okolnostima moguće je da je skala polariteta manje podesna za ispitivanje ideološke orijentacije. Postoji mogućnost i da se izostanak vezanosti religioznih uvjerenja i društvenih stavova sa normativnističko-humanističko ideološkom orijentacijom može pripisati neadekvatnosti skale polariteta da nakon više od 50 godina od njene inicijalne operacionalizacije adekvatno diferencira osobe na normativističko-humanističkom kontinuumu.

Ajzenk (Eysenck, 1954) je smatrao da ličnost ima važnu ulogu u oblikovanju društvenih stavova zbog prirode procesa socijalizacije, no da ličnost nema uticaja na formiranje konzervativnih i radikalnih stavova. Prema Ajzenkovoju teoriji strukturu društvenih stavova moguće je objasniti

preko dvije temeljne dimenzije radikalizam (konzervativizam) i društvena neosjetljivost (osjetljivost). Rezultati istraživanja dobiveni u sličnom socijalnom i kulturnom kontekstu nisu dala potvrdu Ajzenkovoju teoriji. Na prostoru ex-Jugoslovenskih republika Ajzenkova skala društvenih stavova je do sada primjenjena u dva velika istraživanja. U istraživanju koje je proveo za potrebe doktorske disertacije Milas (Milas, 1998) je našao da skala društvenih stavova ima problematičnu strukturu i da se ista uslovno može svesti na četiri faktora: Etnocentrizam, Religioznost, faktor stavova prema polnim slobodama i faktor stavova prema strogosti u kažnjavanju kriminalnog ponašanja. Zajedno izdvojeni faktori obuhvatili su tek oko 28% varijanse društvenih stavova. Rezultati Rimca (Rimac, 1999) potvrdili su da se skala društvenih stavova može razložiti na četiri komponente koji objašnjavaju marginalni dio varijanse društvenih stavova. Na osnovu rezultata u ovom istraživanju skala društvenih stavova svedena je na dva relativno interpretabilna faktora: Etnocentrizam i Liberalizam. Faktor Etnocentrizma određen je projekcijama stavki kojima se izražava sklonost ka separaciji vlastite grupe od drugih naroda tj. stavkama kojima se negira jednakopravnost drugim narodima. Drugi faktor koji je uslovno određen kao Liberalizam definisan je projekcijom stavki kojima se izražava: pravo pojedinca na seksualne slobode, oslobođenost od vjerskih dogmi, smanjenje uticaja društva na slobode pojedinca. U već pomenutoj studiji Milas je našao da Ajzenkov faktor ličnosti Psihoticizam, koji prema petofaktorskom modelu odgovara kombinaciji faktora Savjesnosti i Saradljivosti, je u većoj mjeri povezan sa društvenim stavovima u odnosu na druga dva faktora PEN modela.

Kako je to naznačeno u sekciji rezultati društveni stavovi Etnocentrizam i Liberalizam praktično nemaju uticaja kod kategorizacije ispitanika prema tipu ličnosti. Moguće objašnjenje je da je "umjerena" povezanost između ličnosti i društvenih stavova dodatno oslabljena kada su relevantne crte ličnosti grupisane u klastere tj. tipove. Takva pretpostavka u skladu je sa rezultatima nekih studija koji dosljedno pokazuju da su neki društveni stavovi povezani sa manjim brojem faktora ličnosti. U većem broju istraživanja registrovane su umjerene povezanosti između faktora ličnosti Otvorenost, Saradljivost i Savjesnost sa autoritarnim stavovima i sociodominantnom orijentacijom.

Relacije između ličnosti i religioznosti predmet su interesa istraživača posljednjih šezdeset godina. U meta-analitičkoj studiji koja je uključila više od 20 hiljada ispitanika Soroglou (2010) je našla da religioznije osobe imaju tendenciju da ostvaruju više skorove na crtama ličnosti Saradljivost i Savjesnost. U skladu sa tim su i rezultati koji su dobiveni u studijama u kojima je korišten Ajzenkov upitnik ličnosti (Francis, 2009; Lodi-Smith & Roberts, 2007) gdje su religioznije osobe ostvarivale nešto niže skorove na faktoru Neuroticizma. Kako je već konstatovano religiozna uvjerenja nisu ni u kakvoj povezanosti sa izdvojenim tipovima ličnosti. Kada se uzmu u obzir dosadašnji rezultati o odnosu ličnosti i religioznosti takav rezultat je relativno iznenađujući. Kako se rezilijentni tip ličnosti manifestuje preko povišenih skorova na faktoru Savjesnost, te sniženih skorova na faktoru Agresivnost osnovano je bilo pretpostaviti postojanost veze između rezilijentnog tipa ličnosti i religioznih uvjerenja. Na skali religioznih uvjerenja svi ispitanici, nezavisno od toga kojem tipu ličnosti pripadaju, ostvarili su nešto više skorove u odnosu na teorijski raspon skorova. Primijenjena Skala religioznih uvjerenja sastavljena je od pitanja koja su povezana sa nekim opštim religijskim vjerovanjima. Imajući to na umu, moguće objašnjenje za nešto više izraženu sklonost ka religijskim vjerovanjima i odsustvo povezanosti sa ličnosti, bilo bi da su se u BiH, uprkos dugom periodu socijalističkog režima koji je bio netrpeljiv prema religijskom učenju, zadržale primjese tradicionalnog porodičnog vaspitanja koje je protkano vjerom u nadnaravne sile, Boga, sudbinu, život poslije smrti. Moguće je da je da su ti *pro religijski* uticaji nametnuti i usvojeni tokom socijalizacije bez obzira na razlike u intraindividualnim sklopovima ličnosti.

4.6. Ideološke odrednice, ličnost i političko ponašanje

Iako politički subjekti i njihovi kandidati igraju centralnu ulogu kod svakog ciklusa glasanja, odlučujuću ulogu kod svih regularnih političkih izbora ipak na kraju imaju sami birači. Ispitivanje političkog ponašanja birača trebalo je da ponudi odgovore na pitanja da li crte ličnosti, vrijednosti i društveni stavovi imaju značajniju ulogu kod izbora političkih stranaka i njihovih kandidata kod birača. Dobiveni rezultati pokazali su da su crte ličnosti, društveni

stavovi i vrijednosti skromni prediktori političkog ponašanja. Kako je u ranijoj analizi utvrđeno da tipovi ličnosti imaju nizak stepen povezanosti sa društvenim stavovima i vrijednostima, a da istovremeno ne koreliraju sa preferencijom političkih stranaka, kod analize političkog ponašanja kao prediktori uključene su crte ličnosti. Uprkos tome pokazalo se da se na osnovu uključenih prediktora teško može objasniti namjera glasanja birača. Iako udruženi, uključeni prediktori obuhvatili su tek manji dio cjelokupne varijanse iskazanih političkih preferencija. Analizirane su preferencije samo prema strankama koje su bile odabrane od bar 5% ispitanika. Na taj način izdvojene su samo tri stranke: SDA, SDP i SBB. Kod partije Stranka demokratke akcije (SDA) prediktorski skup varijabli obuhvatio je tek skromnih 21% varijanse partijske preferencije, još marginalniji doprinos vezan je za objašnjenje apstinencijskog ponašanja potencijalnih glasača gdje je objašnjeno oko 9% varijanse, te za procjenu partijske preferencije kod Socijalističke demokratske partije (SDP) gdje je objašnjeno oko 8% varijanse. Objašnjenju glasačkih preferencija kod SDA partije parcijalno najviše doprinose varijable: Liberalizam (niži skorovi), vrijednost Tradicija i viša hronološka dob (stariji od 35 godina), preferenciji partije SDP najviše doprinosi Liberalizam (viši skorovi), a kategoriju apstinencija najbolje pojedinačno objašnjava varijabla hronološka dob (mlađi od 35 godina). Rezultati istraživanja u Hrvatskoj (Ferić 2009; Milas i Rihtar, 1998; Milas, 2006) takođe su pokazali da dimenzije ličnosti, društveni stavovi i vrijednosti imaju skroman doprinos u objašnjavanju glasačkih preferencija. Rezultati navedenih istraživanja u većoj mjeri se poklapaju sa rezultatima koji su dobiveni u ovom istraživanju.

Suprotnost ovakvim nalazima su rezultati dobiveni u Zapadnim zemljama gdje su utvrđene značajne veze između glasačkih preferencija na jednoj strani sa crtama ličnosti, vrijednostima i društvenim stavovima na drugoj strani (Schwartz, 2012; Caprara & Zimbardo 2004; Caprara et al., 2006). Barnea (prema Schwartz, 2012) je pokazao da su strukturirane glasačke preferencije primarno povezane sa vrijednostima: Univerzalnost, Tradicija, Sigurnost i Konformizam. Caprara (Caprara, 2006) je našao da su vrijednosti relevantniji prediktori političkog ponašanja od socio-demografskih varijabli, a da su vrijednosti Univerzalnost, Dobronamjernost i Nezavisnost relevantni prediktori kod prognoze glasačkih preferencija birača koji će glasati za ljevičarske stranke i stranke centra. Simpatizeri ljevičarskih stranaka u odnosu na glasače stranaka desnog centra imali su više skorove na crtama ličnosti Saradljivost i

Otvorenost, a niže skorove na faktorima Ekstraverzija (Energija) i Savjesnost. Rezultati Kaprara i saradnika (Caprara et al., 2006) pokazali su da se na osnovu vrijednosti, crta ličnosti i demografskih varijabli (hronološka dob, pol, obrazovanje i materijalna primanja) može objasniti oko 44% varijanse glasačkih preferencija.

Vrijednosti i crte ličnosti podjednako doprinose predikciji, dok je udio demografskih varijabli u predikciji marginalan. Nije moguće sa sigurnosti dati objašnjenje zbog čega je političko ponašanje u BiH teško objasniti na osnovu crta ličnosti, vrijednosti i socio-demografskih faktora. Nemogućnost da se objasne preferencije glasača kao i nemogućnost da se nestranački orijentisane osobe (aspstinenti od glasanja) dovedu u vezu sa odgovarajućim vrijednostima i društvenim stavovima vodi ka pretpostavci da je političko ponašanje možda više povezano sa neideološkim razlozima, te da je preferencija političkih stranaka više povezana sa trenutnim mišljenjem birača o političkim subjektima u vrijeme izbora. Postoji mogućnost i da je glasačko ponašanje nezavisno od ličnosti i vrijednosti, jer glasači političko ponašanje ne vide kao korisno pa izostaju veze sa navedim prediktorima. No, takva pretpostavka malo je vjerovatna ako se uzmu u obzir rezultati pomenutih istraživanja u Zapadnim zemljama. Osnovaniya je pretpostavka, koju pominje Milas (2004), da iako veze između vrijednosti, dimenzija ličnosti i političkog ponašanja postoje, da se one u određenim društvima gube zbog specifičnosti kao što su netransparentnost političkih stranka, nepostojanja ključnih razlika između političkih subjekata kao i zbog nezainteresovanosti i neinformisanosti samih birača. Indikatori o informisanosti, birača nisu praćene i registrovane u ovom istraživanju iako su zabilježene informacije o "kriterijima" ispitanika kod izbora političkih partija. Iako podaci istraživanja ukazuju da su glavni razlozi preferencije političkih partija deklarirani program rada i lider stranke taj podatak treba uzeti sa određenom rezervom. Stavke kojima su prikupljeni odgovori o razlozima preferiranja političkih stranaka date su u formi pitanja višestrukog izbora, pa je moguće da su ispitanici bez uvida u stvarne razlike među strankama uglavnom izjavljivali da je program rada partije, kao relativno apstraktna i maglovita odrednica, glavna značajka kod izbora političke partije. Analizom programskih deklaracija partije SDA iz 2009. godine, SBB iz 2010. godine, te programa rada SDP BiH iz 2003. godine ustanovljeno je da se prema programskim ciljevima ove stranke tek marginalno razlikuju. Naime kod sve tri partije dominantni programski ciljevi su:

sprovedenje zakona, vladavina prava, poštivanje ljudskih sloboda, smanjenje nezaposlenosti i siromaštva, afirmacija države i uključenje u evropske integracije. Iz navedenog se vidi da nema osnove za tvrdnju da su programski ciljevi mogli biti ključni diferencijalni faktor kod preferencije političkih stranaka. Navedeni podaci bacaju sumnju na relevantnost odgovora koji su dali ispitanici u vezi izbora političke stranke. U skladu sa ovim konstatacijama su i rezultati stranih istraživanja u kojima je nađeno da glasači imaju oskudno znanje o političkim partijama (Smith 1989; Zaller, 1992., prema Cottam et al., 2010). Uzevši u obzir dobivene rezultate nije moguće sa sigurnošću odgovoriti na pitanje da li je izostanak povezanosti ličnosti sa političkim preferencijama kontaminiran biračima koji nemaju dovoljno znanja o ciljevima političkih partijama, ili je to posljedica neraspoznatljivosti političke scene u BiH. Odgovor na navedenu dilemu moguće je dobiti samo u novom istraživanju u kojem bi se pored ostalog izvršila i procjena znanja birača o stvarnim ciljevima političkih partija kako bi se iz uzorka izdvojili pojedinci koji imaju znanje o političkoj sceni. U tom slučaju bi se moglo adekvatnije provjeriti da li je opravdana pretpostavka da se ispitanici sa određenim profilom ličnosti i vrijednostima vežu sa političkim partijama koje okupljaju pojedince i grupe oko određenih vrijednosti i ciljeva radi ostvarivanje zajedničkog dobra.

4.7. Završna razmatranja

Klasterizacija faktora inventara VP+2 pokazala je da se ličnost može sažeti na tri prepoznatljiva tipa: hiperkontrolisani, rezilijentni i hipokontrolisani tip. Rezultati ove studije su pokazali da postoji povezanost ideologije sa tipovima ličnosti. Utvrđene su relativno smislene i sistematične relacije između vrijedonosnih profila i ličnosti ispitanika. Posebno interesantnim se čini nalaz da okrupnjavanje dimenzija u tipove nije dovelo do gubitka informacija i zamagljivanja relacija između ličnosti i vrijednosti. Taj zaključak zasnovan je na rezultatima ovoga rada, kao i na rezultatima ranijih studija u kojima je ličnost posmatrana sa aspekta dimenzionalnog pristupa. Rezilijentni tip ličnosti se uglavnom veže za klaster vrijednosti

Otvorenost za promjene i Sopstveno odricanje dok se hipokontrolisani ispitanici uglavnom vežu za klaster vrijednosti Samounapređenja (Postignuće, Moć). Provjerom strukture vrijednosti drugog reda ustanovljeno je da upitnik vrijednosti nema zadovoljavajuću faktorsku valjanost, a da konstelacija osnovnih vrijednosti ne odražava pretpostavljenu strukturu kvazi-cirkumpleksa. Od sociodemografskih varijabli samo se hronološka dob pokazala relevantnom kod preferencije vrijednosti. Sistem prediktorskih varijabli sastavljen od dimenzija ličnosti, društvenih stavova, vrijednosti i skale normativističko-humanističke orijentacije pokazao je veoma skroman doprinos u objašnjavanju političke orijentacije. Rezultati su nametnuli pretpostavku da na izbor političkih stranaka djeluju neki neregistrovani faktori. Potencijalni glasači najmanje su tolerantni prema partijama koje su percipirane kao glavni rivali preferirane partije. Prema ispitanicima osnovni motiv kod izbora političkih stranaka leži u političkom programu i lideru stranke mada taj nalaz treba uzeti sa oprezom, jer je analiza programa političkih stranaka pokazala da se isti u suštini prema deklarisanim ciljevima ne razlikuju.

Dobiveni rezultati o odnosu ličnosti i ideologije otvaraju nova pitanja. Jedno od njih nužno se veže za "izostanak" veze ideologije i ličnosti, te sumnje da ličnost možda i ne igra ulogu u ideološkom određenju i ponašanju. Iako se u ovom istraživanju pokazalo da tipovi ličnosti nisu povezani sa društvenim stavovima i političkim opredjeljenjima, ne može se govoriti o izostanku relacija između tipova ličnosti i ideologije jer se pokazalo da su vrijednosti koje čine okosnicu ideologije značajno povezane sa tipovima ličnosti. Jedno od mogućih objašnjenja za ovakvu konstelaciju odnosa ličnosti i ideoloških odrednica, moglo bi ležati u činjenici da vrijednosti i ličnost dijele dispozicionu osnovu, te da vrijednosti kao relativno stabilne i trajne dispozicije zauzimaju centralno mjesto u ličnosti pojedinca. Kao takve imaju veliki motivacioni potencijal, te nadilazeći specifične situacije utiču na dosljednost u ponašanju. S druge strane, za razliku od ličnosti i vrijednosti, društveni i politički stavovi često nisu dosljedni ili povezani, niti su stabilni tokom vremena. Izostanak dosljednosti osobito u kontekstu društvenih i političkih stavova najčešće se očituje tako da u pogledu jednog pitanja osoba može biti konzervativna, a u pogledu drugog liberalna. Navedeno potkrepljuje i činjenica da je stranačka identifikacija većine glasača zasnovana na kratkoročnim odrednicama kao što su aktuelna pitanja i problemi te lična obilježja kandidata, a ne na "stvarnim" ideološkim osnovama.

Na kraju potrebno je ukazati i na ograničenja ovog istraživanja koja su donekle mogla usloviti dobivene rezultate. Osnovna ograničenja ove studije vezana su za izbor instrumentarija. Tomkinsova skala polariteta pokazala se naročito problematična, u toj mjeri da su neke stavke izbačene zbog nerazumjevanja tj. velikog broja nedostajućih odgovora. Postoji opravdana sumnja u kapacitet skale da diferencira individue na kontinuumu normativizam-humanizam. Kao problematičan instrument pokazala se i Ajzenkova skala socijalnih stavova čija struktura nije saglasna sa teorijskim pretpostavkama autora. Skala obuhvata skroman dio varijanse društvenih stavova. Neke relevante informacije nisu registrovane u studiji. Prije sve treba pomenuti izostanak pitanja kojima bi se provjerila stvarna informisanost i znanje građana o političkim strankama. Na taj način bi se lakše moglo objasniti nepostojanje povezanosti između ličnosti i preferencije političkih stranaka. Socio-demografski upitnik trebalo bi proširiti sa dodatnim pitanjima kao što su npr. pitanje o broj članova porodice, Da li u porodici ili u rodbini imate nekoga ko se aktivno bavi politikom? Korišteni uzorak ima odlike prigodnog uzorka u kome prema polnoj strukturi dominiraju žene, a prema hronološkoj dobi većinski dio uzorka čine mladi ljudi. Za hrabrije i dalekosežnije generalizacije potrebno je obezbjediti reprezentativan uzorak odraslih građana.

5. LITERATURA

- Abramowitz, A.I., Saunders, K.L.(2008). Is polarization really a myth? *Journal of Politics*, 70, 542-555.
- Adorno, T.W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D.J., & Sanford, R.N. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper & Row.
- Akse, J., Hale, W.W., III, Engels, R.C.M.E., Raaijmakers, Q.A.W., & Meeus, W.H.J. (2007). Co-occurrence of depression and *Replicability of the RUO Types* 11 delinquency in personality types. *European Journal of Personality*, 21, 235–256.
- Albaugh, M., & McAdams, D.P. (2007). *Personality, politics, and personal ideology: Right and left*. Paper presented at the ISPP 30th Annual Scientific Meeting, Portland, OR.
- Alford, J.R., & Hibbing, J.R. (2007). “Personal, Interpersonal, and Political Temperaments.” *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 614: 196-212.
- Allport, G.W, Vernon, P.E., & Lindzey, G. (1960). *Study of values. Manual and test booklet*. 3rd. edn. Boston, MA: Houghton Mifflin.
- Allport, G.W. (1937). *Personality: A psychological interpretation*. New York: Holt
- Allport, G.W. (1955). *Becoming: Basic considerations for a psychology of personality*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Allport, G.W. (1961). *Pattern and growth in personality*. New York: Holt, Rinehart, & Winston.
- Altemeyer, B. (1981). *Right-Wing Authoritarianism*. University of Manitoba Press: Winnipeg.
- Altemeyer, B. (1998). The other ‘authoritarian personality’. *Advances in Experimental Social Psychology*, 30, 47-91.

- Aluja, A., & Garcia, L.F. (2004). Relationships between Big Five personality factors and values. *Social Behavior and Personality*, 32, 619–626.
- Asendorpf, J.B. (2002). Editorial: The puzzle of personality types. *European Journal of Personality*, 16, 1–5.
- Asendorpf, J.B. (2003). Head-to-head comparison of the predictive validity of personality types and dimensions. *European Journal of Personality*, 17, 327–346.
- Asendorpf, J.B. (2006a). On artefacts and meaning in personcentered analyses: Comment on McCrae, Terracciano, Costa and Ozer (2005). *European Journal of Personality*, 20, 45–47.
- Asendorpf, J.B. (2006b). Typeness of personality profiles: A continuous person-centered approach to personality data. *European Journal of Personality*, 20, 83–106.
- Asendorpf, J.B., & Denissen, J.J.A. (2006). Predictive validity of personality types versus personality dimensions from early childhood to adulthood. *Merrill-Palmer Quarterly*, 52, 486–513.
- Asendorpf, J.B., & van Aken, M.A.G. (1999). Resilient, overcontrolled, and undercontrolled personality prototypes in childhood: Replicability, predictive power, and the trait-type issue. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 815–832.
- Asendorpf, J.B., Borkenau, P., Ostendorf, F., & van Aken, M.A.G. (2001). Carving personality description at its joints: Confirmation of three replicable personality prototypes for both children and adults. *European Journal of Personality*, 15, 169–198.
- Ashton, M.C. & Lee, K. (2005). Honesty-Humility, the Big Five, and the Five-Factor Model. *Journal of Personality*, 73 (5), 1321-1353.
- Avdeyeva, T.V., & Church, A.T. (2005). The cross-cultural generalizability of personality types: a Philippine study. *European Journal of Personality*, 19, 475-499.

- Aygun, Z.K. & Imamoglu, E.O. (2002). Value Domains of Turkish Adults and University Students. *The Journal of Social Psychology*, 142(3), 333–351.
- Barbaranelli, C. (2002). Evaluating cluster analysis solutions: An application to the Italian NEO Personality Inventory. *European Journal of Personality*, 16, S43–S55.
- Bardi, A., & Schwartz, S.H. (2003). Values and behavior: Strength and structure of relations. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29, 1207–1220.
- Barnea, M., & Schwartz, S.H. (1998). Values and voting. *Political Psychology*, 19, 17–40.
- Bell, D. (1960.). *The end of ideology*. Glencoe, IL: Free press.
- Benet, V. & Waller, N. G. (1995). The Big Seven Factor Model of Personality Description: Evidence for its Cross-Cultural Generality in a Spanish Sample. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69 (4), 701-718.
- Benoit, K., Laver, M. (2006). *Party Policy in Modern Democracies*. London: Routledge
- Bilsky, W., & Schwartz, S.H. (1994). Values and personality. *European Journal of Personality*, 8, 163–181.
- Bishop, G.F. (2005). *The Illusion of Public Opinion: Fact and Artifact in American Public Opinion Polls*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield
- Blasius, J., Greenacre, M. (2014). *Visualization and Verbalization of Data*. Chapman & Hall / CRC.
- Block, J. H., & Block J. (1980). The role of ego-control and egoresiliency in the organization of behavior. In W. A. Collins (Ed.), *The Minnesota symposium on child psychology* (Vol. 13, pp. 39–101).
- Block, J., & Block, J.H. (2006). Nursery school personality and political orientation two decades later. *Journal of Research in Personality*. 40, 734–749

- Block, J.H., & Kremen, A.M. (1996). IQ and ego resiliency: Conceptual and empirical connections and separateness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 349–361.
- Bobbio, N. (1996). *Left and Right*. Cambridge, UK: Polity Press
- Boehm, B., Asendorpf, J. B., & Avia, M. D. (2002). Replicable types and subtypes of personality: Spanish NEO–PI samples. *European Journal of Personality*, 16, 25–41.
- Bond, M.H. (1988). Finding universal dimensions of individual variation in multicultural studies of values: The Rokeach and Chinese value surveys. *Journal of personality and social psychology*, 55, 1009-1015
- Braithwaite, V. (1994). Beyond Rokeach’s Equality–Freedom model: Two-dimensional values in a one-dimensional world. *Journal of Social Issues*, 50, 67–94.
- Brock, G., Pihur, V., Datta, S. & Datta, S. (2008) cIValid: An R Package for Cluster Validation. *Journal of Statistical Software*, 25(4) <http://www.jstatsoft.org/v25/i04>
- Brown, T. A. (2006). *Confirmatory Factor Analysis for Applied Research*. New York: Guilford Press.
- Bruni, P. & Eysenck, H. J. (1976). Structure of attitudes: An Italian sample. *Psychological Reports*, 38, 956-958.
- Caldwell, A.C. (2007). Attitudes of juvenile staff towards intellectual, psychiatric, and physical disabilities. *Intellectual and developmental disabilities*, 45(2), 77-89.
- Campbell, A., Converse, P.E, Miller, W.E, & Stokes, D.E.(1960/1965). *The American Voter*. Oxford, UK:Wiley
- Caprara, G.V., & Zimbardo, P. (2004). Personalizing politics. *American Psychologist*, 59, 581–594.

- Caprara, G.V., Barbaranelli, C., & Zimbardo, P.G. (1999). Personality profiles and political parties. *Political Psychology*, 20, 175–197.
- Caprara, G.V., Barbaranelli, C., Consiglio, C., Picconi, L., & Zimbardo, P.G. (2003). Personalities of politicians and voters: Unique and synergistic relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 849–856.
- Caprara, G.V., Schwartz, S.H., Capanna, C., Vecchione, M., & Barbaranelli, C. (2006). Personality and politics: Values, traits, and political choice. *Political Psychology*, 27, 1–28.
- Carlson, R., & Levy, N. (1970). Self, values and affects: Derivations from Tomkins' polarity theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 16, 338–345.
- Carlson, R., & Brincka, J. (1987). Studies in script theory: III. Ideology and political imagination. *Political Psychology*, 8, 563–574.
- Carney, D.R., Jost, J.T., Gosling, S.D., Potter, J. (2008). The secret lives of liberals and conservatives: personality profiles, interaction styles, and the things they leave behind. *Political Psychology*, 6, 807–840.
- Caspi, A. (2000). The child is the father of the man: Personality continuities from childhood to adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 158–172.
- Caspi, A., & Silva, P.A. (1995). Temperamental qualities at age three predict personality traits in young adulthood: Longitudinal evidence from a birth cohort. *Child Development*, 66, 486–498.
- Catell, R.B., Coulter, M.A. & Tsujioka, B. (1966). The Taxonometric Recognition of Types and Functional Emergents. In Raymond B. Catell (Ed.) *Handbook of multivariate experimental psychology* (pp. 288 – 329). Chicago: Rand McNally & Company

- Cattell, R.B. (1966). The scree test for the number of factors. *Multivariate Behavioral Research*, 1, 140-161.
- Cervone, D. (2005). Personality architecture: Within person structures and processes. *Annual Review of Psychology*, 56, 423–452.
- Chapman, B.P., & Goldberg, L.R. (2011). Replicability and 40-year predictive power of childhood ARC types. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101, 593–606.
- Christie, R., Jahoda, M. (1954). *Continues in Social research: Studies in the Scope and Method of The Authoritarian Personality*, The Free Press of Glencoe, New York.
- Cieciuch, J. & Davidov, E. (2012). A comparison of the invariance properties of the PVQ-40 and the PVQ-21 to measure human values across German and Polish Samples. *Survey Research Methods*, 6(1), 37-48.
- Cieciuch, J., Schwartz, S. H. & Vecchione, M. (2013). Applying the refined values theory to past data: What can researchers gain? *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 44(8), 1215-1234.
- Commandeur, J. J. F. and Heiser, W. J. (1993). *Mathematical derivations in the proximity scaling (PROXSCAL) of symmetric data matrices* (Technical Report. No. RR-93-03). Leiden, The Netherlands: Department of Data Theory, Leiden University. http://www.datatheory.nl/pdfs/93/93_04.pdf
- Conover, P.J., & Feldman, S. (1981). The origins and meaning of liberal-conservative self-identifications. *American Journal of Political Science*, 25, 617–45
- Converse P.E. (1964). The nature of belief systems in mass publics. In *Ideology and Discontent*, ed Apter, D., pp. 206–61. New York: Free Press
- Converse, P.E. (1970). *Attitudes and Non-Attitudes Continuation of a Dialogue*, u Tulie, E.R. (ed.) *The Quantitative Analysis of Social Problems*, Addison-Wesley, Reading Massachusetts.

- Converse, P.E. (2006). Democratic theory and electoral reality. *Critics Review*, 18, 75–104
- Costa, P.T., & McCrae, R.R. (1995). Primary Traits of Eysenck's P-E-N System: Three- and Five-Factor Solutions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 308-317.
- Costa, P.T., Jr., Herbst, J.H., McCrae, R.R., Samuels, J., & Ozer, P.J. (2002). The replicability and utility of three personality types. *European Journal of Personality*, 16, S73–S87.
- Cottam, M., Dietz-Uhler, B., Masors, E.M., & Preston, T. (2010). *Uvod u političku psihologiju*, Zagreb: Mate.
- Čolović, P. (2012). *Tipološka perspektiva u psihologiji ličnosti: tradicionalni i taksometrijski pristup*. Nepublikovana doktorska disertacija. Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za psihologiju.
- Čolović, P., Mitrović, D. & Smederevac, S. (2005). Evaluacija modela Pet velikih u našoj kulturi primenom upitnika FIBI. *Psihologija*, 38 (1), 55-76.
- Čular, G. (1999). Koncept lijevog i desnog u empirijskoj političkoj znanosti: značenje, razumijevanje, struktura, sadržaj. *Politička misao*, 1, 153-168.
- Dator, J.A. (1969). Measuring attitudes across cultures: A factor analysis of the replies of Japanese judges to Eysenck's inventory of conservative-progressive ideology. U: G. Schuzbert i D. J. Danelski (ur.). *Comparative Judicial Behavior*, Oxford: Oxford University Press.
- Davidov, E., Schmidt, P., & Schwartz, S. H. (2008). Bringing values back in: The adequacy of the European Social Survey to measure values in 20 countries. *Public Opinion Quarterly*, 72(3), 420-445.
- De Fruyt, F., Mervielde, I., & Van Leeuwen, K. (2002). The consistency of personality type classification across samples and five-factor measures. *European Journal of Personality*, 16, S57– S72.

- De Raad, B., & van Oudenhoven, J.P. (2008). Factors of values in the Dutch language and their relationship to factors of personality. *European Journal of Personality*, 22, 81–108.
- de St. Aubin, E. (1999). Personal ideology: The intersection of personality and religious beliefs. *Journal of Personality*, 67(6), 1105-1139.
- de St. Aubin, E., (1996). Personal ideology polarity: Its emotional foundation and its manifestation in individual value systems, religiosity, political orientation, and assumptions concerning human nature. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(1), 152-165.
- de St. Aubin, E., Wandrei, M., Skerven, K., & Coppolillo, C.M. (2006). A narrative exploration of personality ideology and identity. In D. P. McAdams, R. Josselson, & A. Lieblich (Eds.), *Identity and story: Creating self in narrative* (pp. 223-248). Washington, DC: American Psychological Association.
- Demos E.V. (1995). *Exploring affect: The selected writings of Silvan S. Tomkins*. Cambridge, England, New York, and Paris: Cambridge University Press.
- Denissen, J.J.A., Asendorpf, J.B., & van Aken, M.A.G. (2008). Childhood personality predicts long-term trajectories of shyness and aggressiveness in the context of demographic transitions in emerging adulthood. *Journal of Personality*, 76, 67–99
- Digman, J.M. (1990). Personality structure: Emergence of the fivefactor model. *Annual Review of Psychology*, 41, 417–440.
- Donnellan, M.B., & Robins, R.W. (2010). Resilient, overcontrolled, and undercontrolled personality types: Issues and controversies. *Personality and Social Psychology Compass*, 3, 1–14.

- Dubas, J.S., Gerris, J.R.M., Janssens, J.M.A.M., & Vermulst, A.A. (2002). Personality types of adolescents: Concurrent correlates, antecedents, and type \times parenting interactions. *Journal of Adolescence*, 25, 79–92.
- Duckitt, J. (2000). Culture, Personality, and Prejudice. U S. Renshon, & J. Duckitt, J. (Eds), *Political Psychology: Cultural and Cross-Cultural Foundations* (pp. 89-107). London: Macmillan/New York: New York University Press.
- Duckitt, J. (2001). A cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. *Advances in Experimental Social Psychology*, ed. MP Zanna, pp. 41–113. San Diego, CA: Academic
- Duckitt, J., Wagner, C., du Plessis, I., & Birum, I. (2002). The psychological bases of ideology and prejudice: testing a dual-process model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 75–93
- Duriez, B., & Soenens, B. (2006). Personality, identity styles, and authoritarianism: An integrative study among late adolescents. *European Journal of Personality*, 20, 397–417.
- Duriez, B., Van Hiel, A., & Kossowska, M. (2005). Authoritarianism and social dominance in Western and Eastern Europe: the importance of the socio-political context and of political interest and involvement. *Political Psychology*. 26:299–320
- Eagleton, T. (1991). *Ideology: An Introduction*. London: Verso
- Eisenberg, N., & Morris, A.S. (2002). Children's emotion-related regulation. In R. Kail (Ed.), *Advances in child development and behavior* (Vol. 30, pp. 190–229). Academic Press: Amsterdam.
- Ekehammar, B., & Akrami, N. (2003). The relation between personality and prejudice: A variable and person centered approach. *European Journal of Personality*, 17, 449–464.

- Ekehammar, B., Akrami, N., Gylje, M., & Zakrisson, I. (2004). What matters most to prejudice: Big Five personality, social dominance orientation, or right wing authoritarianism? *European Journal of Personality*, 18, 463–482.
- Erikson, R.S., Tedin, K.L. (2003). *American Public Opinion*. New York: Longman. 6th ed.
- Evans, G., Heath, A., & Lalljee, M. (1996). Measuring left-right and libertarian-conservative attitudes in the British electorate. *British Journal of Sociology*, 47, 93–112
- Eysenck, H.J. & Eysenck, M. (1985), *Personality and individual differences: A natural science approach*. New York: Plenum.
- Eysenck, H.J. & Wilson, G.D. (ur) (1978). *The psychology of ideology*. Baltimore, MD: University Park Press.
- Eysenck, H.J. (1954). *The psychology of politics*. New York: Praeger.
- Eysenck, H.J. (1971.) Social attitudes and social class, *British Journal of Social and Clinical Psychology*, Vol. 10, 210-212.
- Eysenck, H.J. (1975). The structure of social attitudes. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 14, 323-331.
- Eysenck, H.J. (1991), Dimensions of personality: 16-, 5- or 3- Criteria for a taxonomic paradigm. *Personality and Individual Differences*, 12, 773-790.
- Eysenck, H.J., & Coulter, T.T. (1972.) The Personality and Attitudes of Working Class British Communists and Fascists, *The Journal of Social Psychology*, Vol. 87, 59-73.
- Farre, B., & Duckitt, J. (1994). The validity of Tomkins Polarity Scale among White South Africans. *Journal of Social Psychology*, 134(3), 287-296.
- Feather, N.T. (1973) The measurement of Values: Effects of different assessment procedures. *Australian journal of psychology*, 25 221-232.

- Federico, C.M. (2007). Expertise, evaluative motivation, and the structure of citizens' ideological commitments. *Political Psychology*, 28, 535–62
- Feldman, S. (1988). Structure and consistency in public opinion: the role of core beliefs and values. *American Journal of Political Science*, 32, 416–40
- Feldman, S. (2003). Values, ideology, and structure of political attitudes. In *Oxford Handbook of Political Psychology*, ed. DO Sears, L Huddy, R Jervis, pp. 477–508. New York: Oxford University Press
- Ferguson, L. W. (1973). Primary social attitudes of the 1960s and those of the 1930s. *Psychological Reports*, 33, 655-664.
- Ferguson, L.W. (1939). Primary social attitudes. *Journal of Psychology*, 8, 217-223.
- Ferić, I. (2008). Sustav vrijednosti kao odrednica dominantnih političkih preferencija. *Društvena istraživanja*, 4-5 (96-97), 615-629.
- Ferić, I. (2009) *Vrijednosti i vrijednosni sustavi: psihologijski pristup*. Zagreb, Alinea.
- Field, A.P. (2009). *Discovering statistics using SPSS*. London: Sage publications.
- Fiorentine, R. (1988). Increasing similarity in the values and life plans of male and female college students? Evidence and implications, *Sex Roles*, 18(3), 143 – 158.
- Fischer, R. (2013). What values can (and cannot) tell us about individuals, society and culture. *Advances in Culture and Psychology*.
- Fischer, R., Vauclair, C.M., Fontaine, J.R., & Schwartz, S.H. (2010). Are individual - and culture-level value structures different? Testing Hofstede's legacy with the Schwartz Value Survey. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 41, 135-151.

- Francis, L.J. (2009). *Comparative empirical research in religion: Conceptual and operational challenges within empirical theology*. In L. J. Francis, M. Robbins, & J. Astley (Eds.), *Empirical theology in texts and tables* (pp. 127–152). Leiden, Netherlands: Brill.
- Freeden, M., ed. (2001). *Reassessing Political Ideologies*. London: Routledge
- Fuchs, D., & Klingemann, H.D. (1990). The left-right schema. In *Continuities in Political Action: A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies*, ed. MK Jennings, JW van Deth, pp. 203–34. Berlin: Walter de Gruyter
- Gerber, A.S., Huber, G., Ha, S., Dowling, C. & Doherty, D., (2009). “*Personality Traits and the Dimensions of Political Ideology*” Yale University. Typescript. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=1412863> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1412863>
- Gerring J. (1997). Ideology: a definitional analysis. *Political Research Quarterly*, 50, 957–94
- Goldberg, L.R. (1990). An alternative »Description of Personality«: The Big Five Factor structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 1216–1229.
- Gordon, L. (1993). *Survey of Interpersonal Values - Revised Manual*. Chicago: Science Research Associates.
- Gosling, S.D., Rentfrow, P.J., & Swann, W.B., Jr. (2003). A Very Brief Measure of the Big Five Personality Domains. *Journal of Research in Personality*, 37, 504-528.
- Graskamp, P. (2006). Personal ideology: A unifying framework for relating religiosity, religious coping, and well-being . *Dissertation Abstracts International*, 67(3B), 1700 (Marquette e-Publications, paper AAI3210963).
- Green, D.P. (1988). On the dimensionality of public sentiment toward partisan and ideological groups. *American Journal of Political Science*, 32, 758–80

- Green, P.E., & Rao, V.R., 1970. Rating scales and information recovery— How many scales and response categories to use. *J. Marketing*, 34 (3), 33–39.
- Guilford, J.P. (1959). *Personality*. New York: McGraw-Hill.
- Gursimsek, I., & Goregenli, M. (2006). Humanistic attitudes, values, system justification, and control beliefs in a Turkish sample. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 34(7), 747-758.
- Hakstian, A.R., Suefeld, P., Ballard, E.J., & Rank, D.S. (1986). The Ascription of Responsibility Questionnaire: Development and empirical extensions. *Journal of Personality Assessment*, 50(2), 229-247.
- Handl, J. et al. (2005) Computational cluster validation in post-genomic data analysis, *Bioinformatics* , 21, 3201-3212
- Hart, D., Atkins, R., & Matsuba, M. K. (2008). The association of neighborhood poverty with personality change in adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94, 1048–1061.
- Hart, D., Hofmann, V., Edelstein, W., & Keller, M. (1997). The relation of childhood personality types to adolescent behavior and development: a longitudinal study of Icelandic children. *Developmental Psychology*, 33, 195–205.
- Herzberg, P.T., & Roth, M. (2006). Beyond resilient, undercontrollers, and overcontrollers? An extension of personality prototype research. *European Journal of Personality*, 22, 139–148.
- Hewitt, J.K., Eysenck, H.J., Eaves, L.J. (1977.) Structure of Social Attitudes After Twenty-Five Years: A Replication, *Psychological Reports*, Vol. 49, 183-188.
- Hinz, A., Albani, C., Gießler, A., & Brahler, E. (2002). Welche Werte sind den Deutschen etwas wert? Ergebnisse einer repräsentativen Umfrage. *Psychosozial*, 25, 21–30.

- Hinz, A., Braehler, E., Schmidt, P., & Albani, C. (2005). Investigating the Circumplex Structure of the Portrait Values Questionnaire (PVQ). *Journal of Individual Differences*, 26(4), 185-193.
- Hoyle, R.H., & Panter, A.T. (1995). Writing about structural equation models. In R. H. Hoyle (Ed.), *Structural equation modeling: Concepts, issues, and applications* (pp. 158- 176). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Hu, L.T. & Bentler, P.M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives, *Structural Equation Modeling*, 6 (1), 1-55.
- Idemudia, E. S., & Boehnke, K. (2010). *I'm an alien in Deutschland: A quantitative mental health case study of African Immigrants in Germany*. Frankfurt : PeterLang Publishers.
- Jacoby, W. (1991). Ideological identification and issue attitudes. *American Journal of Political Science*, 35, 178–205
- James, W. (1907) *Pragmatism*, Longmans, Green & Co., New York.
- John, O.P. & Srivastava, S. (1999). *The Big Five Trait Taxonomy: History, Measurement, and Theoretical Perspectives*. In: Lawrence A. Pervin and Oliver P. John (Eds.). *Handbook of Personality: Theory and Research*. New York: The Guilford Press, 102 – 138.
- Jost, J.T. (2006). The end of the end of ideology. *American Psychologist*, 61, 651–670.
- Jost, J.T., Federico, M. C. & Napier, J. L. (2009). Political ideology. *The Annual Review of Psychology*, 60, 307-327.
- Jost, J.T., Glaser, J., Kruglanski, A.W., & Sulloway, F.J. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, 129, 339–375.

- Jost, J.T., Kay, A.C., & Thorisdottir, H. (Eds.) (2009). *Social and psychological bases of ideology and system justification*. New York : Oxford University Press. [Political Psychology series]
- Jozefowicz, D.M. Barber, B.L. Eccles, J.S. (1993). Adolescent work-related values and beliefs: Gender differences and relation to occupational aspirations. Paper presented at Biennial Meeting of the Society for Research on Child Development, New Orleans, LA, March 25–28.
- Katz, D. (1972). The functional approach to the study of attitudes. U: J.B. Cohen (Ed.): *Behavioral Science Foundation of Consumer Behavior*. New York: The Free Press. 221-244.
- Kenrick, D.T., Maner, J.K., Butner, J., Li, N. P., Becker, V., & Schaller, M. (2002). Dynamical evolutionary psychology: Mapping the domains of the new interactionist paradigm. *Personality and Social Psychology Review*, 6, 347-356.
- Kerlinger, F. N. (1972). The Structure and Content of Social Attitude Referents: A Preliminary Study. *Educational and Psychological Measurement*, 32, 613-630.
- Kerlinger, F.N. (1984). *Liberalism and Conservatism: The Nature and Structure of Social Attitudes*. Hillsdale, NJ: Erlbaum
- Kinder, D.R. (1998). Opinion and action in the realm of politics. In *The Handbook of Social Psychology*, ed. DT Gilbert, ST Fiske, G Lindzey, 2, 778–867. Boston, MA: McGraw-Hill
- Klimstra, T.A., Hale, W. W., III, Raaijmakers, Q.A.W., Branje, S.J.T., & Meeus, W.H.J. (2010). A developmental typology of adolescent personality. *European Journal of Personality*, 24, 309–323.

- Kline, R.B. (2010). *Principles and practice of structural equation modeling* (3rd ed.). New York: Guilford Press.
- Kluckhohn, C.K.M. (1951). Values and value orientations in the theory of action. In T. Parsons & E. Sils (Eds.), *Toward a general theory of action* (pp. 388–433). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kluckhohn, F.R., & Strodtbeck, F. (1961). *Variations in value orientations*. Evanston, IL: Row, Peterson.
- Knafo, A. (2003). Contexts, relationship quality, and family value socialization: The case of parent-school ideological fit in Israel. *Personal Relationships*, 10, 373-390.
- Knežević, G., Džamonja-Ignjatović, T., & Đurić-Jočić, D. (2004). Petofaktorski model ličnosti. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Knežević, G., Radović, B., & Opačić, G. (1997) Evaluacija "Big Five" modela ličnosti kroz analizu inventara ličnosti NEO PI-R. *Psihologija*, 1-2, 7-40.
- Knight, K. (2006). Transformations of the concept of ideology in the twentieth century. *American Political Science Review*, 100, 619–626
- Knoppen, D., & Saris, W.E. (2009b). Evaluation of the Portrait Values Questionnaire using SEM: A new ESS Proposal. Paper presented at the QMSS2 seminar at Bolzano, Italy, June 11-12.
- Knoppen, D., & Saris, W.E. (2009c). Schwartz' theory of human values: Balancing homogeneity of reflective items and theoretical coverage. RECSM Working Paper, 9, 1-40. Universitat Pompeu Fabra, Barcelona.
- Knoppen, D., & Saris, W. (2009a). Do we have to combine values in the Schwartz' human values scale? A comment on the Davidov studies. *Survey Research Methods*, 3(2), 91-103.

- Knutsen, O. (1995). Left-right materialist value orientations. In *The Impact of Values*, ed. JW van Deth, E Scarbrough, pp. 160–196. New York: Oxford University Press
- Kraus, C.J.M., Muessel, G.P, Kestler, H. (2011). Multi-Objective Selection for Collecting Cluster Alternatives. *Comput Stat*, 26(2), 341 - 353.
- Kraus, M., Müssel, C., Palm, G. & Kestler, H.A. (2011) Multi-objective selection for collecting cluster alternatives. *Computational Statistics*, 26(2):341–353.
- Krauss, S. (2006). Does Ideology Transcend Culture? A Preliminary Examination in Romania. *Journal of Personality*, Vol. 74, No. 4, 1219-1256.
- Krech, D., Crutchfield, R.S. & Ballachey, E.L. (1972). *Pojedinac u društvu*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije.
- Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Layman, G.C, Carsey, T.M. (2002). Party polarization and “conflict extension” in the American electorate. *American Journal of Political Science*, 46, 786–802
- Lindeman, M., & Aarnio, K. (2006). Paranormal beliefs: Their dimensionality and correlates. *European Journal of Personality*, 20(7), 585-602.
- Lindeman, M., & Sirelius, M. (2001). Food choice ideologies: The modern manifestations of normative and humanist view of the world. *Appetite*, 37(3), 175-184.
- Lindeman, M., & Verkasalo, M. (2005). Measuring Values With the Short Schwartz’s Value Survey. *Journal of Personality Assessment*, 85(2), 170-178.
- Lipset, S.M., & Raab, E. (1978). *The Politics of Unreason*. Chicago, IL: University Chicago Press

- Lodi-Smith, J., & Roberts, B.W. (2007). Social investment and personality: A meta-analysis of the relationships of personality traits to investment in work, family, religion, and volunteerism. *Personality and Social Psychology Review*, 11, 68–86.
- Mannheim, K. (2007). *Ideologija i utopija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Maslow, A. (2001). *O životnim vrednostima*. Beograd: IP «ŽARKO ALBULJ».
- McAdams, D.P., & Adler, J.M. (2006). How does personality develop?. In D. Mroczek & T. Little (Eds.), *Handbook of Personality Development* (pp. 469-492).
- McClosky, H. (1958). Conservatism and personality. *American Political Science Review*, 52, 27–45.
- McClosky, H., & Zaller, J. (1984). *The American Ethos*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- McCrae, R.R. (1996). Social Consequences of Experiential Openness. *Psychological Bulletin* 120, 323-37.
- McCrae, R.R., & Costa, P. T. (1997). Personality trait structure as a human universal. *American Psychologist*, 52, 509–516.
- McGuire, W.J. (1985.) *The Nature of Attitudes and Attitude Change*, u Lindzey, G., Aronson, E. (eds.) *Handbook of Social Psychology*, Addison-Wesley, Reading Massachusetts.
- Meeus, W., van de Schoot, R., Klimstra, T., & Branje, S. (2011). Personality types in adolescence: Change and stability and links with adjustment and relationships: A five-wave longitudinal study. *Developmental Psychology*, 47, 1181–1195.
- Mehrabian, A. (1996). “Relations Among Political Attitudes, Personality, and Psychopathology Assessed With New Measures of Libertarianism and Conservatism.” *Basic & Applied Social Psychology* 18: 469-91.

- Milas, G. (1998). Korelacijska i eksperimentalna studija odnosa temeljnih dimenzija društvenih stavova, ličnosti i društvene poželjnosti. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb.
- Milas, G. (2004) *Ličnost i društveni stavovi*. Jastrebarsko: Naklada Slap
- Milas, G. (2006). Temeljne osobine ličnosti i neki vidovi političkog ponašanja. *Društvena istraživanja*, 1-2 (87-88), 27-49.
- Milas, G., & Rihtar, S. (1998). Struktura društvenih stavova u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*. 6 (38), 885-905.
- Mondak, J., & Halperin, K. (2008). A Framework for the Study of Personality and Political Behaviour. *British Journal of Political Science* 38: 335-62.
- Nilsson, A. (2007). *Worldviews: Personal ideology, values, and beliefs concerning metaphysics, epistemology, human nature, and morality*. Master thesis, Lund University. Retrieved 1. 9. 2013. <http://www.uppsatser.se/uppsats/d1f5d3f0cc/>
- Nilsson, A. (2013). The psychology of worldviews: Toward a non-reductive science of personality (Doctoral dissertation, Lund University, Sweden). Retrieved 2014 02 14 from <http://lup.lub.lu.se/record/3738772/file/3738786.pdf>
- Nilsson, A. (2014). Humanistic and normativistic worldviews: Distinct and hierarchically structured. *Personality and Individual Differences*, 64, 135–140.
- Nilsson, A. (2014). Personality psychology as the integrative study of traits and worldviews. *New Ideas in Psychology*, 32, 18–32.
- Noseleit, F. (2010). *The entrepreneurial culture: Guiding principles of the self-employed*. In A. Freytag, Thurik, R. (Ed.), *Entrepreneurship and culture*(pp. 41 -54). Heidelberg: Springer.
- Olver, J.M.,&Mooradian, T.A. (2003). Personality traits and personal values: A conceptual and empirical integration. *Personality and Individual Differences*, 35, 109–125.

- Pantić, D. (1990). *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pantić, D. (2005): Da li su vrednosti bivših komunističkih zemalja slične?, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 118-119, str. 49-69.
- Parks, L. & Guay, R. (2009). Personality, Values, and Motivation. *Personality and Individual Differences*, 47, 675-684.
- Parks, L. (2007). Personality and values: A meta-analysis. Paper presented at the annual conference for the society of industrial and organizational psychology, New York.
- Pavlović, Z. (2009). *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji: U potrazi za demokratskom političkom kulturom*. Beograd, Institut društvenih nauka.
- Perrinjaquet, A., Furrer, O., Usunier, J.-C., Cestre, G., & Valette-Florence, P. (2007). A test of the quasi-circumplex structure of human values. *Journal of Research in Personality*, 41, 820-840.
- Petrović, B., & Mededović, J. (2011). Struktura socijalnih stavova baziranih na leksičkom pristupu na srpskom govornom području. *Sociologija*, 2, 195-212
- Petrović, N. (2001). *Putevi istraživanja autoritarnosti*. Beograd, Zadužbina Andrejević.
- Pozzebon, J. (2006). Personality and traits and Personal Values : An investigation into the importance of each in the Prediction of the Behaviour. Preuzeto sa <http://www.archieve.org>. 10.06.2012.
- Pratto, F., Sidanius, J., Stallworth, L.M., & Malle, B.F. (1994). Social dominance orientation: a personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology* 67, 741-763.
- Prince-Gibson, E., & Schwartz, S. H. (1998). Value priorities and gender. *Social Psychology Quarterly*, 61, 49-67.

- Pulkinnen, L. (1996). Female and male personality styles: A typological and developmental analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 1288 – 1306.
- Rammstedt, B., Riemann, R., Angleitner, A. & Borkenau, P. (2004). Resilients, Overcontrollers, and Undercontrollers: The replicability of the three personality prototypes across informants. *European Journal of Personality*, 18, 1-14.
- Rathbun, B.C. (2007). Hierarchy and community at home and abroad: evidence of a common structure of domestic and foreign policy beliefs in American elites. *Journal of Conflict Resolution*, 51, 379–407.
- Ravlić, S. (2001). Politička ideologija: preispitivanje pojma. *Politička misao*, 4, 146-160.
- Riemann, R., Grubich, C., Hempel, S., Mergl, S., & Richter, M. (1993). Personality and attitudes toward current political topics. *Personality and Individual Differences*, 15, 313–321.
- Rimac, I. (1999). *Osnovne psihologijske odrednice formiranja političkih preferencija*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb. *Pristupljeno 24.6.2013.*
https://bib.irb.hr/datoteka/30420.I.Rimac_Osnovne_psihologijske_odrednice_formiranja_politickih_preferencija.pdf
- Roberts, B.W., & Robins, R.W. (2000). Broad dispositions, broad aspirations: The intersection of personality and major life goals. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 1284–1296.
- Robins, R.W., John, O.P., Caspi, A., Moffitt, T.E., & Stouthamer-Loeber, M. (1996). Resilient, overcontrolled, and undercontrolled boys: Three replicable personality types. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70, 157-171.
- Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S.H., & Knafo, A. (2002). The Big Five personality factors and personal values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 789–801.

- Rohan, M.J. (2000). Rose by any name? The value constructs, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 4, 255-277.
- Rohan, M.J., & Zanna, M.P. (1996). Value transmission in families. In C. Seligman, J. M. Olson, and M. P. Zanna (Eds.), *The Ontario Symposium: The psychology of values*, Vol. 8 (pp. 253–276). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Rokeach M. (1960). *The Open and Closed Mind*. Oxford, UK: Basic Books
- Rokeach M. (1973). *The Nature of Human Values*. New York: Free Press
- Rokeach, M. & Parker, S. (1970). Values as Social Indication of Peverty and Race Relation in America. *Annals*, 338, 97-111.
- Roth, M., & von Collani, G. (2007). A head-to-head comparison of Big-Five types and traits in the prediction of social attitudes: Further evidence for a five-cluster typology. *Journal of Individual Differences*, 28, 138-149.
- Russell, S., Meadows, L.M., & Russell, R.R. (2008). *Microarray Technology in Practice*. San Diego, Academic Press,
- Sahai, H. & Ageel, M. I. (2000). *The Analysis of Variance*. Birkhauser, Boston, MA.
- Saucier, G. (1992.), Openness versus intellect: much ado about nothing? *European Journal of Personality*, 6, 381-386.
- Saucier, G. (2000). Isms and the structure of social attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 366–385.
- Saucier, G. (2008). *Measures of the Personality Factors Found Recurrently in Human Lexicons*. In G. J. Boyle, G. Matthews, D.H. Saklofske (Eds.), *The SAGE Handbook of Personality Theory and Assessment: Personality Measurement and Testing*, Vol. 2 (pp. 28-54), SAGE Publications Ltd.

- Schermer, J.A., Feather, N.T., Zhu, G., & Martin, N.G., (2008). Phenotypic, genetic, and environmental properties of the portrait values questionnaire. *Twin Research and Human Genetics*, 11(5), 531-537.
- Schnabel, K., Asendorpf, J.B., & Ostendorf, F. (2002). Replicable types and subtypes of personality: German NEO-PI-R versus NEO-FFI. *European Journal of Personality*, 16, 7–24.
- Scholte, R.H.J., van Lieshout, C.F.M., de Wit, C.A.M., & van Aken, M.A.G. (2005). Adolescent personality types and subtypes and their psychosocial development. *Merrill- Palmer quarterly*, 51, 258–286.
- Schubert, G. (1987). *Political attitudes and ideologies*, London: Sage Publications.
- Schultz, P.W., Stone, W.F., & Christie, R. (1997). Authoritarianism and mental rigidity: The einstellung problem revisited. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 23(1), 3-9.
- Schwartz S.H., & Rubel, T. (2005). Sex differences in value priorities: Cross-cultural and multimethod studies. *Journal of Personality and Social Psychology* 89(6), 1010–1028.
- Schwartz S.H., & Rubel, T. (2009). Cross-national variation in the size of sex differences in values: effects of gender equality. *Journal of Personality and Social Psychology* 97(1), 171–185
- Schwartz, S. H., & Bardi, A. (2001). Value hierarchies across cultures: Taking a similarities perspective. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 268 –290.
- Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and Cross-Cultural Replications, *Journal of Personality and Social Psychology*. Vol. 58. No. 5. 878-891.

- Schwartz, S.H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, Vol. 24 (pp. 1–65). San Diego, CA: Academic Press.
- Schwartz, S.H. (1992). Universals in the content and structure values: Theoretical advance and empirical tests in 20 countries. *European Journal Of Social Psychology*, 30, 177-198.
- Schwartz, S.H. (1994). Are there universal aspects in the content and structure of values? *Journal of Social Issues*, 50, 19-46.
- Schwartz, S.H. (1994). Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues*, 50,19–45.
- Schwartz, S.H. (1996). Value priorities and behavior: Applying a theory of integrated value systems. In C. Seligman, J. M. Olson, & M. P. Zanna (Eds.), *The psychology of values: The Ontario Symposium* (Vol. 8, pp. 1-24). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Schwartz, S.H. (2005). Basic human values: Their content and structure across cultures. In A. Tamayo & J. Porto (Eds.), *Valores e trabalho [Values and work]*. Brasilia: Universidade de Brasilia.
- Schwartz, S.H. (2006). A theory of cultural value orientations: Explication and applications. *Comparative Sociology*, 5(2-3), 137-182.
- Schwartz, S.H. (2006). Value orientations: Measurement, antecedents and consequences across nations. In Jowell, R., Roberts, C., Fitzgerald, R. & Eva, G. (Eds.) *Measuring attitudes cross-nationally - lessons from the European Social Survey*. London: Sage.
- Schwartz, S.H. (2012). *Basic personal values and political orientations*. In John Aldrich & Kathleen M. McGraw (co-editors). *Improving public opinion surveys: Interdisciplinary innovation and the American national election studies* (pp. 63-82). Princeton: Princeton University Press.

- Schwartz, S.H., & Bilsky, W. (1987). Toward a psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 550–562.
- Schwartz, S.H., & Boehnke, K. (2004). Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis. *Journal of Research in Personality*, 38(3), 230-255.
- Schwartz, S.H., Caprara, G.V., & Vecchione, M. (2010). Basic personal values, core political values, and voting: A longitudinal study. *Political Psychology*, 31, 421-452.
- Schwartz, S.H., Melech, G., Lehmann, A., Burgess, S., Harris, M., & Owens, V. (2001). Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 519-542.
- Shoham, A., Florenthal, B., Gregory, M.R., & Kropp, F. (1998), Differences in Value Importance: the Impact of Age and Gender in the Israeli Population, in NA - *Advances in Consumer Research Volume 25*, eds. Joseph W. Alba & J. Wesley Hutchinson, Provo, UT : Association for Consumer Research, Pages: 468-474.
- Sibley, C.G., Duckitt, J. (2010). The Personality Bases of Ideology: A One-Year Longitudinal Study. *The Journal of Social Psychology*, 150(5), 540-559.
- Sidanius, J. & Pratto, F. (1999). *Social Dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Sidanius, J., Duffy, G. (1988). The duality of attitude structure: a test of Kerlinger's critical referents theory within samples of Swedish and American youth. *Political Psychology*, 9, 649–70
- Sidanius, J., Ekehammar, B. (1983). Sex, political party preference, and higher-order dimensions of sociopolitical ideology, *The Journal of Psychology*, 115, 233-239.
- Smederevac, S., Mitrović, D. (2009). *Ličnost – Metodi i modeli*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

- Smederevac, S., Mitrović, D., & Čolović, P. (2005). Tipološki pristup opisu ličnosti u prostoru dimenzija modela Pet velikih, agresivnosti i empatije. In M. Franceško & M. Zotović (Eds.) *Ličnost u višekulturnom društvu* (pp. 285-317). Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Smederevac, S., Mitrović, D., & Čolović, P. (2007). Struktura leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku. *Psihologija*, 40, 485 – 508.
- Smederevac, S., Mitrović, D., i Čolović, P. (2010). *Velikih pet plus dva – primena i interpretacija*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Sniderman, P.M., & Bullock, J. (2004). A consistency theory of public opinion and political choice: the hypothesis of menu dependence. In *Studies in Public Opinion: Attitudes, Nonattitudes, Measurement Error, and Change*, ed. W.E. Saris, P.M Sniderman, pp. 337–57. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press
- Sommer, J. C. (2002). *Definitions of humanism*. Retrieved 03 22, 2014, from <http://www.americanhumanist.org/humanism/definitions.htm>.
- Soroglou, V. (2010). Religiousness as a cultural adaptation of basic traits: A Five Factor Model perspective. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 108–125.
- Spini, D. (2003). Measurement equivalence of 10 values from the Schwartz value survey across 21 countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 34, 3-23.
- Stankov, L. (2007). The Structure among Measures of Personality, Social Attitudes, Values, and Social Norms. *Journal of Individual Differences*. Vol. 28, No. 4, 240–251.
- Stankov, L. (2009). Conservatism and Cognitive Ability. *Intelligence*. 37, 294–304.
- Stankov, L., Saucier, G. & Knezevic, G. (2010). Militant Extremist Mind-Set: Proviolence, Vile World, and Divine Power. *Psychological Assessment*. Vol. 22, No. 1, 70–86.

- Steca, P., Alessandri, G., & Caprara, G.V. (2010). The utility of a well-known personality typology in studying successful aging: Resilients, undercontrollers, and overcontrollers in old age. *Personality and Individual Differences*, 48, 442–446.
- Steca, P., Alessandri, G., Vecchio, G.M., & Caprara, G.V. (2007). Being a successful adolescent at school and with peers. *Journal of Behavioral Difficulties*, 12, 147–162.
- Steinmetz, H., Isidor, R., & Baeuerle, N. (2012). Testing the circular structure of human values: A meta-analytical structural equation modelling approach. *Survey Research Methods*, 6, 61-75.
- Stenner, K. (2005). *The Authoritarian Dynamic*. London: Cambridge University Press
- Stevens, J. (2009). *Applied multivariate statistics for the social sciences* (5th ed.). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Stone, W. F., & Schaffner, P.E. (1997). The Tomkins polarity scale: Recent developments. *Bulletin of the Tomkins Institute*, 4, 17-22.
- Stone, W.F. (1986). Personality and ideology: Empirical support for Tomkins' polarity theory. *Political Psychology*, 7, 689–708.
- Stone, W.F., & Schaffner, P.E. (1988). *The psychology of politics*. New York: Springer-Verlag.
- Stone, W.F., Ommundsen, R., & Williams, S. (1985). The structure of ideology in Norway and the United States. *Journal of Social Psychology*, 125, 169-179.
- Šiber, I. (1998). *Osnove političke psihologije*. Zagreb: Politička kultura nakladno-izdavački zavod.
- Šram, Z. (2001). Antizapadna orijentacija kao komponenta sire ideologijske matrice: slučaj Vojvodine, *Politička misao*, 2. 91-110. Zagreb: Fakultet političkih znanosti.

- Šram, Z. (2002). Dimenzije etnocentrizma i nacionalna pripadnost. *Društvena istraživanja, 1*. 1-22, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Tabachnick, B.G., & Fidell, L.S. (2009). *Using Multivariate Statistics*, 5th ed. Boston: Allyn and Bacon.
- Thomas, D.B. (1976). Exploring the personality-ideology interface: Q-sort consideration of Tomkins' polarity theory. *Experimental Study of Politics, 5*, 47-87.
- Thomas, D.B. (1978). Socio-political beliefs and ideo-affective resonance: The structuring principle revisited. *Experimental Study of Politics, 6*, 34-89.
- Tomkins, S. (1995). The socialization of affect and the resultant ideo-affective postures which evoke resonance to the ideological polarity. In V. Demos (Ed.), *Exploring affect: The selected writings of Silvan S. Tomkins* (pp. 168-195).
- Tomkins, S.S. (1963). Left and right: A basic dimension of ideology and personality. In R. W. White (Ed.), *The study of lives* (pp. 388-411). New York: Atherton Press.
- Tomkins, S.S. (1964). *Polarity scale*. New York: Springer.
- Tomkins, S.S. (1965). Affect and the psychology of knowledge. In S. S. Tomkins & C. E. Izard (Eds.), *Affect, cognition, and personality* (pp. 72-97). New York: Springer.
- Tomkins, S.S. (1979). Script theory: Differential magnification of affects. In H. E. Howe & R. E. Dienstbier (Eds.), *Nebraska Symposium on Motivation, Volume 26: Human emotion* (Current theory and research in motivation, pp. 201-236). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Tomkins, S.S. (1987). *Script theory*. In J. Aronoff, A. I. Rabin, & R. A. Zucker (Eds.), *The emergence of personality* (pp. 147-216). New York: Springer.

- van Aken, M.A.G., & Dubas, J.S. (2004). Personality type, social relationships, and problem behaviour in adolescence. *European Journal of Developmental Psychology*, 1, 331–348.
- Van Hiel A, Pandelaere M & Duriez B. (2004). The impact of need for closure on conservative beliefs and racism: differential mediation by authoritarian submission and authoritarian dominance. *Personality Social Psychological Bulletin*. 30:824–37
- Van Hiel, A., & Mervielde, I. (2004). Openness to Experience and boundaries in the mind: Relationships with cultural and economic conservative beliefs. *Journal of Personality*, 72, 659–686.
- Van Hiel, A., Cornelis, I., & Roets, A. (2007). The intervening role of social worldviews in the relationship between the five factor model of personality and social attitudes. *European Journal of Personality*, 21, 131–148.
- Van Hiel, A., Kossowska, M., & Mervielde, I. (2000). “The Relationship between Openness to Experience and Political Ideology.” *Personality and Individual Differences* 28: 741- 51.
- Van Leeuwen, K., De Fruyt, F., & Mervielde, I. (2004). A longitudinal study of the utility of the resilient, overcontrolled, and undercontrolled personality types as predictors of children’s and adolescents’ problem behavior. *International Journal of Behavioral Development*, 28, 210–220.
- Vasta, R., Heith, M., Miller, S.A. (1998). *Dječja psihologija*. Jastrebarsko, Naklada Slap.
- Vecchione, M., Casconi, T., & Barbaranelli, C. (2009). Assessing the circular structure of the Portrait Values Questionnaire: A confirmatory factor analysis approach. *European Journal of Psychological Assessment*, 25, 231-238.
- Verkasalo, M., Lönnqvist, J.E., Lipsanen, J., & Helkama, K. (2009). European norms and equations for a two dimensional presentation of values as measures with Schwartz’s 21-item portrait values questionnaire. *European Journal of Social Psychology*, 39, 780-792.

- Walter, M.I., & Stone, W.F. (1997). *Authoritarianism, status and helping behavior*. Paper presented at the Maine Psychological Association Scientific Meeting, Bangor, ME.
- Wang, Z., Rao, C.P., D'Auria, A. (1994) , "A Comparison of the Rokeach Value Survey (Rvs) in China and the United States", in *AP - Asia Pacific Advances in Consumer Research* Volume 1, eds. Joseph A. Cote and Siew Meng Leong, Provo, UT : Association for Consumer Research, Pages: 185-190.
- Weir-Chang, R., & Gjerde, P.F. (2002). Preschool personality prototypes: Internal coherence, crossstudy replicability, and developmental outcomes in adolescence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 1229 - 1241.
- Wilson, G.D. (1973). *The psychology of conservatism*. London: Academic Press.
- York, K.L., & John O.P. (1992). The four faces of Eve: A typological analysis of women's personality at midlife. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 494–508.
- Zaller, J. (1992). *The Nature and Origins of Mass Opinion*. New York: Cambridge University Press.

6. PRILOG

Prilog A Baterija instrumenata

Poštovani,

Ovo je istraživanje ispred Katedre za psihologiju Univerziteta u Tuzli, koje se realizira u okviru izrade doktorske disertacije. Pred Vama se nalazi nekoliko različitih upitnika putem kojih želimo ispitati neka Vaša lična osjećanja, opredjeljenja i stavove o nekim događajima u životu ili nekim društvenim pitanjima. Ispred svakog upitnika navedena je detaljna uputa koja će Vam dati pojašnjenje i ukazati na to kako trebate iskazati svoj odgovor. Molimo Vas da prije odgovaranja pažljivo pročitate uputu za svaki pojedini upitnik kako bi Vaši odgovori bili adekvatni. Također Vas molimo da ne preskačete pitanja i da odgovorite na svako pitanje.

Ovdje nema tačnih ili netačnih odgovora jer ovom prilikom želimo samo upoznati neka Vaša lična opredjeljenja. Molimo Vas da na pitanja odgovarate pažljivo, ali se ipak ne trebete predugo zadržavati na svakom pitanju. Istraživanje je anonimno i Vaše ime i odgovori ostat će nepoznati. Podaci koje navedete bit će iskorišteni samo u svrhu izrade doktorske disertacije.

Ukoliko imate bilo kakvu primjedbu ili sugestiju molimo Vas da se obratite na mail adresu alija.student@gmail.com.

Sociodemografski upitnik

Sljedeća pitanja odnose se na neke opće podatke o vama. Molimo vas da zaokružite slovo ispred odgovarajućih odgovora ili navedete odgovor koji se traži.

1. Pol:
a) Ženski b) Muški
2. Godina rođenja: _____
3. Nacionalnost: _____
4. Koju ste školu završili Vi, a koju Vaši roditelji ? Molimo Vas, označite najviši postignuti stepen obrazovanja!

		Vi	Otac	Majka
1.	Bez škole			
2.	Nepotpuna osnovna škola			
3.	Potpuna osnovna škola			
4.	Dvo- ili trogodišnja srednja škola			
5.	Četverogodišnja srednja škola			
6.	Viša škola			
7.	Fakultet			
8.	Magisterij, doktorat			

9. Da li imate radno zaposlenje?
a) Da b) Ne

10. Da li studirate?

- a) Da b) Ne

11. Ukoliko je Vaš odgovor na prethodno pitanje „Da“, navedite Univerzitet i studijski odsjek na kojem studirate: _____

12. Mjesto/opština stanovanja: _____

13. U kakvoj ste porodici odrasli:

- a) uža porodica (samo roditelji i djeca)
b) šira porodica
c) drugo _____

14. Koje je veličine mjesto gdje ste živjeli do punoljetnosti (gdje ste odrasli) ?

- a) selo
b) manje mjesto (do 10 000 stanovnika)
c) manji grad (od 10 000 do 50 000 stanovnika)
d) grad (od 50 000 do 100 000 stanovnika)
e) veći grad (od 100 000 do 500 000 stanovnika)

15. Koje je veličine mjesto gdje trenutno živite ?

- a) selo
b) manje mjesto (do 10 000 stanovnika)
c) manji grad (od 10 000 do 50 000 stanovnika)
d) grad (od 50 000 do 100 000 stanovnika)
e) veći grad (od 100 000 do 500 000 stanovnika)

16. Prosječna mjesečna primanja u Vašem domaćinstvu iznose:

- a) do 500 KM
b) 500 do 1000 KM
c) 1000 do 2000 KM
d) Više od 2000 KM

17. Kako biste, u općim uvjetima života u Vašoj državi, ocijenili životni standard Vašeg domaćinstva?

- a) Znatno višim od prosjeka
b) Nešto višim od prosjeka
c) Prosječnim
d) Nešto nižim od prosjeka
e) Znatno nižim od prosjeka

SP

*Ovo je upitnik kojim se želi ispitati kako neki važniji događaji u našem društvu djeluju na različite ljude. Svaka stavka sastoji se od dvije suprotstavljene tvrdnje označene sa **A** (tvrdnja na lijevoj strani) ili **B** (tvrdnja na desnoj strani). Molimo Vas da odaberete **samo jednu** (**A** ili **B**) od dvije predložene tvrdnje, i to onu za koju stvarno vjerujete da je istinitija, a ne onu za koju mislite da biste je trebali izabrati zato jer drugi tako misle, ili za koju biste ipak željeli da je istinitija. U nekim slučajevima može se dogoditi da Vam se čini da su obje od predloženih tvrdnji podjednako istinite ili neistinite. U tom slučaju trebate se ipak opredjeliti samo za jednu tvrdnju, i to za onu za koju smatrate da bolje izražava Vaše mišljenje. Svoj odgovor ubilježavate tako što ćete zaokružiti slovo **A** ili **B** koje se nalazi u sredini tebele pored svake od predloženih tvrdnji. Ponovo ističemo da izaberete onu tvrdnju za koju **Vi lično mislite da je istinitija**.*

	A			B
1.	Djecu bi trebalo učiti da budu poslušni, premda se to ponekad čini nepravednim.	A	B	Djecu bi trebalo ohrabriti da ispolje ono što misle i osjećaju iako se to njihovim roditeljima neće uvijek svidjeti.
2.	Ako prekršim zakon, nije uvijek u interesu društva ili pojedinca da budem kažnjen.	A	B	Ako prekršim zakon, trebam biti kažnjen za opštu dobrobit društva.
3.	Najvažniji cilj znanosti je omogućiti pojedincu samoostvarenje kroz bolje razumijevanje i kontrolu pojava koje nas okružuju.	A	B	Najvažniji cilj nauke je omogućiti pojedincu da razazna istinu od neistine, dobro od lošeg, stvarnost od fantazije.
4.	Igra je djetinjasta. Iako je dobro za djecu da se igraju, odrasli bi se trebali baviti ozbiljnijim stvarima.	A	B	Igra je važna za sva ljudska bića. Nitko nije previše star da bi se odrekao užitka koje donosi igra.
5.	Najvažnija funkcija vlasti je provođenje zakona i reda.	A	B	Najvažnija funkcija vlasti je promicanje opšte dobrobiti za ljude.
6.	Prihvatanje činjenice da je većina ljudi dobronamjerna, ima pozitivne efekte na naše ponašanje i kvalitetu života.	A	B	Prihvatanje činjenice da je većina ljudi dobronamjerna, može nas samo dovesti u neprilike.
7.	Roditelji bi prvenstveno trebali biti nježni i strpljivi prema djeci.	A	B	Roditelji bi prvenstveno trebali biti strogi i nepopustljivi prema djeci.
8.	Djeca moraju biti voljena kako bi mogli izrasti u čestite ljude.	A	B	Djeca moraju biti naučena kako da se ponašaju kako bi izrasli u čestite ljude.
9.	Vlast bi trebala dopustiti slobodu govora čak i ako bi to za nju moglo predstavljati prijetnju.	A	B	Vlast bi trebala dozvoliti slobodu izražavanja samo ako takve slobode ne narušavaju red i zakon.
10.	Roditelji ne trebaju obraćati previše pažnje na dječje želje.	A	B	Dječje želje roditelji trebaju uvijek shvatiti ozbiljno i truditi se da im udovolje.
11.	Kada se ljudi nađu u nevolji, trebali bi se osloniti sami na sebe, a ne zavisiti od drugih.	A	B	Ljudi u nevolji trebaju pomoć, te im se pomoć treba i pružiti.
12.	Takmičenje ističe ono najbolje u ljudima.	A	B	Saradnja ističe ono najbolje u ljudima.
13.	Najvažnija stvar na svijetu je spoznati samoga sebe i biti ono što jesi.	A	B	Najvažnija stvar na svijetu je truditi se živjeti što boljim standardom.

14.	Glavna svrha obrazovanja bi trebala biti da omogući mladima da istražuju i nalaze otkrića.	A	B	Glavni cilj obrazovanja trebao bi biti da pouči mlade mudrosti iz daleke i bliske prošlosti.
15.	Maloljetnička delikvencija je odraz temeljnog zla u ljudskoj prirodi, koje je bilo i koje će uvijek biti prisutno.	A	B	Maloljetnička delikvencija je nastala zbog uticaja faktora koje ne razumijemo. Tek kada ih shvatimo moći ćemo je spriječiti u budućnosti.
16.	Kada se suočimo sa smrću mi vidimo koliko smo u osnovi beznačajni.	A	B	Kada se suočimo sa smrću, tek tada vidimo ko smo i koliko vrijedi život.
17.	Velika postignuća zahtijevaju prije svega veliku kreativnost.	A	B	Velika postignuća zahtijevaju prije svega ozbiljnu samodisciplinu.
18.	Kad bi ljudi bili u potpunosti iskreni jedni prema drugima, bilo bi više netrpeljivosti i neprijateljstva u svijetu.	A	B	Kad bi ljudi bili u potpunosti iskreni jedni prema drugima, bilo bi više sreće i prijateljstva u svijetu.
19.	Ljepota teoretiziranja jeste što čini mogućim izum stvari koje inače nikada ne bi postojale.	A	B	Nevolja sa teoretiziranjem je da zavode ljude i podmeću različita tumačenja kao pravu istinu.
20.	Maštanje vodi ljude do samoobmane i zabluda.	A	B	Maštanje oslobađa ljude od zatupljujuće rutine života.
21.	Ljudska sposobnost rasuđivanja je zaslužna za sva otkrića i inovacije.	A	B	Sposobnost rasuđivanja vodi ljude ka ograničenosti i rigidnosti.
22.	Odvratno je vidjeti odrasle kako plaču.	A	B	Uznemirujuće je vidjeti odrasle kako plaču.
23.	Kukavičluk ne treba uvijek osuđivati. I najhrabrija osoba može ponekad izgubiti kontrolu.	A	B	Kukavičko ponašanje je jadno. U vojsci ga treba svakako kazniti.
24.	Kada neko osjeća sažaljenje prema samom sebi, trebao bi imati više saosjećanja i razumjevanja od drugih.	A	B	Žaliti samog sebe je ponašanje kojeg se treba stidjeti.
25.	Neke ljude samo ponižavanjem možemo promjeniti.	A	B	Niko nema pravo da ponižava druge ljude bez obzira na okolnosti.
26.	Ljudi su u osnovi zli.	A	B	Ljudi su u osnovi dobri.
27.	Onome ko griješi treba oprostiti.	A	B	Onoga ko griješi treba kazniti.
28.	Sva naša srdžba bi trebala biti okrenuta protiv onih koji uništavaju i tlače čovječanstvo.	A	B	Sva naša srdžba bi trebala biti okrenuta protiv onih koji potkopavaju zakon i red.
29.	Bliskost rađa ljubav.	A	B	Bliskost rađa prezir.
30.	Brojevi su izumljeni.	A	B	Brojevi su otkriveni.
31.	Razum je glavni pokretač svih aktivnosti, stvaralaštva i dostignuća.	A	B	Razum se mora usmjeravati i korigirati prihvaćanjem stvarnosti i činjenica.
32.	Promjenljivost ljudskih osjećanja čini ljude slabim.	A	B	Promjenljivost ljudskih osjećanja život čini zanimljivim.
33.	Svi ljudi uvijek zaslužuju da budu voljeni.	A	B	Ljude treba voljeti samo ako to svojim djelima i zaslužuju.

34.	Na svijetu postoji mnogo stvari koje su privlačne ljudima i koje im donose zadovoljstvo na različite načine. To život čini uzbudljivijim i smislenijim.	A	B	Na svijetu ima puno stvari koje su privlačne ljudima. Neke od njih su u redu, ali većine se treba kloniti jer su loše za ljude.
35.	Djeci ne treba pridavati puno pažnje.	A	B	Djeca zavređuju svu našu pažnju.
36.	Da bi smo imali dobar život moramo biti čestiti i pridržavati se moralnih pravila.	A	B	Kako bi imali dobar život moramo prije svega udovoljiti sebi i svojim bližnjim.
37.	Nadnaravna iskustva mogu doprinijeti shvaćanju prirode i stvarnosti.	A	B	Takozvana nadnaravna iskustva uglavnom vode ljude u fantaziranje i zablude.
38.	Iako nam se ponekad čine stranima trebamo uvijek biti otvoreni za vlastita osjećanja.	A	B	Kako bi sačuvali svoje duševno zdravlje, trebamo se zaštititi protiv osjećanja koja nam se čine stranima.
39.	Impulsivno ponašanje je djetinjasto.	A	B	Impulsivno ponašanje ponekad život čini mnogo zanimljivijim.
40.	Prema ljudima bi se uvijek trebalo odnositi s poštovanjem.	A	B	Prema ljudima bi se trebalo odnositi s poštovanjem samo kada to zaslužuju.
41.	Nema kraćeg puta prema ludosti nego se predati osjećanjima, osobito onima koja nam se čine stranima.	A	B	Jedini pravi put je da slijedimo svoja osjećanja čak i onda kada nam se ona čine stranima.
42.	Život je uglavnom gorak.	A	B	Samo se ponekad čini da je život loš.
43.	Um je poput svjetiljke. Obasjava sve čega se dotakne.	A	B	Um je poput ogledala. Odražava ono što se ispred njega nalazi.

VP+2

Ovaj upitnik sadrži tvrdnje koje se odnose na osjećanja, mišljenja i ponašanja koja su zajednička svim ljudima. Molimo Vas da zaokružite ili precrtate broj koji najviše odgovara Vašem stepenu slaganja s iznijetom tvrdnjom. Brojevi imaju sljedeće značenje:

1.-uopšte se ne slažem, 2.-uglavnom se ne slažem, 3.-nisam siguran, 4.-uglavnom se slažem, 5.-potpuno se slažem.

1.	Često imam tremu.	1	2	3	4	5
2.	Sklon sam da odlažem obaveze.	1	2	3	4	5
3.	Lako se iznerviram.	1	2	3	4	5
4.	Veoma sam ljubazan prema ljudima.	1	2	3	4	5
5.	Neka umjetnička djela mogu u meni da pobude snažna osjećanja.	1	2	3	4	5
6.	Često me muči osjećanje krivice.	1	2	3	4	5
7.	Ja sam nametljiva osoba.	1	2	3	4	5
8.	U mom životu vlada mrtvilo.	1	2	3	4	5
9.	Ja sam obična osoba.	1	2	3	4	5
10.	Veoma sam uporan.	1	2	3	4	5

PVQ

U nastavku su dati kratki opisi nekih ljudi. Molimo Vas da pročitate svaki od opisa i da razmislite koliko je svaka opisana osoba slična Vama ili ne. Molimo Vas da među ponuđenim odgovorima zaokružite ili prekrižite onaj broj koji odražava Vašu procjenu: "Koliko Vam je slična ta osoba?" Brojevi imaju sledeće značenje:

**1. Uopšte ne liči na mene; 2. Ne liči na mene; 3. Malo podsjeća na mene;
4. Donekle liči na mene; 5. Liči na mene; 6. Veoma liči na mene**

<i>1= uopšte ne liči na mene</i>	<i>2= ne liči na mene</i>	<i>3= malo podsjeća na mene</i>	<i>4= donekle liči na mene</i>	<i>5=liči na mene</i>	<i>6=Veoma liči na mene</i>									
1.	Za njega je važno da smišlja nove ideje i bude kreativan. On voli raditi stvari na svoj originalan način.				1	2	3	4	5	6				
2.	Važno mu je da bude bogat. Želi imati mnogo novca i skupocjenih stvari.				1	2	3	4	5	6				
3.	Za njega je važno, da se prema svim ljudima odnosi jednako. Vjeruje da bi svi trebali imati jednake mogućnosti u životu.				1	2	3	4	5	6				
4.	Veoma mu je važno da pokaže svoje sposobnosti. Želi da se ljudi dive onome što radi.				1	2	3	4	5	6				
5.	Važno mu je živjeti u sigurnom okruženju. Izbjegava sve što bi moglo ugroziti njegovu sigurnost.				1	2	3	4	5	6				
6.	Smatra da je važno učiniti puno različitih stvari u životu. Uvijek je u potrazi za novim prilikama.				1	2	3	4	5	6				
7.	Uvjeren je da ljudi trebaju raditi kako im je rečeno. Smatra da bi ljudi trebali slijediti pravila uvijek, pa čak i kada ih niko ne gleda.				1	2	3	4	5	6				
8.	Važno mu je saslušati ljude koji su drugačiji od njega. Čak i kada se ne slaže sa njima nastoji ih razumjeti.				1	2	3	4	5	6				
9.	Važno mu je da ne traži više od onoga što ima. Vjeruje da bi ljudi trebali biti zadovoljni sa onim što imaju.				1	2	3	4	5	6				
10.	Koristi svaku priliku da se zabavi. Važno mu je da radi stvari koje mu pružaju zadovoljstvo.				1	2	3	4	5	6				
11.	Važno mu je da sam odlučuje o tome šta će raditi. Voli da sam odabere i isplanira svoje aktivnosti.				1	2	3	4	5	6				
12.	Veoma mu je važno da pomogne ljudima u svojoj blizini. Želi se pobrinuti za njihovu dobrobit.				1	2	3	4	5	6				
13.	Za njega je važno da bude veoma uspješan. Voli da impresionira druge ljude.				1	2	3	4	5	6				
14.	Veoma mu je važno da je njegova država bezbjedna. Misli da država stalno mora biti na oprezu pred unutrašnjim i vanjskim prijetnjama.				1	2	3	4	5	6				
15.	Voli da rizikuje. Uvijek je u potrazi za pustolovinama.				1	2	3	4	5	6				
16.	Za njega je uvijek važno da se ponaša ispravno. Nastoji izbjeći sve ono za što bi ljudi mogli reći da je pogrešno.				1	2	3	4	5	6				
17.	Važno mu je da zapovjeda i da govori drugima šta da rade. Želi da ljudi čine ono što im on kaže.				1	2	3	4	5	6				
18.	Važno mu je da bude vjeran svojim prijateljima. Želi se posvetiti ljudima koji su mu bliski.				1	2	3	4	5	6				
19.	Čvrsto vjeruje da ljudi trebaju brinuti o prirodi. Briga za okoliš mu je važna.				1	2	3	4	5	6				
20.	Za njega su važna religijska vjerovanja. Trudi se raditi ono što njegova				1	2	3	4	5	6				

	vjera nalaže.						
21.	Važno mu je da stvari budu sređene i čiste. Zaista ne voli da stvari budu u neredu.	1	2	3	4	5	6
22.	Misli da je važno da se zanima za stvari. Znatiželjan je, te nastoji razumjeti sve stvari.	1	2	3	4	5	6
23.	Vjeruje da svi narodi svijeta trebaju živjeti u harmoniji. Promoviranje mira među ljudima u svijetu je važno za njega.	1	2	3	4	5	6
24.	Smatra da je važno biti ambiciozan. Želi pokazati koliko je sposoban.	1	2	3	4	5	6
25.	Smatra da je najbolje raditi stvari na tradicionalan način. Za njega je važno da slijedi običaje koje je naučio.	1	2	3	4	5	6
26.	Za njega je posebno važno da uživa u radostima života. Voli ugađati sebi.	1	2	3	4	5	6
27.	Važno mu je da odgovori na potrebe drugih. Pokušava podržavati one koje poznaje.	1	2	3	4	5	6
28.	Vjeruje da uvijek treba iskazivati postovanje roditeljima i starijim ljudima. Za njega je važno da bude poslušan.	1	2	3	4	5	6
29.	Želi da se prema svima odnosi pravedno, čak i prema ljudima koje ne poznaje. Za njega je važno da zaštiti slabe članove društva.	1	2	3	4	5	6
30.	Voli iznenađenja. Za njega je važno da ima uzbudljiv život.	1	2	3	4	5	6
31.	Veoma se trudi da se ne razboli. Vrlo mu je važno da ostane zdrav.	1	2	3	4	5	6
32.	Za njega je veoma važno da napreduje u životu. Trudi se biti bolji od drugih.	1	2	3	4	5	6
33.	Za njega je važno da oprostí ljudima koji su ga povrijedili. Pokušava vidjeti dobro u drugima i ne zamjeriti im.	1	2	3	4	5	6
34.	Važno mu je da bude nezavistan. Voli da se oslanja na sebe.	1	2	3	4	5	6
35.	Za njega je važno da postoji stabilna vlast. Zabrinut je za održavanje društvenog reda.	1	2	3	4	5	6
36.	Za njega je važno da uvijek bude ljubazan prema drugima. Trudi se da nikada ne smeta i uznemirava druge.	1	2	3	4	5	6
37.	Zaista želi uživati u životu. Veoma mu je važno da se dobro provodi.	1	2	3	4	5	6
38.	Važno mu je biti ponizan i skroman. Trudi se da ne privlači pažnju.	1	2	3	4	5	6
39.	Uvijek želi biti onaj koji donosi odluke. Voli biti vođa.	1	2	3	4	5	6
40.	Važno mu je da se prilagodi prirodi i da se uklopi u nju. Vjeruje da ljudi ne bi trebali mijenjati prirodu.	1	2	3	4	5	6

SRU

Pred Vama se nalazi niz pitanja, koje se odnose na Vaša vjerovanja i Vaše stavove. Na neka pitanja trebate odgovoriti tako da od nekoliko ponuđenih odgovora trebate odabrati onaj koji se najviše odnosi na Vas lično, a na neka pitanja tako da na skali zaokružite broj koji označava Vaš stepen slaganja sa ponuđenom tvrdnjom. Molimo Vas da odgovorite na svako pitanje.

1. Kada bi Vas neko upitao o vašem odnosu prema religiji, gdje biste Vi sami sebe svrstali?

- a) uvjereni sam vjernik i prihvatam sve što moja vjera uči
- b) religiozan sam, premda ne prihvatam sve što moja vjera uči
- c) dosta razmišljam o tome, ali nisam siguran vjerujem li ili ne (u traganju sam)
- d) prema religiji sam ravnodušan
- e) nisam religiozan, iako nemam ništa protiv religije
- f) nisam religiozan i protivnik sam religije

2. Koliko je Bog značajan u vašem životu?

Potpuno nevažan										Od najveće važnosti
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	

3. Koliko često posjećujete bogomolju?

- a) svakog dana
- b) svake sedmice
- c) bar jednom mjesečno
- d) samo za vrijeme velikih vjerskih praznika
- e) nikad
- d) nekoliko puta godišnje
- e) nikad
- f) _____

4. Koliko često se molite Bogu?

- a) svakog dana
- b) svake sedmice
- c) bar jednom mjesečno

5. Ukoliko ste vjernik, molimo Vas da navedete koje ste vjeroispovjesti:

- a) Musliman
- b) Katolik
- c) Pravoslavac
- d) Židov
- e) drugo (navedite): _____

U nastavku upitnika, tvrdnje se nalaze u tabeli. Uz svaku tvrdnju se nalazi skala brojeva od 1 do 5. Molimo vas da odgovorite koliko se Vi lično slažete sa svakom tvrdnjom, i to tako da na skali označite onaj broj koji najbolje označava Vaš stepen slaganja s pojedinom tvrdnjom.

	1= uopšte se ne slažem	2= uglavnom se ne slažem	3= neodlučan sam	4= uglavnom se slažem	5= u potpunosti se slažem
1.	Sve što postoji nastalo je Božijom voljom.				1 2 3 4 5
2.	Za mene je značajno da provedem dosta vremena u molitvi.				1 2 3 4 5
3.	Cijeli moj život temelji se na mojoj vjeri.				1 2 3 4 5
4.	Niko ne bi trebao dovoditi u pitanje istinitost Svetih knjiga.				1 2 3 4 5
5.	Više puta sam bio svjestan prisutnosti božanskog.				1 2 3 4 5
6.	Mislim da Bog uopšte ne postoji.				1 2 3 4 5
7.	Vjernik je samo onaj koji slijedi Božije zapovjedi.				1 2 3 4 5
8.	Slijedenje božijih zakona jedini je spas za čovječanstvo.				1 2 3 4 5
9.	Vjerujem u život poslije smrti.				1 2 3 4 5

SPO

Pred Vama se nalazi niz pitanja, koje se odnose na Vaše stavove o društvenim problemima i Vaše političko opredjeljenje. Na neka pitanja trebate odgovoriti tako da od nekoliko ponuđenih odgovora odabrete onaj koji se najviše odnosi na Vas lično, a na neka pitanja tako da na skali zaokružite broj koji označava Vaš stepen slaganja sa ponuđenom tvrdnjom. Molimo Vas da odgovorite na svako pitanje.

1. Da li glasate na izborima:
 - a) Da, redovno
 - b) Ponekad
 - c) Ne, nikad

2. Ukoliko ste glasali na prethodnim nacionalnim/državnim izborima molimo Vas da navedete za koju političku stranku ste glasali:

3. Ukoliko biste sada trebali glasati za koju stranku biste se opredijelili:

4. Za tu političku stranku ste se opredijelili prije svega zbog:
 - a) političkog vođe (rukovodećeg kadra)
 - b) političkog programa
 - c) zbog njihovog doprinosa u zaštiti prava i zakona
 - d) pospješivanja prosperiteta
 - e) smanjivanja nezaposlenosti
 - f) zaštite nacionalnih interesa

5. Navedite stranku za koju nikada ne biste glasali!

6. Za tu političku stranku ne biste se opredijelili prije svega zbog:
 - a) političkog vođe (rukovodećeg kadra)
 - b) političkog programa
 - c) zbog njihovog doprinosa u zaštiti prava i zakona
 - d) pospješivanja prosperiteta
 - e) smanjivanja nezaposlenosti
 - f) zaštite nacionalnih interesa

*U politici i društvu se ponekad govori o „lijevoj“ i „desnoj“ orijentaciji, odnosno o „ljevičarima“ i „desničarima“. Pod izrazom desnica označavaju se uglavnom konzervativne snage koje zastupaju tradicionalne vrijednosti nastojeći da se odupru od vanjskih uticaja. Zalažu se prije svega za očuvanje društvenog poredka i uspostavljenog reda. Očuvanje porodičnih vrijednosti, vjere, nacije i vlastite kulture ima visoku vrijednost kod desničara. Ljevičari na drugoj strani zalažu se za ljudska prava naginju više društvenoj solidarnosti nego nacionalizmu te koegzistiranju različitosti. Humanističke vrijednosti stavljaju ispred tradicije i vjere. **Imajući u vidu navedeno, molimo Vas da odgovorite na sljedeća pitanja.***

1. Kako biste na dimenziji lijevo-desno, procijenili **vlastito** političko opredjeljenje?

Sasvim lijevo			Niti lijevo niti desno (centar)			Sasvim desno
1	2	3	4	5	6	7

2. Kako biste na dimeziji lijevo desno procijenili pojedine političke stranke koje čine vlast u BiH:

Politička stranka	Sasvim lijevo			Niti lijevo niti desno (centar)			Sasvim desno	Ne zn am
SDP BiH (Socijalistička demokratska partija)	1	2	3	4	5	6	7	
SDA (Stranka demokratske akcije)	1	2	3	4	5	6	7	
HDZ BiH (Hrvatska demokrat. zajednica BiH)	1	2	3	4	5	6	7	
HDZ 1990 (Hrvatska demokrat.zajednica 1990)	1	2	3	4	5	6	7	
SNSD (Stranka nezavisnih socijal-demokrata)	1	2	3	4	5	6	7	
SDS (Srpska demokratska stranka)	1	2	3	4	5	6	7	
PDP (Partija demokratskog progresa)	1	2	3	4	5	6	7	
SBiH (Stranka za BiH)	1	2	3	4	5	6	7	
SBB (Savez za bolju budućnost)	1	2	3	4	5	6	7	

SAI

U nastavku upitnika, tvrdnje se nalaze u tabeli. Uz svaku tvrdnju se nalazi skala brojeva od 1 do 5. Molimo vas da odgovorite koliko se Vi lično slažete sa svakom tvrdnjom, i to tako da na skali označite onaj broj koji najbolje označava Vaš stepen slaganja s pojedinom tvrdnjom.

<i>1= uopšte se ne slažem</i>	<i>2= uglavnom se ne slažem</i>	<i>3= neodlučan sam</i>	<i>4= uglavnom se slažem</i>	<i>5= u potpunosti se slažem</i>		
1.	Ljudi bi trebali shvatiti da im je najvažnija od svega njihova porodica.	1	2	3	4	5
2.	Proizvodnja i trgovina trebale bi biti oslobođene utjecaja vlasti.	1	2	3	4	5
3.	Bolje je trpiti okupaciju nego ići u rat.	1	2	3	4	5
4.	Muškarac i žena imaju pravo prije braka provjeriti da li jedno drugom seksualno odgovaraju.	1	2	3	4	5
5.	Danas se sve više i više ljudi miješa u stvari koje ih se ne tiču.	1	2	3	4	5
6.	Pripadnici svih nacija su jednako vrijedni.	1	2	3	4	5
7.	Smrtna kazna je divljaštvo i trebalo bi je ukinuti.	1	2	3	4	5
8.	Većina religioznih ljudi u životu se ponaša drugačije nego što to vjera propisuje.	1	2	3	4	5
9.	Kriminalno ponašanje je bolesno ponašanje, pa bi kriminalce trebalo liječiti, a ne kažnjavati.	1	2	3	4	5
10.	Seksualni odnosi izvan braka su neprihvatljivi.	1	2	3	4	5
11.	Bilo bi najbolje kad bi pripadnici nekih nacija živjeli u odvojenim dijelovima naselja i išli u zasebne škole, kako bismo s njima što manje dolazili u dodir.	1	2	3	4	5
12.	Obavezno vojno uvježbavanje u mirno doba bitan je uvjet za opstanak naše zemlje.	1	2	3	4	5
13.	Seksualni zločini, kao što su silovanja ili napadi na djecu, zaslužuju težu kaznu od zatvora.	1	2	3	4	5
14.	Osobe s ozbiljnim nasljednim poremećajima ili bolestima obavezno bi trebalo sterilizirati (operacijom ih učiniti neplodnima).	1	2	3	4	5
15.	Pripadnicima nekih nacija ne bi trebalo dopustiti da budu šefovi na poslu pripadnicima moje nacije.	1	2	3	4	5
16.	Bez obzira na to što činila i kakve stavove zastupala, moja je zemlja uvijek u pravu, jer je moja domovina.	1	2	3	4	5
17.	Bog je izmišljotina ljudskog uma.	1	2	3	4	5
18.	Svaka osoba ima pravo uzeti sebi život, ako to želi; društvo se u to ne treba miješati.	1	2	3	4	5
19.	Treba poticati slobodnu ljubav između muškarca i žene, kao put prema duhovnom i tjelesnom zdravlju.	1	2	3	4	5
20.	Sitne laži su ponekad poželjne.	1	2	3	4	5
21.	Ljudi koji nisu uspjeli u životu ne zaslužuju simpatije i pomoć uspješnih ljudi.	1	2	3	4	5
22.	Vjerske institucije bi trebale povećati svoj utjecaj na život ljudi.	1	2	3	4	5
23.	Pripadnici nekih nacija prirodno su manje vrijedni nego pripadnici moje nacije.	1	2	3	4	5
24.	Baciti atomsku bombu na neprijateljski grad i tako ubiti hiljade nedužnih žena i djece za svaku je osudu, čak i kad je u interesu odbrane vlastite zemlje.	1	2	3	4	5
25.	Bilo koji oblik diskriminacije drugih nacija trebalo bi osuditi i strogo kazniti.	1	2	3	4	5
26.	Kapitalizam je nehuman i nepravedan, jer iskorištava radnike.	1	2	3	4	5
27.	Isus (Isa a.s.) je bio Božiji prorok (poslanik), koji je različit od drugih ljudi.	1	2	3	4	5
28.	Važnije je održati red u društvu nego omogućiti neograničene slobode pojedincu.	1	2	3	4	5

Molimo Vas da provjerite da li ste odgovorili na sva pitanja. Hvala na saradnji!

